

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

1'2011

Габдулла Тукайның тууына 125 ел

Мәшһүр галимебез Вагыйз Фәтхуллин

ҚДАТУда татарча укытуга 20 ел

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Искә төшерү

Җыеннардан хәбәрләр

Мэшһүр галимнәребез

Вагыйз Фәтхуллин
1937-2005

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№1(46) # 2011

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә күючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Рәшит Шакиржанов

Редакция советы

Ирек Арсланов
Фаил Әхмәдиев
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Ринат Закиров
Мирфатыйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Нурфия Әхмәтова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм
кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастыр-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-
сендә басылды.
Басарга 07.06.11 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 06/14. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский
тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турындагы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2011

БУ САНДА:

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

АЛЬБЕРТ НАРБЕКОВ. Күренекле мәгърифәтче	3
РУБИС ХӘСӘНОВ. Зур рәхмәт	7
АЛСУ ХӘЙРУЛЛИНА. Гел истә	8

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

РЕЗЕДА ГАНИЕВА. Тамашалы поэма-нәзыйрә	11
ШӘРИФЖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Гыймад Нугайбәкнең "Имля нигезләре"	17
РӘШИТ ШАКИРЖАНОВ. Татар телендә термин ясауның яңа тенденцияләре	23
РИНАТ СӘФӘРОВ. Нөгәр сүзенә чагыштырма-тарихи һәм структур-семантик анализ	26
ЗИЛИНӘ ХӨСНУЛЛИНА. Белән бәйләге һәм аның мәгънәләре	30
ЛЕНАР ШӘЕХОВ. Сәет Шәкүровның "Зәһрә йолдыз" трагедиясендә образлар бирелеше	32
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Гали Чокрый китапханәсеннән	35

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ФИДАИЛ МИҖНЕХАНОВ. Милләтара хезмәттәшлек төбәге	37
АБРИК КАМАЛОВ. Студентларның мөстәкыйль эшләрен контрольдә тотуның кайбер алымнары	42
ЗИЛӘ МАНИЯРОВА. "Мәктәп-вуз" системасында яшүсмерләргә һөнәр сайлауга һәм карьера билгеләүгә ориентлаштыру	46
ЛИЛИЯ РӘЖӘПОВА, САҖИДӘ ВЬЮГИНА. Технология университетында билингвизмны үстерү үзгәрчәкләре	50
НАИЛӘ ШАРЫПОВА. Татар телендә электрон дәресләге турында	52
ИСКӘНДӘР МУТАЛАПОВ. Техник вузда гарәп телендә профессиональ сөйләм компетенциясе формалаштыруда татар лексикографиясе чыганакаларының әһәмияте	54

ФӘН ҺӘМ ГАМƏЛ

АДЛЕР ТИМЕРГАЛИН. Русча-татарча астрономия терминнары сүзлегә	57
РӘШИТ КАЮМОВ, ФӘРИТ ШАКИРЖАНОВ. Юка корылма-грунт системасының күтәрә алуанлыгын хисаплаганда шуышучанлык һәм деградацияне исәпкә алу	66
РИНАТ АБДРАХМАНОВ, МАРАТ КӘЛИМУЛЛИН. Сабак уру машинасы	70

ИСКӘ ТӨШЕРҮ

ИБРАҺИМ НАРБЕКОВ. Көрәш якыная	72
--------------------------------------	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛƏР

КАЗАН ДӘҮЛƏТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	76
--	----

ФӘН һәм ТЭЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№1(46)#2011

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЭЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәрәф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрәфләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтөләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

НАРБЕКОВ А.И. Видный просветитель	3
ХАСАНОВ Р.Р. Большое спасибо	7
ХАЙРУЛЛИНА А.В. Всегда в памяти	8

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ГАНИЕВА Р.К. Феерическая поэма-пародия	11
АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. "Основы орфографии" Гимада Нугайбека	17
ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Новые тенденции терминообразования в татарском языке	23
САФАРОВ Р.Т. Сравнительно-исторический и структурно-семантический анализ слова <i>нөгәр</i> (нукер)	26
ХУСНУЛЛИНА З.М. Послелог " <i>белән</i> " и его значения	30
ШАЕХОВ Л.М. Изображение персонажей в трагедии Саида Шакурова " <i>Звезда Зухра</i> "	32
АХМЕТЗЯНОВ М.И. Из библиотеки Гали Чокрый	35

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

МИННИХАНОВ Ф.Г. Регион межнационального сотрудничества	37
КАМАЛОВ А.З. Некоторые методы контроля самостоятельной работы студентов	42
МАГИЯРОВА З.М. Ориентация подростков на выбор профессии и определение карьеры в системе "школа-вуз"	46
РЯЗАПОВА Л.З., ВЬЮГИНА С.В. Особенности развития билингвизма в технологическом университете	50
ШАРЫПОВА Н.Х. Об электронном учебнике татарского языка	52
МУТАЛАПОВ И.Д. Роль лексикографии татарского языка в формировании профессиональной языковой компетенции специалистов в процессе изучения арабского языка в техническом вузе	54

НАУКА И ПРАКТИКА

ТИМЕРГАЛИН А.К. Русско-татарский словарь астрономических терминов	57
КАЮМОВ Р.А., ШАКИРЗЯНОВ Ф.Р. Учет ползучести и деградации грунта при определении несущей способности системы тонкостенная конструкция-грунт	66
АБДРАХМАНОВ Р.К., КАЛИМУЛЛИН М.Н. Ротационный ботвоизмельчитель	70

В ПАМЯТИ

НАРБЕКОВ И.З. Сражение приближается	72
---	----

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	76
---	----

ВАГЫЙЗ ФӘТХУЛЛИН

ВАГЫЙЗ ШӘЙХУЛЛА улы ФӘТХУЛЛИН (1937-2005) – төзелеш механикасы гыйлеми белгече, техник фәннәр кандидаты (1973), профессор (1994), Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе (1996). 1964 елдан Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының тимербетон һәм таш конструкцияләр кафедрасында, 1984 елдан төзелеш факультеты деканы.

Төп фәнни хезмәтләре жыелма-монолит тимербетон конструкцияләргә тикшерүгә багышланган.

Югары уку йортларында фәннәргә татар телендә укытуны оештыручы. Татар телендә уку кулланмасы һәм методик күрсәтмәләр авторы.

ВАГИЗ ШАЙХУЛЛОВИЧ ФАТХУЛЛИН (1937-2005) – ученый в области строительной механики, кандидат технических наук (1973), профессор (1994), Заслуженный деятель науки и техники Республики Татарстан (1996). С 1964 года на кафедре железобетонных и каменных конструкций Казанского государственного архитектурно-строительного университета, с 1984 года декан строительного факультета.

Основные научные труды посвящены исследованию сборно-монолитных железобетонных конструкций.

Организатор преподавания вузовских дисциплин на татарском языке. Автор учебного пособия и методических указаний на татарском языке.

© Нарбеков А.И., 2011

КҮРЕНЕКЛЕ МӘГЪРИФӘТЧЕ

Альберт Нарбеков

АЛЬБЕРТ ИБРАҖИМ улы НАРБЕКОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент, 35 ел Казан төзүче инженерлар институтының җилләтү, жылылык һәм ягулык газ белән тәэмин итү кафедрасында эшләде: ассистент, өлкән укытучы, доцент, кафедра мөдире, профессор. 1999 елдан – «Фән һәм тел» журналының җаваплы сәркәтибе.

Нарбеков А.И. Видный просветитель.

В статье освещаются основные этапы жизни и деятельности ученого и педагога В.Ш. Фатхуллина.

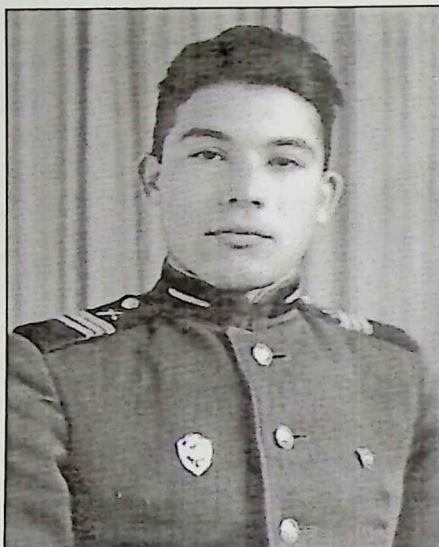
“Татарстан ССРның дәүләт мәстәкыйльлеге турында декларация”се кабул ителгән 1990 елның көзендә Казан төзелеш инженерлары институтының төзелеш факультеты деканы Вагыйз Фәтхуллин бер төркем татар мөгаллимнәрен җыеп, болай дигән иде: “Татар теленә чынчынлап дәүләт теле статусы бирергә уйлыйбыз икән, без мәктәпкәчә тәрбияне дә, урта белем бирүне дә, югары белемле белгечләр хәзерләүне дә ана телендә алып барырга тиешбез. Шунысын

да ассызыклап әйтергә кирәк: шушы изге эшкә төп өлешен бүген, безнең буын үтәп чыга алмаса, алдагы елларда бербөтен татар мәгариф системасын төзеп булмас”. 1991 елда ул төзелеш факультетында татар төркемнәре оештыра, төгәл һәм техник фәннәр татар телендә дә укытыла башлый, ягъни Татарстанның ике дәүләт телендә дә эш алып барырык белгечләр хәзерләне.

Татар мәгарифе өлкәсендә яңа юнәлеш ачып җибәргән бу олы шәхеснең тормыш юлына күз

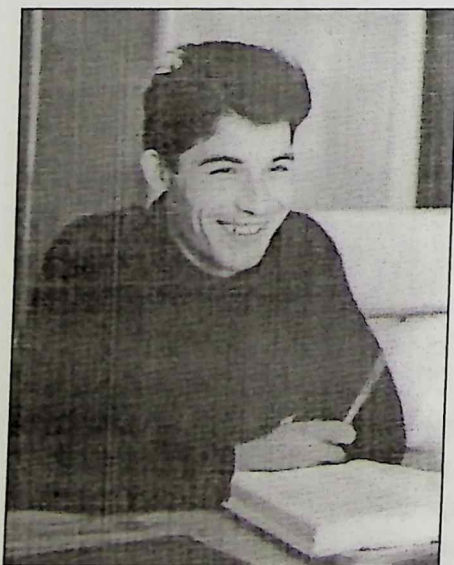
салсак, аның гел белемгә, яңалыкка омтылганын күрәбез.

Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин Азнакай районы Мәсгут авылында 1937 елда туа. Шунда жидееллык мәктәпне, аннан соң Әлмәт шәһәренең 1нче

Хәрби хезмәттә

урта мәктәбен тәмамлагач, Башкортстанның Октябрьский шәһәрендәге нефть техникумының төзелеш бүлегендә укый. Ике ел хәрби хезмәттә булып кайткач, 1964 елда Казан төзелеш инженерлары институтын тәмамлый һәм төзелеш конструкцияләре кафедрасында укыта башлый. 1973 елда Ленинградта жыелма-монолит конструкцияләرنең ыңкылыгын өйрәнүгә багышланган кандидатлык диссертациясен яклый. 1979 елда Вагыйз Фәтхуллинга доцент, 1994 елда профессор дигән гыйльми дәрәжәләр бирелә. 1980-83 елларда, югары белемле мөгаллим буларак, Алжирның Аннаба университетында укыта. 1984-2005 елларда – төзүче инженерлар институтының (хәзер Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты – КДАТУ) төзелеш факультеты деканы.

Студент чакта

КДАТУда эшләү дәверендә Вагыйз әфәнде актив рәвештә фәнни-тикшеренү, укыту-методик, укыны оештыру эшләрен алып бара: аның 75 фәнни һәм фәнни-методик хезмәте, рус, француз һәм та-

тар телендә 10 уку кулланмасы басылып чыга. Ул – жыелма-монолит тимербетон конструкцияләргә хисаплау һәм проектлау буенча танылган белгеч иде.

Аның житәкчелегендә Казан вертолет заводы, Казан авиация житештерү берләшмәсе, Казан компрессор машиналарын төзү заводы, Мари кәгазь заводы, Чабаксар агрегат заводы кебек эре сәнәгать оешмаларының биналарын һәм корылмаларын тикшерү алып барыла һәм аларны реконструкцияләү буенча тәкъдимнәр ясала. Казан администрациясе башлыгы каршындагы реконструкция идарәсенең консультанты буларак, Вагыйз Фәтхуллин төрле төзелеш оешмаларына фәнни-гамәли ярдәм күрсәтүдә актив катнаша. Казандагы Александровлар пассажи, Татарстан Республикасының милли музей, Жыр һәм био ансамбле бинасы, Казан шәһәр вокзалы кебек республика күләмендә архитектура һәйкәлләре саналган биналарны, күп кенә торак йортларны тикшерү, реконструкцияләү, торгызу буенча төзелгән комиссияләргә эшен оештыра.

Вагыйз Шәйхулла улы мөгаллимлек эшендә зур тырышлык куеп, югары дәрәжәдә һәм уңышлы алып бара: яңа лекция курслары эзерли, гамәлгә кертә. Ул житәкчелек иткән диплом проектлары Бөтенроссия конкурсларында призлы урыннарга лаек була. 20 ел буена Фәтхуллин житәкләгән төзелеш факультеты да зур уңышларга ирешә: биш яңа белгечлек буенча укыту оештырыла, алар өчен программалар, уку планнары эшләнә, фәнни-методик эсбаплар языла һәм бастырып чыгарыла. Студент тормышының төрле юнәлешләре буенча факультет алгы сафта бара. 1991 елдан башлап факультетта Татарстанның ике дәүләт телендә эш алып барырылык белгечләр эзерләнә.

В.Ш. Фәтхуллинның фән һәм укыту өлкәсендәге нәтижәле эшчәнлегенә “Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе” исеме, “Югары белем бирү өлкәсендә уңышлары өчен” билгесе һәм башка дәрәжәле бүләкләр белән бәяләнә.

Вагыйз Шәйхулла улының туган телебезне саклау-үстерү буенча алып барган күпкырлы эше аеруча игътибарга лаек. 1991 елдан башлап КДАТУда Татарстанның ике дәүләт телендә дә эш алып барырылык белгечләр эзерләнә. Аларга төпле белем бирү өчен 100дән артык дәрәслек,

уку кулланмасы һәм методик күрсәтмәсе татар телендә бастырылды. Фәтхуллин җитәкчелегендә «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» төзелде. Ул – Татарстан Министрлар Кабинеты каршындагы «Татарстан телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты эгзасы, Бөтендөнья татар конгрессы (БТК) Башкарма комитетының Фән һәм мәгариф буенча комиссия рәисе, Татарстандагы югары уку йортларының Ректорлар советы каршындагы татарча уку буенча фәнни-методик үзәкнең рәис урынбасары, Татарстан Фәннәр академиясе Гуманитар бүлегенң «Югары уку йортларында фәннәргә татар телендә уку» буенча гыйльми-методик советы рәисе буларак та зур һәм нәтиҗәле эш алып барды. «Фән һәм тел» журналын аякка бастыручыларның берсе иде.

Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллинның татар телендә югары һөнәри белем бирүне оештыруга күпме көч куюы турында сөйләшеп утырганыбыз бар. Төрле җыёлышлар-утырышларда чыгыш ясау өчен эзерләгән кулъязмаларын барлыйбыз. Аларның күбесе сөйләнгән, басылган.

Арада кулланылмый калганнары да бар. Мәнә шундыйларның берсе – татар интеллигенциясенң киләчәге турында түгәрәк өстәл артында сөйләшүгә эзерләнгән чыгышның тезислары.

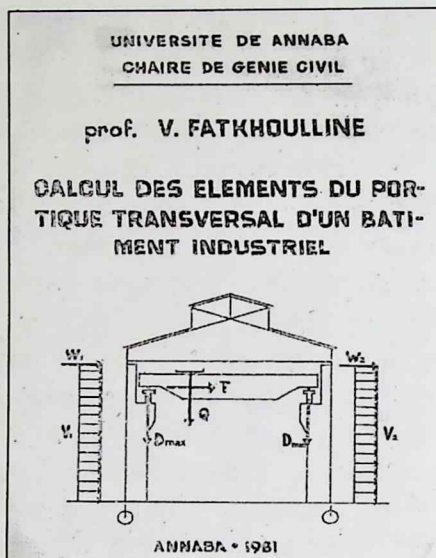
«Татар интеллигенциясе турында сүз алып барганда, гел диярлек, гуманитар фәннәр белгечләрен генә истә тоталар. Техник интеллигенция болар рәтенә кертелми. Ни өчен? Чөнки техник фәннәр буенча белгечләр, табиглар, юристлар – белемне дә рус телендә алганнар, эшләрен дә рус телендә алып баралар. Талпынулар булган, әлбәттә. Каюм бабабыз да сәнәгатькә бәйле китаплар, сүзлекләр чыгарган. Узган гасырның 30нчы елларында да техник уку йортларында татар төркемнәре оештырып, туган телебездә лекцияләр укыганнар, гамәли дәресләр алып барганнар, курс һәм диплом эшләре яклаганнар. Аннан соң, латинча имлябыз бетерелү, сугыш башлану сәбәпле, бу эш юкка чыккан. Алай гына да түгел, 60нчы елларда татар мәктәпләре, татар педагогия училищелары ябышса башлагач, гуманитар югары уку йортларында да математика, физика, химия, биология фәннәрен татарча уку бетте дисәк тә була.

Төзелеш конструкцияләре кафедрасында. 1нче рәттә (сулдан уңга): И.Н. Герасимов, А.В. Яшин, Я.Г. Сөнгатуллин, Л.А. Мөзминов, В.Ш. Фәтхуллин; 2нче рәттә: Ф.Х. Әхмәтҗанов, З.Х. Сөнгатуллина, Ф.Ә. Ягушев, О.П. Корчагин; 3нче рәттә: М.Х. Дәминов, П.П. Мурашко, Б.С. Соколов, Ю.Н. Волков

Ш у ш ы шартларда, 90нчы елларда яңарыш башлангач, татарча укыту, шул исәптән татар телендә һөнәри белем бирү дә берәз җанланып китте. Бу турыда берәз сөйләнелде инде. Үзбездә, архитектура-төзелеш университетында, 15 ел буена татарча укытуны үстереп, ниндидер уңышларга ирештек.

Шулай да безне берничә сорау борчый да борчый: бу юл белән генә, Россия шартларында, татар техник интеллигенциясенең сафлары үстерә, аның абруен күтәрә алабызмы? Гомумән, татар интеллигенциясенең сафлары артамы? Бу юнәлештә безнең стратегиябез бармы? Татар интеллигенциясе бер оешкан көч булдымы, була аламы? Туган телебездә эш алып барырлык югары белемле белгечләребезне генә татар интеллигенциясе дип атасак, безнең киләчәгебез булырмы?

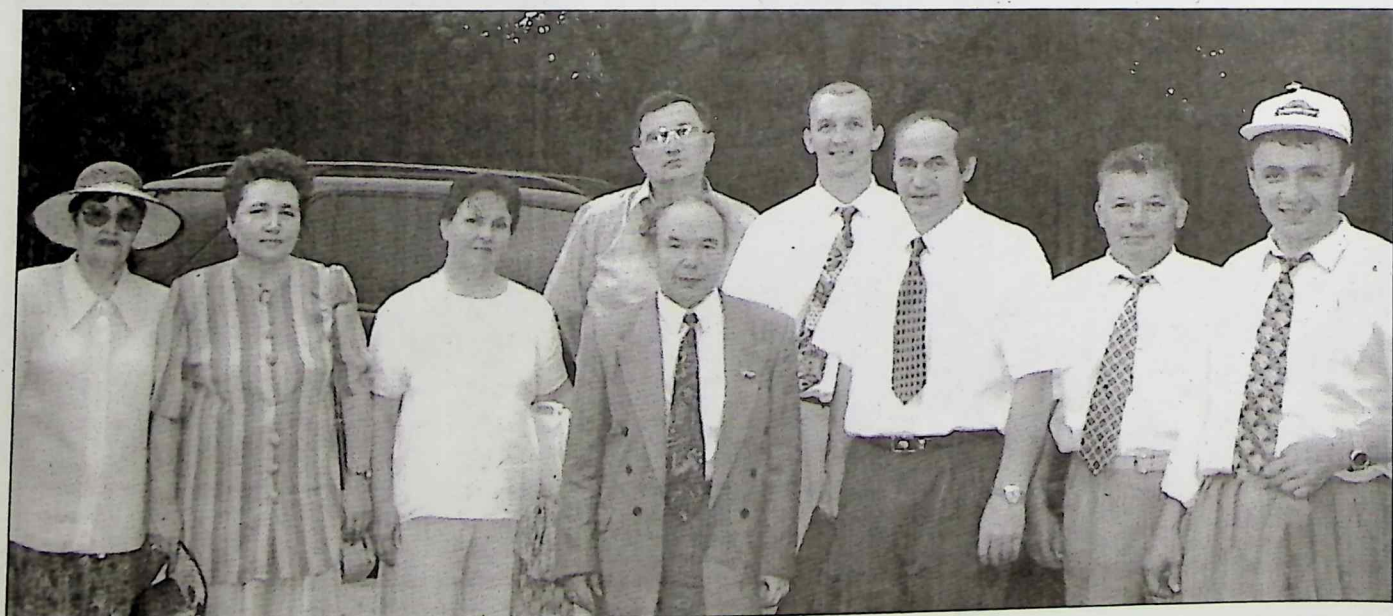
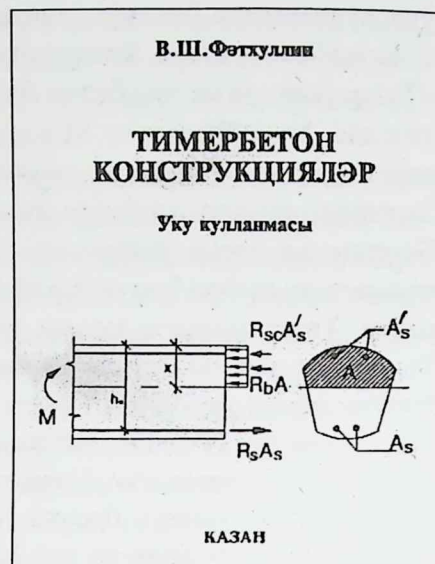
Россия шартларында милли интеллигенцияне тәрбияләү, үстерүнең икенче юлы да бар, һәм татар җанлы шәхесләребезнең бер өлеше шул юлдан барганда. Мәсәлән, XIX-XX га-

сырларда яшәгән мәшһүр дингезчелек фәне белгече, адмирал Исхак Исламов рус телендә белем ала, фәнни хезмәтләрен рус телендә яза, шул ук вакытта рус теленә татар теленнән кергән сүzlәр лөгатылге төзи. Димәк, рус флоты адмиралы Исламов барыбер татар интеллигенты булып кала.

Миңа Алжирда берничә ел француз телендә укытып кайтырга туры килде. Француз телендә белем алалар, француз телендә төзелгән документлар белән эш алып баралар, ә барыбер алжирлы гарәп булып калалар.

Ә безнең укымышлыларның күбесе – үзегез беләсез инде, татарлыклары ташка үлчим генә...

Бездә гаиләдә милли тәрбия, мәктәптә

БТК Башкарма комитеты бюросының Әстерхан шәһәрәндә уздырылган күчмә утырышына барган Татарстан делегациясе арасында

милли тәрбия житми, күрәсең. Мәктәпләрдә формаль рәвештә татар теле дәресләре үткәрәп кенә, глобальләшү чорында, Россия шартларында, татар интеллигенциясен тәрбияләп, үстәрәп булмастыр. Ә югары белемле, милли жанлы, эхлаклы интеллигенциясе булмаган халыкның киләчәге дә юктыр.

Киләчәгебез булсын өчен бүгенге хәлебезне яхшы белеп, иртәгәбезне дөрес күзаллап, интел-

лигенциябезне саклау, тәрбияләү, үстәрү стратегиясен, дәүләт программасын булдыру зарур».

Бер почмакка Чехов сүзләрен дә язып куйган: “Тәрбияле булу өчен... көне-төне бер-туктаусыз эшләү, һәрвакыт уку, жентекләп өйрәнү, ихтыяр көче кирәк...”

...Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллинның эшләү сәләте, ихтыяр көче зур булды. Ул чын татар интеллигенты, зыялы зат иде.

© Хасанов Р.Р., 2011

ЗУР РӘХМӘТ

Рубис Хасанов

РУБИС РӘИС улы ХӘСӘНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының нигезләр һәм фундаментлар, корымалар динамикасы һәм инженерлык геологиясе кафедрасы доценты. Татар телендә басылып чыккан методик күрсәтмә һәм сүзлек авторы.

Хасанов Р.Р. Большое спасибо.

Выпускник группы подготовки инженеров-строителей КИСИ/КГАСУ с обучением на двух государственных языках Республики Татарстан делится воспоминаниями о своем наставнике.

1992 елны мәктәпне бетергәндә кайсы югары уку йортында алга таба белем алуны дәвам итәргә икән дигән сорау туды. Авылда үскәч, төзөлеш эше ничектер күңелгә якынрак тоелды, классташым Әгъмалов Илдар белән Казан каласына төзүчеләр институтына юл тоттык.

Авылдашыбыз Вагыйз абый Фәтхуллинның без керергә теләгән факультет деканы икәннен институтка килеп гариза язганда гына белдек. Безнең авылда туып үссә дә, авылдан киткәнәнә байтак вакыт үткәнгәдер инде, ул турыда ничектер хәбәрдар булмадык. Мин үземне белә башлаганда, аларның авылның югары очында урнашкан төп йортында башка кешеләр яши иде.

Без укырга кергән ел – институтта Вагыйз абый инициативасы белән оештырылган татарча укыту процессы башланганның икенче елы иде. Татар төркеменә нәкъ менә аның киңәше буенча укырга кердек, авыл мәктәбен бетергән булсак та, беренче гаризаны рус группасына язган идек. Төзөлеш институтында татар төркеме оешу турында мәгълүмат ничектер киң таралмаган иде әле ул вакытта.

Вагыйз абый бик таләпчән кеше иде. Хәтеремдә әле, 1нче курсны тәмамлаганда зачеткада «дүртле», «бишле» билгеләре генә иде. Ләкин моңа Вагыйз абыйның реакциясе без көткәннәнә нәкъ киресе булып чыкты. «Безнең авыл егетләре «бишлеләргә» генә укырга тиеш, янадан «дүртле» күрмим зачеткагызда!» – дип кенә әйтәп салды ул. Мондый кисәтүдән соң, «дүртле»ләр алмас өчен, шактый тир түгәргә туры килде. Менә нинди тәэсир көче бар иде аңарда, ә бит бары бер жөмлә әйтте!

Шактый дәрәжәле урында эшләсә дә, һәрвакыт тыйнак булды Вагыйз абый. Артык байлык артыннан кумады, жыйнак кына фатирда тормыш иптәше Сирина апа белән гөрләшәп яшәделәр. Гомерен эшенә багышлады, төзөлеш факультетының дәрәжәсен югары күтәрүгә зур өлеш кертте, татар жанлы кеше булды.

Татар төркеменә карата мөнәсәбәтә дә үзенчәлекле иде аның. Үз инициативасы белән, күпме тырышлык куеп оештырылган төркем бит. Әйтергә генә жиңел, ничә еллар буена тамыр жәйгән «югары техник белемне

Татар төркемен тәмамлаучылар белән, 1996 ел

татарча биреп булмый» дигән фикерне инкаръ итү өчен көч түгәргә туры килде аңа. Әле укытучылар табарга, күпме уку эсбабын татарчага тәржемә итәргә кирәк.

Шундый авырлыкларны жиңеп чыгарга туры килгәнчәме, татар төркемендә укыган кайбер студентларның укуга салкынрак каравын күңеленә бик якын ала иде ул. Шуның сәбәбенә төшенә алмый иде. Бәлки кирәкмәгәндер бу адымны ясарга, дәрәс эшләмәгәнмендер, дигән фикерләр дә әйткәләгәнә булды заманында.

Инде менә 20 ел буге татарча укыту процессы уңышлы гына дәвам итә, кызганыч, соңгы 6 елы Вагыйз абыйдан башка. Төрле авырлыктар, нерв киеренкелеге, кайбер шәхесләрнең бу эшкә тискәре карашы, әлбәттә, Вагыйз абыйның йөрәген какшатмый калмагандыр...

Без, татар төркемен тәмамлаган студентлар, Вагыйз абыйны һәрвакыт яхшы сүз белән, сагынып искә алабыз, туган телебезне саклап калу һәм үстерүдә куйган тырышлыктары өчен аңарга зур рәхмәтлебез.

© Хәйруллина А.В., 2011

ГЕЛ ИСТӘ

Алсу Хәйруллина

АЛСУ ВАГЫЙЗ кызы ХӘЙРУЛЛИНА – Яр Чаллыдагы “Спа-отель” эшханәсе житәкчесе.

Хәйруллина А.В. Всегда в памяти.

Дочь В.Ш.Фатхуллина делится своими воспоминаниями об отце.

Әтиемне нинди итеп хәтерлим соң? Әлбәттә, безнең өчен иң югары абруй иясе. Теләсә нинди очракта ышанычлы терәк. Бик акыллы һәм та-

бигате белән зыялы, гаиләбез өчен идеаль кеше. Шуңадыр инде, аны югалту бик авыр булды...

Читтән караганда, ул күпчелек вакытын

гаиләгә түгел, эшкә бирә кебек күренгәндер. Бүген аңлавымча, ул, бик хезмәт сөя һәм эшен чиксез ярата торган кеше булса да, бөтен көчен, игътибарын гаиләсә иминлегенә юнәлткән икән.

Аның балачагы авыр сугыш елларына туры килә. Вагыйз – 1937 елны Азнакай районының Мәсгут авылында эти-әнисе Шәйхулла һәм Фатиха гаиләсендә туа. Гаиләдә балалар бишәү, аларның икесе сугышта һәлак була. Бүген Чаллыда яшәүче энесе Гамил белән Әлмәттә яшәүче апасы Галимә генә исән.

Барлык авыл балалары кебек, Вагыйз да яшътән колхозда эшли: көтү көтә, атлар карый. Әмма балачактан ук белем алуны һәм шәһәрдә яшәүне максат итеп куя. Башта Башкортстандагы Октябрьский нефть техникумында укый. Өч ел Кавказда армиядә хезмәт иткәч, Казанга юл тотта, Казанның төзүче инженерлар институтын сайлый. Яхшы укый, 1964 елны институтны кызыл дипломга тәмамлый.

Институтта укыган чакта авылга каникулга кайткач, урамда медицина училищесын тәмамлап Мәсгут авылына медпункт мөдире итеп җибәрелгән Сиригә исемле чибәр кызны очрата. Авылдашлар аны тыйнак, эшчән, шат күңелле дип мактыйлар. Танышып китә. Әни болай сөйли иде: беренче очрашуда бер туктаусыз шаяртты, көлдерде, мазәкләр сөйләде. Миңа бик ошады. Ә икенче көнне аз сөйләде. Ник дөшмисен, кичә күп сөйләштең ич, дип сорыйм. Ә ул: «Кичә бар белгәнемне әйттем, инде нәрсә сөйләргә дә белмим...», – дип җавап бирде. Гомер буге шулай җитди һәм аз сүзле булды...

Каникул бетә, Вагыйз укырга Казанга китеп бара, ә кыз авылда эшендә кала; үзара хат язшып торалар һәм берничә елдан өйләнешәләр. Этигә ул вакытта 25, әнигә 21 яшь була. Туй 22нче мартта, ә әтигә туган көне 23нче мартта. Соңрак әни үзен аның туган көненә бүләр иттем, дия иде.

Яшь гаилә бер әбинең кечкенә бүлмәсендә яши башлый. Бүлмә тәрзәсез, бер кешелек ятак һәм тумбочка гына бар. Бәхет өчен шул да җитә. Сиригә бнчы поликлиникага акушер булып урнаша. Вагыйз укый. Икенче елны әни дә, югары белем алырга теләп, медицина институтына, санитария факультетының кичке бүлегенә укырга керә. Көндөз эшли, кичен укырга йөгәрә. Аякка басканчы шулай яшиләр. 1966 елны уллары Ма-

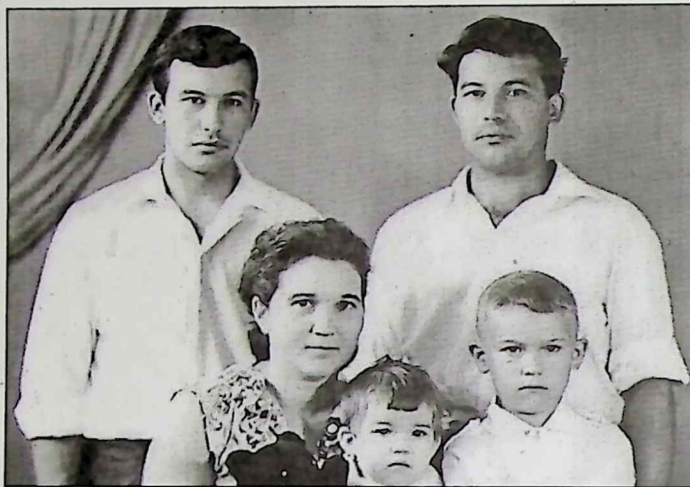
рат туа. Ул елларда яшь әниләр декретта озак утырмый – иң күбә 6 айдан баланы ясләгә биреп, эшкә чыгалар. Марат белән дә шулай була. Бу вакытта эти институтны тәмамлаган, аңа кафедрада эшкә калырга, ул вакытта әйтелгәнчә «фән ясарга» тәкъдим ителәр. Соңрак Вагыйз Шәйхулла улы диссертация яклый, мин аның командировкадан кайтканын һәм үземнең аңа диссертациянең раслануы турындагы ВАКтан килгән хәбәр хатын бирүемне хәтерлим.

Мин 1971 елны туганмын, бу вакытта әни дә институтны тәмамлап, участка терапевт булып эшли. Безгә Достоевский урамындагы уңайлыклы булмаган ике агач йортта фатир бирәләр. Эти аңа ремонт ясый, салкын су һәм канализация үткәрү җаен таба. Тик, газ белән җылытуга карамастан, кышын салкыннан интегә идек. Ләкин бу – ике бүлмәле, кухнясы, ваннасы, хәтта чоланы һәм базы да булган – үзбездән фатир иде. Бу чоланны безнең туганнан туган энекәшләр әле дә искә ала. Ел саен, имтихан бирергә килгәч, алар андагы зур сандык өстендә йоклыйлар иде. Күпләре уку өчен төзелеш институтын сайладылар, студент елларында күрсәткән ярдәмнәре өчен эти-әнибездә бик рәхмәтле булдылар.

Иң тәүге хатирәләрем эти институт лагере башлыгы булып эшләгән 1978-79 еллар белән бәйле. Без барыбыз да Мишә буенда яшәдек, абыем белән минем өчен бу искиткеч каникул булды. Әтибездә ял итмәде, көн-төнә эшләде. Ул күп вакытын студентларның тормышын көйләү, аларның иминлеген тәмин итүгә сарыф итә иде.

Шуннан соң ул Ленинградта француз телен өйрәндә, соңрак 3 елга Алжирга, Аннаба университетына укытырга китте. Минемчә, 40 яшьтә француз телен «Тимербетон конструкцияләр» фәнен укытырлык итеп өйрәнү – зур ихтирамга лаек гамәл. Аннабада мин консуллык каршындагы мәктәптә укыдым, әни эшләмәде, ә Марат Казанда әбиебез янында калды, чөнки андагы мәктәптә 9нчы класс юк иде. Без шунда ике ел яшәдек, ә өченче елны эти үзе генә китте: Марат 10нчы классны тәмамлый иде, мондый җаваплы чорда әни аны калдырасы килмәде.

Алжирда барысы да үзгә булды. Башта безне ике гаиләлек фатирга урнаштырдылар – ике бүлмәдә без, ә өченче бүлмәдә Грузиядән килгән ир белән хатын. Без алар белән берничә ай бик

Вагыйз Шәйхулла улы тормыш иптәше Сиринә, улы Марат, кызы Алсу һәм энекәше Уел белән

дус яшәдек. Шул вакытта эни грузинча — борыч, төрле үләннәр белән ризыклар пешерергә өйрәнде. Эти авызны яндыра торган ашамлыкларны бик ярата иде. Бер мәлне эни кыздырмага татлы борыч урынына кузаклы чили салган. Эти рәхәтләнеп ашады, ә без... каба да алмадык.

Бераздан башка фатирга күчтек. Еш кына өй яныннан ук күтәрелеп киткән тауларга менәбез, әфлисун эрәмәлегенә барабыз. Күмәкләп дингезгә чыгабыз, мәжлес корабыз. Бердәм диаспора булып яшәдек. Этинең 45 еллыгын да бик күңелле үткәрдек. Әлбәттә, чит илдә эшләү гаиләбезгә шактый муллык китерде. Соңрак этиебез беренче автомобилен — Волга-24 машинасын алды.

Алжирдан кайткач Вагыйз Шәйхулла улына декан урынбасары булырга тәкъдим иттеләр, бераздан аны төзелеш факультеты деканы итеп сайладылар. Жаваплы вазыйфа, киеренке эш. Без моны шунда ук тойдык.

Тиз арада сәламәтлеге дә какшап китте — 46 яшендә беренче инфаркт сукты. Тагын ике инфарктны хастәханәгә мөрәжәгать итмичә, «аяк өстендә» үткәргәнлеге безгә соңрак кына билгеле булды.

Авылда үскән, нык тырышып белем алган һәм уңышка ирешергә омтылган студентлар белән соклана иде эти. Нәкъ менә шул чакта аңа фәннәргә укуга татар телен куллану идеясе килә. Күп тапкырлар сөйләвенчә, яшүсмер чагында рус телен яхшы белмәү аңа укырга керү һәм укуга кыенлыктар тудырган.

Акыллы, тәртипле, тырыш авыл балаларына, рус телен начар белүләре сәбәпле, берничә тап-

кыр күбрәк көч куярга туры килә. Туган телдә югары белем бирү идеясе аны шулкадәр җәлепитә ки, ул аны оештыручы да, тормышка ашыручы да булып китә. Үзе татарча дәрәслек яза, татар телендә укыту өчен бер төркем галимнәргә оештыра. Моңы булдыра алуына нык куана иде.

Эни дә этине хуплый, аны тормыштагы кичерешләрдән һәм физик авырлыктардан ничек тә сакларга тырыша иде. Абыем белән мин һәрвакыт тыңлаучан балалар, булдык, яхшы укыдык, борчулар китермәскә тырыштык. Тәрбиягә килгәндә, энинен безне иң зур куркытканы — «Барысын да этиегезгә әйтәм... Этиегез белсә...», — диюе иде. Әмма этинен ачуланганын ишетергә туры килмәде, тәрбия кирәк булганда дәрәжә генә кырыс итеп карый — шул җитә. Марат төзелеш институтын тәмамлады, укыганда Ленин стипендиаты булды. Мин, КДУның механика-математика факультетының механика бүлеген тәмамлаганнан соң (анда эти киңәш буенча кергән идем), Казан дәүләт архитектура-төзелеш академиясенең икътисад факультетын да бик яхшы билгеләргә тәмамладым. Шулай итеп икебез дә эти юлыннан киттек. Ә эни, медицина институтын тәмамлагач, ординатурада укыды һәм рентгенология белгече булды, бик квалификацияле һәм абруйлы диагност иде. Аның табиб буларак эш графигы хатын-кыз өчен искиткеч жайлы — сәгать икедә ул өйдә, өй һәрвакыт чиста, ашарга эзер, этине түземсезлек белән көтә торган иде. Алар бер-берсен бик яраталар — бергә 43 ел яшәделәр. Эти үлгәч эни тынычлана һәм ялгызлыкка күнә алмады. Ул узган елның җәендә, эти кебек үк инфаркттан үлеп китте.

Без — абыем белән мин — үз гаиләләребез белән яшибез. Марат Казанда, үзе проектлаган һәм төзегән матур йортта яши. Хатыны Лилия — ышанычлы тыл. Бер кызы Айсылу КДАТУның икътисад факультетында, Вагыйз бабае киңәш иткән инженерлык белгечлегенә буенча укый. Икенче кызы Әдилә тышкы кыяфәте белән бабаена нык охшаган. Алла махсус шулай яраткан кебек...

Мин Яр Чаллы шәһәрәндә яшим, андагы Илдар исемле егеткә кияүгә чыктым. Безнең ике балабыз бар — кызыбыз Алинәгә 16, улыбыз Азатка 14 яшь. Балаларым Вагыйз бабайларын бик ярата иделәр, хәзер дә аны еш искә алалар, сагынып сөйлиләр...

ГАБДУЛЛА ТУКАЙНЫҢ ТУУЫНА 125 ЕЛ

© Ганиева Р.К., 2011

ТАМАШАЛЫ ПОЭМА-НЭЗЫЙРӘ

Резеда Ганиева

РЕЗЕДА КАДЫЙР кызы ГАНИЕВА – әдәбият галиме, филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университеты профессоры, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Ганиева Р.К. Феерическая поэма-пародия.

В статье приводится разносторонний анализ знаменитого произведения Габдуллы Тукая (1886-1913) “Сенной базар, или Новый Кисекбаш”, по-новому использовавшего сюжет средневекового памятника тюрко-татарской литературы (“Книга об отсеченной голове”).

“Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” поэма-сы [1, 260-276] Тукай сатирасының югары ноктасы. Беренче мәртәбә ул 1908 елның 14нче октябрҙә Купеческое собрание залында ислахчы яшыләрнең әдәбият кичәсендә укыла һәм озак та үтми 4-5 меңлек тираж белән ике нәшриятта басылып та чыга; жәмәгәтселек тарафыннан жылы каршыланып, тиз арада сатылып та бетә. Жанр үзенчәлеге буенча, поэма – озак гасырлар дәвамында татар мэдрәсәләрендә дәрәслек вазифасын үтәгән “Кисекбаш” китабына нэзийрә [2, 44-47]. Гарәп телендә “нэзийрә” төшөнчәсе “охшату”, “тиндәшү”, “ярышу”, “көнләшү”, “каршы чыгу” һ.б.ш. мәгънәләренә аңлата. Әдәби күренеш буларак, аның дистәгә якын төрдәше бар. Әсәрнең “мәшһүр “Кисекбаш”ка нэзийрә буларак язылмыш көлкө” икәнлегенә беренчеләрдән булып Ф.Әмирхан игътибар итә [3, 82]. Поэманың сюжеты нигезендә дини эчтәлекле “Кисекбаш” дастаны яту фикерен Ж.Вәлиди дә куәтли: “Мин уйлыймын ки, әгәр мондый бер үрнәк булмаса, Тукаев “Печән базары” кеби бер әсәр тудыра алмас иде. Дәрәс, монда аның үзенеке дә бик күп. Ләкин аны хуҗа салучы, кыздыручы “Кисекбаш” иде, ижады һәрвакыт тәкълид (иярү) нигезенә бинаи (нигезләнгән) бу шагыйрь монда да тәкълид итә-итә ижад кылды” [4, VIII]. Әмма әсәрләренән мондый үзенчәлеге өчен Тукайга байтак кына тәнкыйть сүзләре ишетергә туры килде, ижады оригинал булмауда, тәкълидселек белән мавығуда гаепләнде. Шагыйрьнең хөсетле замандашлары иярү, нэзийрәләр язуның гарәп әдәбиятында бик

борынгыдан ук килгән көчле тамырлары барлыгын күрмәдә, аның шигъри теориясе буенча зур белгеч Мотыйгулла хәзрәттән тирән беләм алганлыгын да истән чыгарды. Ислам мәдәниятының беренче гасырларында ук филология фәне тугач та, гарәп әдәбиятчылары шагыйрьләрен сәнгатьчә фикерләү дәрәжәләренә нисбәттә дүрт төркемгә – “шагыйрь хинзиз” (гажәп талантлы шагыйрь һәм оста сөйләүче), “шагыйрь мөфлик” (атаклы шагыйрь), шагыйрь (уртакул шагыйрь), “шөгърү”гә (шагыйрь кисәге, шигъри әвәләүче) бүлөп өйрәнә торган булганнар [5, 64-65]. Бу “кувәи шигърия” иерархиясендә иң шөһрәтле урын даһилар баскычына якын торган “шагыйре хинзиз”гә бирелгән, бары тик ул гына башка күренекле шагыйрьләр әсәрләренән файдаланып, икътibasлар, тәкълидләр, нэзийрәләр язарга, чыгышлар язарга хокукы булган. Бу күзлектән караганда, Габдулла Тукайның “Кисекбаш китабы”ның сюжет, мотив, образларын, өслүбөн үрнәккә алып, атаклы “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” поэмасын ижад итүе исеме жисемәнә лаек кануни традиционализм күренеше була. Ләкин шәреф әдәбиятларындагы канунчылыкның асылын аңламаган тәнкыйтьчеләр Тукайга һаман иярүләргә язасың, Пушкин, Лермонтовлар жырын жырлайсың дип, “аузын япмас эт”тәй өрүләрен дәвам итәләр. Үлем алдыннан “Мәктәп” журналында басылган “Кыйтга” шигъриендә ул Пушкин белән Лермонтовларга икътibas итүнең, ягъни файдаланып язуның әдәби караклык, “хайнанә” үзләштерү булмавына, нэзийрәләр язуның

“Әлхәм” уку кебек изге эш, әдәби иҗатта исә “өр-яңа сүз әйтү” дип бәяләде, башкалардан үрнәк алу да – “моҡьтәбислектә Жуковский – зур остазым минем” дип игълан итә.

Кисекбаш турындагы риваятьләр тарихына килгәндә, алар Шәрәк халыклары мифлары, фольклоры нигезендә туган, төрөкләр арасында аеруча киң таралган булган. Кисекбаш дип, алар каберлекләрдә адашып йөрүче өрәкләргә әйткәннәр. Ислам динен кабул иткәч, Кисекбаш аның сафлыгы өчен тырышучы, көрәшүче әулиягә әйләнә. Кисекбаш турындагы әкият-легендалар беренчеләрдән булып Иранның атаклы суфи шагыйре Ф.Аттар тарафыннан эшкәртелә. Болгарлар ислам динен кабул иткәч, Кисекбаш турындагы риваятьләр Идел-Урал буйларына да үтеп керә. Ш.Мәржани фаразынча, татар әдәбиятындагы иске “Кисекбаш” дастаны XII-XIII гасырлардагы болгар чоры әдәбиятына карый. Аның бу фикерен Гали Рәхим дә уртаклаша. “Кисекбаш китабы”н Ж.Руми эсәре дип санаучылар да бар (Ф.Яхин). Бүгенге көндә күпчелек галимнәр, Я.С.Әхмәтҗалиева фикеренә таянып, “Кисекбаш” поэмасын XIV гасырда иҗат ителгән дип саныйлар.

“Шигърь белән язылган иң мөкәммәл көлкеләрнең берсе буларак” (Ф.Әмирхан) Тукай поэмасының майданга чыгуына моннан жидесигез йөз элек иҗат ителгән “Кисекбаш” дастаны зур этәргеч ясаган. Нәзыйрә жанры күзлегеннән якин килгәндә, ике эсәр арасында сюжет хәрәкәте, конфликт, образлар бирелеше, өслүб, шигърь төзелеше буенча охшашлыklar житәрлек: һәр икесенең дә төп каһарманы – жир асты патшалыгында яшәүче явыз көч Дио тарафыннан гүзәл хатыны, улы урланган, гәүдәсе ашальп кисек башка калган “изге” мөселман. Һәр ике эсәрдә дә аның гаиләсен жир асты патшалыгынан коткару өчен Дио белән баһадирлар орыша, жиңү яулы; догалар уку, өшкерүләр ярдәмендә Кисекбаш элгәреге хәленә кайтарыла, яшә егеткә әверелә.

Поэманың архитекtonикасын Тукай өр-яңа нигезгә кора; иске “Кисекбаш” тагы дини-әхлакый кыйммәтләрне XX йөз башы өчен хас иҗтимагый,

икътисади, сәяси яшәеш атрибутлары һәм яңа әхлакый, әдәби-эстетик идеаллар белән алыштыра; мифологик-фантастик образларны дөньявилыкка якынлаштыра; кяферләр белән көрәшүче иске Кисекбаш образы алыш-биреш итеп, табыш артыннан куучы, хәтта жәмәгать эшләре белән дә шөгьльләнүче тәкьва сәүдәгәр-хажига әйләнә; Дионен дә суфичлык мәзһәбенә бәйле прототибы Гайнан Вәисев образы пәйда була; Мөхәммәд пәйгамбәр образы эпизодик рәвештә генә гәүдәләнгән

реаль шәхес Камчылы ишан, “Тәңренен арсланы” Гали сәхабә исә 1870 елда төрөкләргә буйсынган Болгариядә туган, 1899 елда Франциядә классик һәм ирекле стильдә көрәшләрдә дөнья чемпионы исемен яулаган Карәхмәт белән урыннарын алмашалар.

Иске “Кисекбаш”ка нәзыйрә язу барышында Тукай поэмасында барлыкка килгән иң зур сыйфат үзгәреше – сәнгатьчә фикерләү төре белән иҗат ысулы өлкәсендә күзәтелә. Житди күтәренке стильдә язылган, дини-мистик эчтәлек белән сугарылган урта гасыр романтизмынан XX гасыр башы татар тормышындагы кадимчелек күренешләреннән каһ-каһ белән көлгән, тәнкыйди рух белән сугарылган реализм әдәбиятына таба зур борылыш ясала.

Урта гасырларда һәм Яңа заманда иҗат ителгән һәр ике поэманың төп каһарманы – гротеск алымнары белән сурәтләнгән, чынбарлыкта очравы һич тә мөмкин булмаган ямьсез, шыксыз, кызганыч гарип кыяфәтле, сәер һәм көлке Кисекбаш. Ул XX йөз башы татар кадимчеләренен гайре табигый сыйфатларын үзенә туплаган, зур гомумиләштерү көченә ия булган жыелма сатирик образ. Дио тарафыннан гәүдәсез, аяк-кулсыз Кисекбашка әверелдерелгән, рәнҗетелгән – хатынын, баласын уртлаткан, йөзеннән күз камаштырырлык нур килгән бу “изге зат” гайбәт оясы булган Печән базары мөселманнары һәм “аксакалларыннан” ярдәм сорый һәм алар алдында үзен мактый-мактый фаһ итә торган ике һөжүви монолог әйтә. Кисекбаш – көн саен бер “Корьән хәтем” кылып, 99 мәртәбә хажга барган, ун мәртәбә шәһәр думасында гласный булып торган,

Мәскәүдән товар алып, сумына туксан тиенне чәлдәрәп яшәгән сәүдәгәр. Гүзәл хатыны, күз карасыдай баласы – “алтыны” булса да, ул әхлакый яктан бозык һәм азгын кеше: унбишләп хатын алган, өстәвенә, кичләрен Кабан күле буендагы фахешханәгә – “тәтәйләр рәте”нә йөргән. Печән базары халкы, меңләгән мөселманнар Кисекбаш белән Дио арасындагы каршылыкны төрле чаралар – патшадан солдат сорап сугыш игълан итү, Дәүләт Думасы депутаты Садри Максудинның сәяси киңәшләре, Камчылы ишан “дәвалары” ярдәмендә хәл итәргә жыеналар. Әмма боларның барысы да кадимчә сәүдәгәрләр тарафыннан кире кагыла. Кисекбаш һәм аның гаиләсен явыз дио әсирлегеннән коткару эшә Казандагы Никитин циркында чыгыш ясаучы пәһлеван Карәхмәткә тапшырыла. Карәхмәт тирли, пешә, хәлдән тая – Кисекбашны күтәрү түгел, урыныннан да кузгата алмый. Меңләгән Карәхмәтләр, русның атаклы көрәшчеләре Медведев белән Заикиннар да күтәрә алмаслык Кисекбаш моның сәбәбен мактана-мактана, үзен төп башына утыртучы икенче монологы ярдәмендә ачып бирә:

Бу мидә йөзләп гыйнад амбары бар,

Бу мидә мең пот сыраның пары бар.

Бу мидә бардыр җәһәләт ун вагон.

“Мин беләмлек” дөгъвасы – бер мең вагон.

“Иске – изге” фикре бардыр ун келәт,

“Һәр җәдид – кяфер” – егерме склад...

Сан белән белдерелгән гипербодаларга мөрәҗғәгать итеп, тискәре геройларны фаш итү – шәрәкә әдәбиятларында еш кулланыла торган алым. Әхлаксызлыкның, бозыкчылыкның “аргы ягына чыккан” эчкәче, надан, мин-минлек белән авыручы җәдидчеләр дошманы Кисекбаштан Тукай чәнчи-чәнчи усал мыскыллау белән – гарәпләрчә әйтсәк, “ачы һижә”, грекларча сардоник көлү белән көлә. Башка очракларда да ул тискәре күренешләргә фаш иткәндә мондый көлү алымнарыннан яратып файдалана.

Тукай поэмасында иске “Кисекбаш”тагы мифик үлеләр дөньясы патшасы, куркыныч явыз мәжүси Дио образы да зәһәр һөжү һәм сардоник көлү объектына әйләнгән. Өстәвенә, аның реаль тормыштан алынган прототибы да бар. Ул Казанның Яңа бистәсендә Кәчимский Ибраһим йортында суфичылыкның нәкышбәндия мәһәббәт караган “Божи фирка” – Аллаһының гыйбадәт йортын ачып җибәргән Гайнан

Вәисов (1878-1918). Мөселман татарлар арасындагы реформация, русларның халыкчылыгын (народничество) хәтерләткән бу хәрәкәтнең нигез ташлары XIX йөзгә икәнчә яртасында Г.Вәисевнең атасы Баһаветдин ишан тарафыннан салына, рәсми хакимият оешмалары белән каршылыкка кергән өчен ул төрмәгә, аннан жүләрләр йортына ябыла, шунда үлә (1893). Аның эшен уллары дәвам итә, 16 яше генә тулган Г.Вәисев тә Сахалин утравына сөргенгә озатыла. Патша хөкүмәте һәм аның бюрократиясенең дини-милли, сәяси-социаль изүенә, өстен катламнарның, аеруча голямәләргә әхлакый бозыкчылыгына каршы чыккан бу хәрәкәтнең эшчәнлегә 1906 елда Г.Вәисев сөргеннән кайткач аеруча жанланып китә. Вәисевчеләрнең сәяси программалары – элгәреге изге Болгар җирләрендә Русия хакимияте законнарына буйсынмыйча (салым түләүдән, хәрби хезмәткә барудан, рус паспортлары йөртүдән баш тарту), бары тик Коръән кануннарына гына буйсынып, Алла коллары һәм газыйлары (сугышчылары) вазифасын үтәп, дәүләтчелек атрибутлары (мәс., мәхкәмәсе) булган мөстәкыйль, ирекле автономия корып яшәргә теләүләре рәсми хакимияттә, җәмәгәтчелектә, вакытлы матбугат битләрендә шау-шу тудыра, гайбәтләр таралуга сәбәп була. Бу ыгы-зыгыларны, хәбәр-вакыйгаларны зур кызыксыну белән Тукай да күзәтеп бара. Сәрдәр Г.Вәисев мәһәббәтнең сәяси эшчәнлегенең асылы турында ул Кабан күле төбәндә патшалык итүче мифик-фантастик образ Дио – Г.Вәисевнең авызыннан касыйдә жанрындагыча масаю рухы белән өрәтелгән бәйт әйттерә:

Белмисең, махсус колониям бар минем,

Мәхкәмәм бар, автономиям бар минем.

Дионен ямьсез тышкы кыяфәтән сурәтләгәндә шагыйрь бик көлкеле “мислә күсә койрыгы” дигән мыскыллы ирония белән белдерелгән чагыштыруга да мөрәҗғәгать итә:

Салынып төшкән килешсез мыгы –

Бик озындыр мислә күсә койрыгы.

Мондый отышлы сәнгати уйдырмага Г.Килдишевнең “Гайнан Вәисев тозагы” исемле китабындагы (1908) гап-гади “озын гына кара мыеклы бер кеше” дигән характеристика этәргеч булган. Тормыш дәрәҗәсенә килгәндә,

Дио образының прототибы итеп гәүдәләнгән Гайнан Вәисев, Л.Толстойның шәхси табибы Д.В.Маковицкий сүзләренә караганда, “матур йөзле, тыныч кыяфәтле, матур ак тешле, кара сакаллы, күзлекле, русча иркен сөйләшүче кеше” булган. Нәзыйрә язу традицияләренә турылыклы Тукай үзенә диюләштерелгән Вәисевен дә, иске “Кисекбаш”тагыча, кеше ашаучы, мөритләренә канын суыручы мифик һәм әкияти явыз зат итеп тасвирлай. Әсирлектәге мөселманнар Карәхмәткә болай дип зарланалар:

Һәр минут үткән саен без куркуда:

Бу Дио һәр көн бишәр адәм суя.

Бармаклары охшар адәм гәүдәсе –

Күп татарны имгән ирде ул гасый.

Иске дини эчтәлекле “Кисекбаш” дастанындагы Дио кебек, Г.Вәисев тә – хатыннар карагы итеп бирелә. Тукайда да урланган хатын – гүзәл, намаз һәм ахирәт әһеле, Тәңре мәхәббәте иңгән нурлы зат:

Йөз нуры дүрт якны әнвәр әйләгән,

Тәңренең гыйшыкы аңар кяр әйләгән.

Техник фәннәр докторы Мидхәт Вәисевнең “Габдулла Тукай һәм сәрдәр Гайнан Вәисев” (1979) исемле кулъязма китабында әтисен бозык әхлаклы дәрвиш, дин әһеле, Дио кебек хатыннар урлаучы жинаятьче итеп күрсәтүдә аның дошманнары сәүдәгәр Габдулла Килдишев, “Бәянелхак” газетасы редакторы Әхмәтжан Сәйдәшевнең үч алу максаты белән язылган рисалә, мәкаләләренә Тукайга да йогынты ясавын искәртеп үтә. Дөрестән дә, поэмада Вәисевнең “божи полк” эшчәнлегеннән бик ачы итеп сарказм, һижа һәм сардоник көлү белән көлә. Сәрдәр үзенә мәһәббәт “фиркаи наҗия” – коткаручылар партиясе дип атаган. Тукай исә “наҗия” – коткаручы сүзендәге “ж” белән “н” хәрефләренә урыннарын алыштырып, “жания” – жинаятьче мәһәббәт аңлатучы сүзгә әйләндерә. Шулар рәвешчә, илаһият фәлсәфәсе белән бәйлә сүфичылык мәһәббәт коткаручылар фиркасе “жинаятьчеләр төркеменә” әверелә дә китә. Бу бәйләмә – Тукай поэмасында зәһәр һөжү, сардоник көлү белән бирелгән, эчтәлегә белән усал, мыскыллы, саркастик ирониягә, фаш итү алымы булуга бер мисал.

Тукайны иске “Кисекбаш”ка нәзыйрә язу-

га этәргән төп вакыйга – дөнъяны шаулаткан төрек баһадире Карәхмәтнең Казандагы Никитин циркында (татарлар аны ат кәмитә дип йөрткәннәр) чыгышлар ясауы. “Болгар” номерларында янәшәдә генә торган Карәхмәтне күзәткәләп торы Тукайга иске “Кисекбаш” поэмасын иске төшәрә, кибетләрдән табып аны алып керә дә, “шуңа охшатып, Карәхмәт һәм аңа Печән базарының мөнәсәбәтен тасвирлай башлай” [4, VIII]. “Иске Кисекбаш”тагы Мөхәммәд пәйгамбәрнең кияве баһадир Гали образына алмашка килгән Карәхмәт – Тукай поэмасының сюжет жепләрен нык бер төенгә бәйләүче үзек образга әйләп китә. Аның Дио белән сугыш-орышы да әсәр тукумасына тулы бер әкият сюжеты рәвешендә кертәп жиберелгән. “Печән базары, яхүд Яңа Кисекбаш” поэмасының буеннан-буена тамаша күрсәтелә. Алда булачак вакыйгаларга фон вазифасын үтәгән керештә цирк образы бирелү, анда рус көрәшчеләре Медведев һәм Заикиннар белән чыгыш ясаучы Карәхмәт белән таныштыру үзе үк поэманың сәнгати яктан тамаша күрсәтү алымына корылганлыгы турында сөйли. Аурупа-рус әдәбиятларын тикшерүчеләр, сәнгать белгечләре тамаша күрсәтүне халык бәйрәмнәренә, халык көлүенә бер формасы итеп карыйлар, М.Бахтинча, аны “карнавальный смех” дип атайлар. Тукай әсәрендәге беренче тамаша урыны цирк булса, икенчесе – кайнап торган Печән базары. Анда нәрсә генә, кем генә юк. Ул тиречеләр, итчеләр, шәмчеләр, майчылар, кибетчеләр белән тулган. Корт оясы кебек гөжләп торган базарның төп вазифасы – сәүдә итү, сату-алу, алдалау һәм алдану. Кинәт кенә болай да тамашаны хәтерләткән базарга гадәттән тыш вакыйга ыргылып килеп керә. Бөтен халык бәреләп-сугылып, психоз халәтенә биреләп, нәрсә булганын аңламыйча, Казанның Печән базары – гайбәт оясы ягына чабарга тотына. Бу “кәфер почмагы” – ата улны, ана кызы белми торган өченче тамаша урыны әллә инде сугышны, әллә инде янгынны хәтерләтә. Сатирик поэманың уңай герое – автор да, халык көтүенә иярәп, базар янындагы Мәскәүски урамга бәрелә-сугыла чаба башлай һәм бик тә куркыныч күренешкә – “юк аягы, гәүдәсе һәм юк кулы” киселгән

Башка тап була. Бу фажигале галәмәтне күреп, Печән базары халкы гына түгел, базардагы бөтен әйберләргә “жан иңә” – кәләпүшләр, аяк астында яткан тиреләр, он капчыклары кычырып еларга тотына, курку хисләрен сурәтләү ярдәмендә тамаша күрсәтү психологик яктан тагы да тирәнәйтелә.

Ниһаять, базардагы киеренке психологик халәттән соң поэманың төп каһарманы Кисекбаш жыелган халыкны үзе белән таныштыра, базардагы мөселманнарға зарлар белән тулы, шул ук вакытта үз-үзеннән көлгән атаклы монологларын сөйли. Шикаятлар, зарлар әйтеп, яшәшкә, язмышка сукрану – Урта гасыр һәм Яңа заман шәрәкә әдәбиятларында киң кулланылган әдәби алым.

Чираттагы шаян юмор элементлары белән тасвирланган көлкеле тамаша – Карәхмәтнең ант итеп, Кисекбашның хатынын, улын коткарырга вәгдә биреп, трамвайга утырып, Мәскәүский урам буйлап Кабан күле төбөндәге патшалыкта яшәүче Диюгә каршы сугышка китүе, бөтен Печән базары әһленең аны дога кылып озатып калуы, барча этләреннән – “кәкре койрыклар”ның һаулап, өреп аны “тантаналы” озатулары, бала-чагаларның, шук малайларның трамвай артыннан таш ыргытып калулары. Поэманың IV, V, VI бүлекләрендә автор, әле Кабан күле буендагы “Касимия” мәдрәсәсе шәкертләре турында лирик чигенеш биреп, күл төбөндәге тирән кое аша алты мең колачлы бау белән ун тәүлек дәвамында су һәм жир астыннан Дию патшалыгына төшүнең куркынычлыгын тасвирлап, бер ай буена Карәхмәттән хәбәр көтә-көтә көтек булган Печән базары хакында сөйләп, укучыны беркадәр ял иттереп ала да, ничәнче мәртәбә хәйран калырлык тамаша күрсәтә башлый. Тамашаларның тамашасы – эсәрнең кульминациясен тәшкил иткән VII бүлектә Карәхмәтнең Диюне Кабан күле төбөндәге патшалыктан сәгәтләр бус азапланып Печән базарына сөйрәп алып кайту күренеше.

Кыямәт көне рәвешендә гәүдәләнгән бу тамаша коточкыч күренеш итеп тасвирлана: күк күкри, жир тетри һәм ярыла, жир йөзен караңгылык баса, кояш юкка чыга, куркынычлы тавышлар ишетелә, арысланнар акыра, ишәкләр бакыра, таш биналар, Хан мәсҗеде

– Сөембикә манарасы аугандай тоела. Гилозоистларча үтә дә жанландырылып сурәтләнгән, жир йөзендә һәм Галәм киңлекләренә барган бу олут Жәза көне, Корьәндәгечә үзәк мотивка әйләнеп, кайчандыр кылган гөнаһлар өчен Казан ханлыгына Аллаһе Тәгалә жибәргән каргышлар, афәтләр кебек кабул ителә башлый.

Поэманың соңгы VIII бүлгә – чын мәгънәсендә бәхетле чишелеш белән тәмамланган тантаналы тамаша. Цирк, театр сәхнәсендәге кебек, бергә жыелган каһарманнар шатлыклы һәм гыйбрәтле мизгелләр кичерәләр. Менә трамвайга тагылып, аркан белән сөйрәтеп килгәндә казанлыларга дөһшәтле мәхшәр көне оештырган, канга баткан “фәсле Дию”не ияртеп, Печән базарына батыр Карәхмәт кайтып төшә. Дини хисләр белән рухланган мөселманнар жинү яулап кайткан пәһлеванны хуштан яздырырлык экстазга кереп сәламли, алкышлый башлый:

Жәмлә бердән: “Әссәлам! дә әссәлам!”

Һәм Карәхмәт: “Вәгаләйкем әссәлам!”

Һәр мөселман дәрт белән күккә оча:

Бер Кисекбаш, бер Карәхмәтне коча.

Каһарманның эш-гамәлләренә аксиологик бәя биргәндә Тукай реминисценция һәм аллюзияләргә мөрәҗғәгать итә, Карәхмәтнең “арыслан сыман” “башын күтәрәп” горур кыяфәт белән вагоннан төшүен тасвирлап, ихтиярсыз иске “Кисекбаш”тагы “Тәңренен Арысланы” хәзрәти Гали батырлыкларын искә төшөргәндәй була. Аллюзияләр ярдәмендә ут булып Яңа Бистә ягына очып юк булган фәс кигән Диюнең дә прототибы үзенә “автономия”се, “мәхкәмә”се, “гыйбадәт йорты” булган Гайнан Вәисев икәнлегә шактый ачык шәйләнә. Дию тарафыннан гарипләндерелгән сәүдәгәр Кисекбашны яңадан аяк-куллы, гәүдәле яшә егет халәтенә кайтаруда Камчылы ишан карәмәтеннән, ягъни мөселман әдәбиятларының һәр өч юнәлешендә (дини, суфичылык, дөньяви) бик популяр булган моғҗиза күрсәтү алымыннан файдаланыла. Дин юлында күп газап күргән, армый-талмый аңа хезмәт иткән курку белмәс Карәхмәткә Печән базары халкы исемнән шаян да, шул ук вакытта нәфис ирония белән үрелгән көлкеле деталь вазифасын үтәгән, чылбыры булмаган алтын сәгәт бүлөк ителә.

Тантаналы тамашаның азагында автор “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” поэмасын ижат иткәндә, үзенә һәрдаим илһам биргән гаруз гыйльменә ихтирамын белдереп, аның рәмәл везенендә язылуына искәrmә ясый һәм дә әсәрнең сөенечле тәмам белән тәмамлануына басым ясап, көйгә салынган түбәндәге шигъри аккордны бирә:

*Фәгыйләтен, фәгыйләтен, фәгыйләт,
Ну, Печән базары халкы күңле шат!*

Нәтижә ясап, тамашалар турында шуны әйтергә мөмкин: Г.Тукай Карәхмәт образы катнашында XX гасыр башы татар тормышын укучыга шаулап-гөрләп торган цирк, ат кәмите, кайнап торган базар, шау-шулы халык жыены, коточкыч ахырзаман, ә азакта Печән базары халкының тантаналы жинүе бәйрәме рәвешендә гәүдәләнгән олы һәм кече тамашалар рәвешендә күрсәтә һәм борынгы грек шагыйре Гомерның “Илиада” поэмасындагыча Олимп аллаларын тыела алмыйча шаркылдатып көлдергән кебек, татар шагыйре Тукай да үз укучысын эчләрән тота-тота, тәгәрәтә-тәгәрәтә гомерик көлү белән хахылдатып, күз яшьләрән чыгартып рәхәтләнәп көлдертә, рухи сафландыра. Поэмада татар халкының жыен һәм сабантуйларында иң күңелле һәм көлкеле тамашалары грекларның сардоник һәм гомерик көлүләре, русларның сарказмлы ирониясе, гарәп-фарсы-төркиләрнең һижә-һөжүләре белән бергә килеп очраша; әсәрдәге көлү эстетикасы үзенә күпкырлы универсализмы белән укучыда соклану хисләре уята.

Әдәбиятчыларның күпчелеге, шул исәптән, авторы да “Печән базары, яхуд Яңа кисекбаш” поэмасын сатира-юмор жанрына нисбәт итә. Әле моннан йөз ел элек поэма басылып чыккач Ф.Әмирхан “Әлислах” газетасында түбәндәге сүзләргә язган иде: “Тукаевның бу әсәрен (ягъни Кисекбашын) һәм “Яшен”дә

көлке шигърьләрен укый торгач, аңар татар галәменә иң оста юмористы диясем килә башлады” [3, 84]. Ауropa-рус әдәбиятлары эстетикасы күзлегеннән караганда, бу – билгеле, дәрәс фикер. Әмма әсәрне төрле катламнар күзлегеннән анализлагач та, аның нәзыйрә булу белән беррәттән, гарәпләрнең өммәвиләр, габбасилар чорындагы шәһәр мәдәнияте шартларында ижат ителгән һөжүви касыйдәләре белән бик тә охшаш икәнлегенә һич тә икеләнми ышанасың.

Сатирик эчтәлекле касыйдә һәм нәзыйрә үрнәге буларак, совет чорында татар һәм башкорт әдәбиятларында “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” поэмасына байтак кына иярүләр, тәкълидләр, пародияләр язылды. Мәгълүм булганнары: Г.Камал. “Өр-яңа Кисекбаш китабы” (1918); Н.Исәнбәт. “Өр-яңа Кисекбаш” (1928); Н.Баян. “Карәхмәт” (1939); С.Баттал. “Карәхмәт” (1941); Ш.Мөдәррис. “Янки базары, яхуд Яңадан-яңа Кисекбаш” (1953); Ә.Камал. “Кисекбаш” (1959); Ә.Исхак. “Мещан базары, яхуд Киселгән тел” (1961); М.Гали. “Үлем көткән баш” (1961) һ.б.

“Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” мотивлары татар сәнгатенә башка төрләрәндә, мәс., Р.Гобәйдуллинның “Кисекбаш” сатирик балетында да чагылыш тапты. Казанның мең еллык юбилее уңае белән, “Кисекбаш” поэмасының сюжеты буенча медицина фәннәре докторы Нияз Әхмәров төзегән проектны нигез итеп алып, киң колачлы карнавал үткәргү күздә тотылган иде. Ул тамашаның эчтәлегә, план-перспекты “Казан” журналында басылып та чыкты. Карнавалны үткәргү планы Президент тарафыннан хупланса да, ниндидер сәбәпләр аркасында ул Казан тамашачысына килеп ирешмәде. Тукай поэмасының башка телләргә тәржемәләре дә әлегә барланмаган һәм өйрәнелмәгән.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Тукай Габдулла. Әсәрләр: 5 томда. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 406 б.
2. Ганиева Р.К. Сатирическое творчество Тукай. – Казань, 1964. – 84 с.
3. Әмирхан Фатих. Печән базары, яки Яңа Кисекбаш / Әсәрләр: 4 томда. 4-том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 390 б.
4. Вәлиди Жамал. Габдулла Мөхәммәтгариф улы Тукаев / Габдулла Тукаев мәжмугаи әсәре. – Казан, 1914. – 463 б.
5. Хәйдәрәв Ләззәт. XX йөз башы татар әдәбият белемдә гарәп әдәбияты мәсьәләләре (кандидатлык диссертациясе). – Казан, 2004.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2011

ГЫЙМАД НУГАЙБӘКНЕН “ИМЛЯ НИГЕЗЛӘРЕ”

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ — филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлгәгә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Фәнни хезмәтләре татар алфавиты һәм орфографиясен өйрәнүгә багышланган.

Асылгараев Ш.Н. “Основы орфографии” Гимада Нугайбека.

В статье подчеркивается роль научных трудов известного филолога Г.Нугайбека (1881-1943) в совершенствовании татарского алфавита и орфографии.

Агымдагы елда Гыймад Нугайбәкнең (Гыймадетдин Шәрифжан улы Нугайбәков) тууына 130 ел тула. Ул 1881 елда хәзерге Ульяновск өлкәсе Николаевский районы Черекле авылында дөньяга килгән. Шул авыл мәдрәсәсендә укырга-язарга өйрәнә. 1893-98 елларда Казанда “Мөхәммәдия” мәдрәсәсендә гыйлем үзләштерә, соңыннан шул ук мәдрәсәдә һәм башка уку йортларында балаларга белем бирү белән шөгыльләнә, алар өчен камилләштерелгән алфавит нигезендә язылган “Башлангыч”, “Төрлек”, “Сагынмалык” исемле китапларын бастырып чыгара. 1912 елда Г.Нугайбәк журналистлык хезмәтенә күчә. Башта “Кояш” газетында, 1917 елдан Мулланур Вахитов житекчелегендәге “Кызыл байрак” газеты редакциясендә хезмәткәр була. 1924 елдан Гомеренең соңгы көннәренә кадәр (Г.Нугайбәк 1943 елның 8нче гыйнварендә үлә) Татарстан дәүләт нәшриятендә редактор һәм тәржемәче булып эшли. Тел галиме буларак Г.Нугайбәк сүзлекләр төзү белән дә шөгыльләнә, сүзлекчеләр төркеме белән дә житекчелек итә. 1938 елда аның житекчелегендә 10 мең тираж белән “Русско-татарский словарь” дөнья күрә. 1940 елда шул ук сүзлекнең төзәтелгән һәм тулыландырылган варианты 40 мең тираж белән басылып чыга.

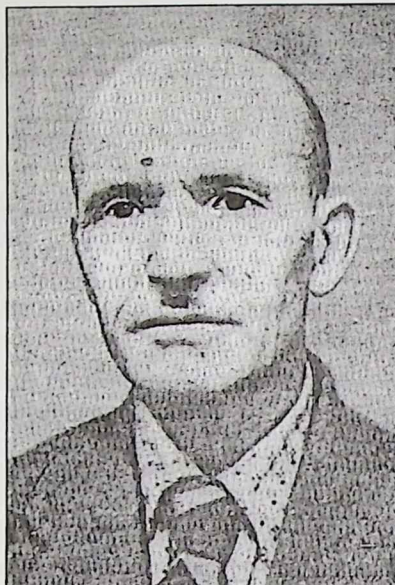
Г.Нугайбәк фәнгә, иҗатка XX гасыр башында килә. Бу чорда әдәби телебезнең мөшкөл хәлдә булуы беркемгә дә сер түгел. Моның дөреслегенә 1908-09 елларда басылган тел ярышы материаллары да дәлил булып тора.

Анда “Нә делдә язармыз?” — дип куелган сорауга фәкать бер генә төрле җавап алына: “Әлбәттә, Казан делендә”. Җавап бер төрле булса да, җавап хатларының теле күптөрле була, чөнки аларның күбесе гарәп, фарсы, төрек, чыгытай сүзләре белән чуарланып, гади укучы аңламас дәрәжәгә китерелгән була. Телебезнең язу һәм сөйләү формаларында гарәп, фарсы сүзләренә артык күп булуы Ж.Вәлиди хезмәтләрендә дә әйтеп кителә. Аның сүзләренә караганда, “чит телләрдән кергән сүзләрнең (гарәп, фарсы сүзләре) саны хәтта гавам телендә дә йөздән артып китә. Язу вә әдәбиятта истигъмал кылына торган гарәп сүзләре исә меңнән ашып китә”, — ди галим [1, 17]. Чит телләрдән уйламыйча сүз алуның аянычлы нәтиҗәләргә китерүен без академик В.В. Радлов хезмәтләрендә укыйбыз. Ул болай дип яза: “Вследствие принятия уже несколько столетий тому назад исламской веры, турки вступили в ближайшие отношения к народам, достигшим уже гораздо высшего образования. Таким образом, они поневоле подчинились во всех отношениях превосходящим их в умственном развитии, в промышленности и в искусстве — Персиянам и Арабам. Такая зависимость ясно обнаруживается в умственных их произведениях, именно в литературе. Они не только приняли арабский алфавит, совершенно не подходящий к их языку, но и подражали с рабскою точностью учителям своим, арабским и персидским писателям. Таким образом, заимствовав у них для украшения слога множество слов, они создали себе искусственный пись-

менный язык. Этот язык был и остался до сих пор непонятным для простого народа созданием, не имел никакого влияния на развитие народа и высох, не получая свежих сил от живого народного духа. Хотя, правда, каждое Тюркское племя говорит своим особым диалектом, но в письменном языке свойство этих диалектов обнаруживается весьма неудовлетворительно. По недостаточности арабского алфавита, нельзя точно выразить звуки, свойственные живым народным поднаречиям, и по причинам, зависящим от истории, перемешались даже грамматические формы разных диалектов... Для изучающего тюркские поднаречия необходимо прежде всего оставить в стороне письменный, т.е. искусственный язык, и избрать исключительным предметом исследования разговорный язык” [2, XI-XVII].

Язылганнарға өстәп, тагын шуны әйтергә кирәк: татарлар бу чорда гарәп, фарсыга гына түгел, төрөккә һәм чыгытайга да шактый нык тартылган була. Бу турыда Г.Нугайбәк үзенә “Башлангыч” исемле китабында болый дип яза: “Безнең уку-язуда юлбашчыларыбыз үзбәк арасында укып, шунда язу өйрәнәп кайтып, үзләренә ышануларын, үзләренә жыйган белемнәрен безгә өйрәткәннәр... Алда үзләренә тоткан юлларын иң туры юл дип белгәннәр... Шуңа күрә алар, татар арасына кайткач та, аны онытмаганнар, онытмаганнар гына түгел – бар татарның үзбәкчә сөйләшүен чын күңелдән теләгәннәр, бар көчләре белән шуңа тырышканнар. Алар татар өчен моның ярамаганын белмәгәннәр дә, сизмәгәннәр дә, теләмәгәннәр дә...” [3, 9].

XIX гасырда ук инде башында К.Насыри торган мәҗрифәтчеләребез татар әдәби телен халыкның үз сөйләм теленә нигезләргә кирәк булу мәсьаләсен көн тәртибенә куялар. Әмма ул XX йөзгә аяк баскач та иң актуаль мәсьаләләрнең берсе булып кала бирә. Алай гына да түгел, XX йөзгә икенче унъеллыгында имля, хәрәф мәсьаләсе иң житди мәсьаләләрнең берсенә әверелә: яңа проектлар, яңа агымнар

барлыкка килә. Татар теленә сузык авазлар санын билгеләү буенча зыялыларыбыз берничә төркемгә берләшәләр. Татар теленә сузык авазларын бирү өчен гарәп хәрәфләренә житмәвен беренче булып Каюм Насыри үзенә “Әнмүзәж” хезмәтендә язып чыккан була. Шуннан соң татар телендә дә ун сузык аваз бар дигән фикерне Г.Нугайбәк әйтә. “Башлангыч” исемле китабында ул сузыкларны язуда күрсәтер өчен гарәп хәрәфләренә реформа юлы белән ун төрле билге-хәрәф куллануны тәкдим итә. “Татар телендә без

бу ун төрле тавышлыкка гарәп язуындагы өч тавышлык житеп торган булып, кая тартсам да “вай” булып кына калды. Моннан котылырга юл эзли башладым”, – дип яза ул [4, 12].

Г.Нугайбәк хезмәтләрен һәм китапларын үзә төзегән проект нигезендә ун сузык аваз хәрәфләре белән язып бастыра. Аның әйтүенчә фәнгә, иҗатка килгәндә, татар язуының гомум кабул ителгән кагыйдәләре булмый әле, чөнки безнең бабайлар гарәптән хәрәф кенә түгел, имля да кабул иткәннәр. Бу фикернең дәрәсегә Н.Максуди сүзләре белән дә раслана. Ул үзенә “Тел вә язү” исемле мәкаләсендә бу турыда болай яза: “Мәгълүмдер ки, бу заманда Казан төркисенчә күп китаплар вә гәзитләр чыга башлады. Бу китап вә гәзитләрдә язылган сүзләренә бер-берсенә чагыштырып караганда, бик тә гәжәп хәлләр күренәдер. Бер сүзгә бер мөхәррир бер төрле язадыр. Икенчесе – икенче төрле язадыр. Бу төрлелектә һич кемне гаеп итү мәгълүль түгелдер. Чөнки безнең Казан теле өчен бер вакытка кадәр тәфсилле имля вә рәсми хат кагыйдәләре язылганы юктыр. Шуңа сәбәптән күп кеше язган сүзләренә хәрәфләрен уйлап язмыйдыр. Каләм ничек язса, шуңа көенчә китәдер” [4]. Бу турыда Г.Шәрәф һәм М.Корбанғалиевләрнең 1918 елда “Мәғариф” журналының икенче санында басылган мәкаләдә бик ачык әйтелгән: “Татар теленә имлясы нинди буталчык икәнә һәркайсыбызга мәгълүм бер мәсьалә. Һәркем үз башына килгән имля берлә яза. Язучыларның менгә берсе дә

бер төрле имляны гына тәгыйб (эзлекле – А.Ш.) итеп бирә алмый. Бер юлда бер сүзне бер төсле язса, шул ук сүз, шул сыйганы икенче юлда икенче төрле яза. Әлифбаларыбыз һәркайсы үзенә бер төрле имля белән, үзенә генә диярлек махсус хәрефләр белән төзелүе житмәгән, бер әлифба китабында да үз хосусиятләрендә башыннан актыгына кадәр алып барылмый. Әлифбаларыбыздан соң мәктәптә укыла торган кыйраәт вә фән китаплары тагы да шулай ук. Хәрефләребезнең житешмәгәнлеген аркасында бер төрле сөйләнгән сүзләр төрлечә язылырга, бөтенләй бер-беренә башка авазлардан төзелгән сүзләр бер төрле язылырга тиеш була. Гомум тарафтан кабул ителгән бер имляның булмавы, хәрефләребезнең телебездәгә һәммә аваз вә сүзләргә язарга житмәве, яшъ балаларны уку-язуга өйрәтү эшендә чиксез зур читенлекләр ясап, уку-язуны өйрәнүне озака сузарга мәжбүр итә” [5, 11].

Татар теленең имлясы нинди булырга, татар сүзләрен язганда нинди принципларга нигезләнәргә тиешбез, дигән сорау зыялыларыбызны бик борчый, бу турыда житди бәхәсләр була. Әмма бу четерекле мәсьәлә Г.Нугайбәк алдында тормый, ул, татар зыялыларыннан беренче буларак, фонетик принципны күтәрәп чыга. Сүзләр халык телендәгә әйтелешләре белән язылырга тиешлек таләбен көн тәртибенә куя һәм шул вакытта кулланылышта булган орфографик принципны тәнкыйтә итә, аны гади халык өчен зарарлы дип саный. Чөнки ул чорда татар теленең орфографиясен, андагы сүзләргә язылу формаларын чыгытайчага, төрекчәгә буйсындыру көчле була.

Аңлашыла булса кирәк, Г.Нугайбәкнең нәтижәле эшчәнлек алып барган өлкәсе – алфавит һәм имля. Гарәп графикасына нигезләнгән алфавитыбызны камилләштерү эшенә ул 1910 елларда ук керешә һәм бу эшчәнлек дистә еллар буена дәвам итә. Алфавитыбызны камилләштерү өчен барган тарихның эченә тирән кермичә генә әйтик: 1927 елның 3нче июлендә Татарстан Республикасы Халык Комиссарлары Советы карары белән татар теленең рәсми алфавиты итеп латинга нигезләнгән алфавит игълан ителә. Латинга күчү мәсьәләсе инде күптән хәл ителгән булса да, алфавиттагы хәрефләргә башка төрки халыкларныкы белән унификацияләү кирәк

була. Бу эш Г.Нугайбәккә йөкләнә.

Г.Нугайбәк татар теленең латинга нигезләнгән алфавиты һәм орфографиясе проектына төзеп, яңалиф жәмгыяте советына тапшыра. Яңалиф жәмгыяте советы аны “Яңалифтә хәреф һәм имля нигезләре” исеме белән “Яңалиф” журналында (1927, №10) бастырып, жәмәгәтьчелеккә игълан итә һәм шуны имля законы итеп куллана. СССРдагы барлык татар яңалифчеләре вәкилләренә Казанда үткән съезды (1928 елның 25-30нчы гыйнвары) әлегә проектны тикшереп, кайбер төзәтмәләр кертеп, әсас (нигез) буларак кабул итә. Съезд “шул кабул ителгән карар нигезендә кайбер мәсьәләләргә тикшереп чыгарга, имля кагыйдәләрен төзәргә, бу кагыйдәләрдә аңлатмаларны озынрак язарга, мисалларны күбрәк кертергә һәм моны беренче нәүбәттә бастырып таратырга” дигән теләк белдерә.

Г.Нугайбәк үзенең “Имля нигезләре” исемле хезмәтенең [6] кереш өлешендә “Яңалифнең башлангыч чорында 1) һәр авазга бер тамга, 2) ун сузынны, 3) истисналарны бетерү дигән өч сүз имля кагыйдәсе булып хезмәт итте һәм яңалиф активы өчен бу кагыйдә имляның яңалифтәгә төсен ачык күрсәтергә житәрлек төп закон булып торды”, – дип яза һәм алдагы көннәрендә дә ул әлегә законга тугры хезмәт итә. Инде алда әйтелгәнчә, Г.Нугайбәк Бөтенсоюз татар яңалифчеләренә беренче съездында (1928) яңалифтә имля һәм хәреф мәсьәләләре буенча доклад ясый. Докладында ул яңа орфография кагыйдәләренә озаң эзләүләр, тикшеренүләр нигезендә төзелүе турында әйтә. “Бу тарих үзенең гомерендә утыз биш елга сузылган зур шау-шулы имля төзәтү көрәшләре, әллә ничә съезд карарлары күрә... Яңалиф имлясы менә шушы тикшеренүләрнең биргән нәтижәләренә таянып эшләнгән имля, бәлки дә шул тикшеренүләр һәм карарларның турыдан-туры нәтижәсе булып чыга”. Г.Нугайбәк “Яңалиф нигезләре”н төзегәндә К.Насыри карашларының, 1917 елда Казанда үткән Бөтенроссия мөселман укучыларының икенче съезды, гыйльми һәйәт тарафыннан 1919 елда Казанда үткән имля конференциясе материаллары һәм карарларының иң нык таянылганнары булуын әйтә.

Яңалиф имлясын төзүгә керешкәнче, Г.Нугайбәк аның төп маддәләрен билгели, “Яңалифтә төп маддәләр булып түбәндәге биш сорауның җаваплары тора”, – ди ул:

1. Нинди тел, нинди шивә (сөйләш, диалект) нигез ителергә һәм кайсы катлау мәнфәгәте алда тотылырга тиеш?

2. Шул телдәге авазлар саны ничә?

3. Шул авазларны язуда күрсәтү өчен ничә тамга алырга?

4. Имля принципларыннан (тарих, сарыф, фонетика нигезләреннән) кайсын нигез итеп алырга?

5. Чит телләрдән кергән сүзләргә язуда нинди юл тотарга?

Докладта яңалиф имлясының Идел бие татарлары телендә һәм аны әдәбият (китап) теле итеп кабул иткән кабиләләр арасында уртак булган сөйләнү нигезенә корылырга тиешлеге таныла.

Идел бие татарлары дигән гыйбарәгә түбәндәге аңлатма бирелгән: Идел бие татарлары дигән мәфһүмгә (төшенчәгә) Урта Русиядә, Уралда, Себердә яшәүче һәм шул җирләрдән Донбас, Төркестан шикелле якларга таралган татарлар керәләр.

Мәфһүм сүзенң төрле урында төрлечәрәк сөйләнүе турында әйтә, Г.Нугайбәк болай яза: “бу мәфһүм, төрле урында, төрле вакытта төрлечәрәк сүз белән сөйләнә: Шимал төрекләре, Урта Русия татарлары, Идел-Урал татарлары, Казан татары яки кыскача гына итеп “татар” яхут Татар халкы диелә. Сүз, ничек кенә әйтелмәсен, мәфһүм шул ук кала: – Төрөк ыруыннан Казан татары дигән төркем. Димәк, кабиләләр нинди сүзләр белән генә аталмасын, мәфһүм шул ук кала: торган җире Казан, Әстерхан, Оренбур, Себер һәм башкалар булуга карамастан, “Казан татары” яки кыскача “Татар” дип аталган халык арасында уртак сөйләнү дигән бер генә мәгънә аңлана һәм аңлатыла.

“Уртак сөйләнү. Идел бие татарлары төркеме эреле-вакылы ырулар, кабиләләрдән тора. Һәр халыкта һәм һәммә кабиләләрдә булган шикелле, мондагы кабиләләр арасында да сөйләшү уртаклыгы һәм аз-маз төрлелекләр бар. Татар кабиләләре арасында кулланыла торган аерым сүзләргә, сүзләр

ясаучы авазларны, телдәге сарыф формаларын тикшереп карасак: укы, яз, ал, кил, тор, сана, сал... укыт, языш, укыдым, укыдың, укыдылар, укыган, укымас, укыштыргала... ит, май, үлән, агач, имән..., яшел, кара, ак, күк, кызыл... кебек бик күп сүзләргә, хәрәфләргә, сарыф формаларының татар телендә сөйләшә торган ырулар (кабиләләр) арасында бөтен-бөтенгә уртак икәннән күрәбез. Мондый уртаклыкны бөтен телгә чагыштырсак, якинча 80% уртаклык бар диеп әйтә алабыз. Менә шушы уртаклык әлеге кабиләләргә бер төркемгә җыя, шул төркем кешеләренң үзара аралашу, хәбәрләшү теле булып хезмәт итә һәм шул ук тел китап теле яки, икенче сүз белән әйткәндә, әдәбият теле (әдәби тел) булып хезмәт итә. Хәрәф санын билгеләү һәм имля нигезләре (кагыйдәләре) менә шундый телгә карап йөртелә. Сөйләү әгъзалары зәгыйфь булган кешеләрдә, азчылык арасында һәм кайбер кабиләләрдә генә кулланыла торган авазлар, сүзләр, сарыф формалары уртак хәрәф һәм уртак имля нигезенә кертелмиләр. Мондый хәрәфләр, сүзләр, формалар – кабиләчелек сүзләре, хәрәфләргә диеп танылалар һәм сүзләргә тышкы күренешләрен саклап хикәя кылганда гына йөртеләләр” [6, 4-5].

Татар әдәби теле алфавитына хәрәф алганда саф татарча сүзләр генә күздә тотылган, читтән кергән сүзләргә урын бирелмәгән.

“Имля нигезләре”ндә Г.Нугайбәк татар әдәби телендә калыңлы-неңкәле биш пар сузынкы (сузык), 22 пар тартынкы (тартык) аваз бар дип күрсәтә. Шунда ук аваз сүзенң телдән ишетелгән тавыш мәгънәсендә аңланырга тиешлеге әйтелә, хәрәф сүзенң тәрҗемәсе түгел, ди Г.Нугайбәк. Ул хәрәф сүзенә түбәндәге аңлатманы бирә: хәрәф сүзе телдән ишетелгән авазга да, язуда күрсәтелгән тамгага (аваз тамгасына) да, матбагаларда китап басар өчен гарттан (кургашыннан) коелган әйбергә дә исем булып йөри. Шуңа күрә “аваз” сүзенң телдән ишетелгән тавыш икәннән аеруча нык басым ясала.

“Имля нигезләре”ндә аваз тамгалары түбәндәгечә күрсәтелә һәм аңлатыла: “Татар телендәге авазларны язуда күрсәтү өчен тамгалар (хәрәфләр) алганда, сүзләргә ясауга катнашкан ижекләргә калыңлык-

нечкәлекләрен, латин нигезендә сузынқы аваз тамгаларына йөкләп, түбәндәгечә алына:

1. Сузынқы авазларның һәрберенә аерым тамгадан 10 тамга алына;

2. Тартынқы авазларның калынлы-нечкәле һәр парына бер тамгадан 22 тамга алына.

Таблицада күрсәткәндә тамгалар (хәрефләр) болай урнашалар [7, 7]:

Tartynqy						Suzyńky			
avazlar	tamgalarъ	avazlar	tamgalarъ	avazlar	tamgalarъ	avazlar	tamgalarъ	avazlar	tamgalarъ
پ, پ	p	ب, ب	b	م, م	m	ا	a		
ف, ف	f	و, و	v	ن, ن	n	ە	ə		
چ, چ	c	ج, ج	ç	ڭ, ڭ	ŋ	ۇ, ۇ	o		
ش, ش	ş	ژ, ژ	z	ل, ل	l	ۇ, ۇ	ə		
ط, ت	t	ض, د	d	ر, ر	r	ئو, ئو	u		
ص, س	s	ظ, ذ	z	ى, ى	j	ئو, ئو	y		
ق, ك	k	ع, گ	q			ى, ى	ь		
ح, ح	x	ھ, ھ	h			ى, ى	e		
						ئى, ئى	ьj		
						ئى, ئى	i		

Искәрмә 1: ق, ع авазлары өчен унификация конференция карарына нигезләнеп ике тамга (хәреф): q, k арттырыла: qul, kul, bik, aq, iqtisat, iqlən, qərdəş, qələm.

Шулай итеп, барысы 34 тамга (хәреф) алына.

Искәрмә 2: Ma'mai, məs'ələ кебек сүзләргә ясауга катнашкан сузыкларның өзәләр әйтелүләре (сүз уртасындагы хәмзәләр) югары өтер (') белән күрсәтеләләр.

Яңалифтә ижекләргә калынлыгы-нечкәлеген билгеләү сузык аваз тамгаларына йөкләнә, ягъни саф татарча сүзләргә ижекләргә бүлгәләр, һәр ижекнең үзен генә аерып, тикшереп карасак, ижекне ясауда катнашкан авазларның һәммәсә йә калын гына, йә нечкә генә булганын күрербез. Мәсәлән: сыр-ль, ser-le, qar-ly-gan, bəg-lə-gən.

Монда латин нигезе гарәп нигезенә каршы куела. Гарәп хәрефләре, гарәп теленә табигатенә карап, тартык авазларның калыннары белән нечкәләренә аерым-аерым тамгалар алу нигезенә корылган: ق – ک, ط – ت, ص – س тамгалары шикелле. Гарәп телендә сузыклар аз булу сәпәбле, калын тартык белән нечкә авазлар бергә жыела ала. Латинда сузык авазларның һәммәсенә аерым тамга алына, парлы тартык авазларның калыны да, нечкәсә дә бер үк тамга белән күрсәтелә. Мәсәлән, ri – ra, di – da. Димәк, татар теленә табигатә авазларга тамга алуны

латин нигезендә тели. Латин нигезендә язылган bul-dь, byl-de кебек сүзләрдә ижекләргә калынлыгы-нечкәлегә шул ижекләрдә сузык аваз тамгаларына (хәрефләренә) карап беләнә. Ижек теләсә ничә хәрефтән жыелган булсын, шул ижек эчендә сузык аваз тамгасы шул ижеккә һәммә хәрефнең калынлыкта-нечкәлектә бер төрдән икәнән күрсәтә. Эш процессында боларны үзләштерү өчен түбәндәге кагыйдәне истә тотарга тәкъдим ителә: калын ижекләргә язганда калын сузык тамгаларын, нечкә ижекләргә язганда нечкә сузык тамгаларын язарга. Калын сузык тамгасы куелган ижекләргә калын, нечкә сузык тамгасы куелган ижекләргә нечкә укылалар.

“Имля нигезләре”нең “Чит сүзләргә имлясы” бүлегендә түбәндәге сүзләргә укыйбыз: “Читтән кергән сүзләргә, нинди телдән кергән булмасыннар, һәммәсә татар теле имлясына буйсындырылалар” [6, 14].

Кызганыч, бу сүзләргә, имля нигезләрендә истәлек булып кына калды, чөнки без читләргә шулкадәр шәфкатьле. Г.Нугайбәк әйткәнчә: “...татар теле – ана телебез. Үзебезнең аны үгидән дә читерәк күрүебез аркасында, язучыларыбызның алардан чирканып, аларны читкә кагып, алар торасы урынга ятлардан теләп алып килгән сүзләргә алга куюлары аркасында, үзенә байлыгын китәрә язган, бөтенләй теләгән теләгән аңлатырга ярый алмастай булып кала язган...”,

болар барлығы үзебезнең аны ким күребездән, аны читсенүебездән, үзебезнең аңар карый белмәвебездән килгән... Безнең үзебезнең туган телебезгә үги күзе белән каравыбыз – менә мондый ялгышкача тартып алып барган” [7, 3]. Аңлашылса кирәк, телебезнең табигыйлеген югалтып, ясалма хәлгә төшүендә читләр түгел, бәлки үзебез – зыялыларыбыз, язучыларыбыз, төрле мәмләкәтләрдә дин сабагы өйрәнәп кайткан мөгаллимнәребез, имамнарыбыз гаепле.

Унификацияләнгән алфавит нигезендә Г.Нугайбәк орфография кагыйдәләре төзи. Алар Бөтенсоюз татар яңалифчеләр съездында ныклап тикшерелә һәм кайбер аныклаулар белән кабул ителә.

Орфография Идел буе татарлары (Казан) сөйләшенә нигезләнә, диалектизмнар һәм индивидуаль күренешләр бары тик матур әдәбиятта – персонажлар телендә генә бирелергә тиеш була. Инде югарыда әйтелгәнчә, сузыкларны бирү өчен 10, тартыкларны бирү өчен 24 хәреф алына. Һәмзәне күрсәтү өчен югары өтер йөртелә. Һәрбер ишетелгән аваз үзгәртелмичә һәм төшереп калдырылмыйча языла. Аерым басым белән әйтелә торган сүzlәр, үз алдына бербөтен сүз дип алына һәм язуда аерым бөтен итеп күрсәтелә.

Ялгаулар жанлы әдәби телдә әйтелгәнчә языла. Яңгырау авазларга юлыкканда *d* белән башланып та, саңгырау авазларга юлыкканда *t* белән башланып әйтелгән ялгауларның баштагы авазлары һәр урында үз хәрефләре белән бирелә. Борын авазларына юлыкканда *nan-nən* сөйләнә торган ялгаулар шушы сөйләнү рәвешләренчә языла. Борын авазларыннан башкага юлыкканда *l* (*-lar*) белән башланып та, борын авазларына юлыкканда *n* (*-nar*) белән башланып әйтелгән ялгаулар һәр урында ишетелгән авазларның үз хәрефләре белән языла. Шулай итеп, яңгыраулыкта-саңгыраулыкта охшашлану һәм

борын ассимиляциясе, фонетик принципка нигезләнәп, ишетелгәнчә языла.

Бердән артык сүздән кушып ясалган һәм аерымлыгы игътибардан төшкән кушма сүzlәр бергә язылалар (Kilduraz, Ajsylu һ.б.). Аерым мәгънәләре игътибардан төшерелмичә, жыентык мәгънә аңлатыр өчен кабатланып, һәркайсы мөстәкыйль басым белән әйтелә торган сүzlәр сызыкча аша языла (*kitär-kitmäs*). Беренче кисәге аергыч булып килгән сүз тезмәләре кушма сүз булып килә алмыйлар, шуңа күрә аерым язылалар (*taş pulat, timer tajaq*).

Ымлыктар һәм ярдәмлекләр аерым сүз дип танылалар һәм аерым язылалар (*Qajtqas uq sezgä kildem*).

Читгән кергән сүzlәр һәммәсе татар теле орфографиясенә буйсындырылалар. Татарча язылышка буйсындыру ике төп юнәлештә башкарыла:

1) чит телдән кергән сүзнең шул телдәге әйтелешеннән ераклашканы, татарча әйтелешкә тәмам жайлашып беткәнә үз асылына кайтарылмый (*gəzit, östəl*).

2) татарча әйтелешкә жайланырга өлгермәгән сүzlәр татар алфавитындагы хәрефләр бирә алган кадәр әйтелешләре белән языла (*aftor, peristen*). Сүzlәрнең бу очракта сингармонизм законына буйсынмавы күзәтелә.

Әлеге орфография кагыйдәләре съездда уңышлы табыла, бары тик интернациональ сүzlәрнең язылышы фонетик принципка нигезләнүе генә жәмәгәтчелектә ризасызлыктар уята. Шулай ук кайбер башка эшләнәп бетмәгән мәсьәләләр (мәсәлән, [ж], [й] авазлары кергән сүzlәр язылышын аныклау кирәклеге, ике сузык хәрефе арасына *j, v* куелу артык булу һ.б.) бәхәсләр тудыра.

Баш хәрефеләр куллану кирәклеге Бөтенсоюз яңа төрек алфавиты Үзәк Комитетының өченче пленумында хәл ителә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Вәлиди Ж. Татар теленең имля һәм сарыф вә нәхү кагыйдәләре. – Казан: Мәгариф, 1915.
2. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и дзунгарской степи. – Санкт-Петербург, 1866.
3. Нугайбәк Г. Башлангыч. – Казан: Типография И.Н. Харитоновна, 1911.
4. Максуди Н. Тел вә язү. – Казан: Йолдыз, 1906. – 15 февраль.
5. Корбангалиев М., Шәрәф Г. Татар имлясы вә язүы турында. – Казан: Мәгариф, 1918. – № 2.
6. Нугайбәк Г. Имля нигезләре. – Казан: Типография Восток, 1928.
7. Нугайбәк Г. Төрлек. – Казан: Типография И.Н. Харитоновна, 1911.

© Шакиржанов Р.Ә., 2011

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТЕРМИН ЯСАУНЫҢ ЯҢА ТЕНДЕНЦИЯЛӘРЕ

Рәшит Шакиржанов

РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы профессоры, ТРның фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләге лауреаты, РФнең югары һөнәри белем бирү өлкәсендәге мактаулы хезмәткәре. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 150гә якын гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында югары уку йортлары өчен татарча дәреслек һәм 7 уку кулланмасы, 2 монография, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эшләр алып бара.

Шакирзянов Р.А. Новые тенденции терминообразования в татарском языке.

По утверждению автора, развитие современной терминологии татарского языка должно базироваться на глубоком изучении его логики, философских основ, использовании главного богатства татарской грамматики – глаголов.

Терминология – сүз ясау дигән фәннең мөһим өлкәсе булып тора. Өченче меңьеллык башында, Татарстанбөтендөньятатарларының рухи үзәгенә әверелгән чорда, татар терминологиясен үстерү эһәмиятле булып китте. Чөнки соңгы елларда татар теле югары техник белем бирү, мәгълүмат технологияләрендә кулланыла башлады, күп кенә дәреслекләр, уку кулланмалары, газет һәм журналлар нәшер ителде. Мәсәлән, безнең Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында (КДАТУда) төзүче инженерлар 20 ел дәвамында татар телендә укытыла һәм шул чорда 900 басма табактан артык лекция курслары, дәреслекләр, уку кулланмалары, сүзлекләр язылды. «Фән һәм тел» журналы да биредәге энтузиаст галимнәр тарафыннан әзерләнә һәм инде 14 ел дәвамында нәшер ителә. Әмма, бу эшләрнең башында ук, техник фәннәрне укыту һәм алар буенча мәкаләләр язу өчен кирәк булган терминнар житешсезлегә һәм кытлыгы гел сизелә иде.

Әлбәттә инде, хәзерге техник фәннәрне укыту, фәнни-техник әдәбият һәм дәреслекләр бастыру өчен гуманитар өлкәдә кулланылган терминнар һәм сүз тизмәләре генә житми. Шуңа күрә безне – татар телендә югары белем бирү, техник фәннәр өлкәсендә мәгълүмат тарту белән шөгыльләнүче галимнәрне – та-

тар телендә сүз ясау, булган терминнарны туплау һәм жайлаштыру, яңа терминнар ясау проблемаларын чишү нык кызыксындыра. Без бу юнәлештә актив эшләп, терминнар туплап, сүзлекләр төзеп һәм бастырып кына калмыйбыз, аларны гамәлдә дә сыныйбыз – лекцияләр укыганда, гамәли дәресләр үткәргәндә, дәреслекләр, уку кулланмалары һәм фәнни мәкаләләр язганда кулланабыз. «Фән һәм тел» журналын әзерләгәндә бу эш аеруча житди алып барыла. Шуның нәтижәсендә төрле фәннәр буенча тупланган терминнар системасы сөйләү һәм язу эшчәнлегендә тикшерелә һәм сынала.

«Татар терминнары халыкара булырга тиеш» дигән, матбугатта гел кабатлана торган кагыйдә дә бар кебек, әмма ул фәнни нигезләнмәгән, ә аның тарафдарлары бу кагыйдәне уйламыйча гына кулланып, «халыкара терминнар» сыйфатында рус телендәге терминнарны гына күз алдында тоталар. Мәсәлән, рус теленнән күчерелгән *культура* термины инглизчә *культура*, төрекчә *культура*, гарәпчә *мәдәния* бит. Республика термины да латинча *res publica*, инглизчә *republic*, гарәпчә *жәмһурия* була. Боларның кайсы халыкара соң?! Күргәнебезчә, терминологиядә халыкара стандарт дигән төшенчәнең исе дә юк эле.

Шуна күрә бүген татар телендә нигезсез рәвештә рус яки гарәп терминнарын куллану – терминнарны халыкара стандартка китерү дигән изге максаттан читкә генә алып китә. Шул ук вакытта мондый калькалау татар теленә сүз ясау кануннарын (мәсәлән, сингармонизм һәм агглютинация кануннарын) бозуга китерә. Шуннан чыгып, без терминның иң беренче чыганагына мөрәжәгать итәргә, кирәк булса аны татар теленә яраклаштырырга тырышабыз. Мисал өчен, *гидро* кергән сүзләрне грек телендәгечә *гидро* дип бирәбез, башка терминнарны да төзәтәбез: *рама* – *рам*, *арматура* – *арматур*, *бур* – *бор*, *ордината* – *ординат*, *канализация* – *канавыз*, *ветошь* – *бетеш*, *колчедан* – *кәлчәдән*, *тигель* – *төйгел*, *брекчия* – *берекчә*, *шарошка* – *чарышкы*, *тартание* – *тарту* һ.б. Бу сүзләрнең кайберләре элек татар телендә булганга, аларны кире кайтарырга омтылабыз.

Безакадемик Ф.Ә. Ганиевның фәнни дәлиллегән фикере – «татар телен аның нигезендә үстерергә кирәк» дигән сүзләре белән тулысынча килешәбез. Чөнки татар теленә мөмкинлекләре, аның потенциалы бик зур: бу галимнең тикшеренүләре генә күрсәткәнчә дә, татар телендә 300дән артык сүз ясау ысуллары бар, ә андагы катлаулы фигыльләр татар теленә гаять зур байлыгы булып тора. Шуны истә тотып, терминның мөмкин булган иң кыска варианты сайлап алырга тырышабыз, катлаулы фигыльләрне дә еш кулланабыз.

Терминнарның озынаю, катлаулану тенденциясе безне бик борчый. Мәсәлән, матбугатта һәм сүзлекләрдә *нәтиҗәлелек*, *булдыкчылык*, *шәфкатьчелек* кебек калькаланган терминнар бик еш очрый. Әлбәттә, татар телендә *-лык*, *-лек* кебек яки хәтта *-лыкчылык* кебек кушымча-аффикслар кулланып була, аның мөмкинлекләре гаять зур. Әмма бу очракта телнең башка үзенчәлеген һәм байлыгын – катлаулы фигыльләрне куллану яхшырак булмас идеме? Мәсәлән, *кешелекле* урынына *кешечә* булу, *шәфкатьчелек* күрсәтү урынына *шәфкать* күрсәтү сүз тизмәләрен куллансак? Болай иткәндә без бик үк аңлаешлы булмаган исем-терминнар урынына аларның эчке мәгънәсен тулырак ача торган чын татар сүзләрен кулланабыз (чаг.: *кешелекле* –

кешечә булу). Болай итү сүзләрен дә кыскарта. Мисал өчен, *тотрыкчылык* урынына *тотрык* сүзен куллану сүзне 2 хәрәфкә, ә *тотрык* сүзен куллану (андый татар сүзе дә бар бит) сүзне 5 хәрәфкә кыскарта; *механикалаштыру* урынына *механикалау* сүзен куллану да сүзне 4 хәрәфкә кыскарта.

Моннан тыш, мөмкин булганда, без татар теленә хас булганча күплек сан кушымчаларын да төшереп калдырабыз. Мәсәлән, татар телендә беркайчан да *агачлар бакчасы*, *алмалар бакчасы* дип сөйләмиләр, *агач бакчасы*, *алма бакчасы* кебек сүз тизмәләре кулланыла. Шуна күрә *балалар бакчасы* урынына *бала бакчасы* дип әйтү бер дә хаталы түгел дип саныйбыз, чөнки *бала бакчасы*нда балаларның күп булуы болай да аңлашыла бит.

Без сүзләренә әйтелгәнчә язу, ягъни фонетик принцип ягында.

Шуның белән бергә, татар телен фәнни яктан өйрәнгәндә, аны телнең үзе нигезендә өйрәнү өчен көрәшәбез. Чөнки агглютинациягә нигезләнгән телебезне, бүген кабул ителгәнчә – флексив рус теле яки шундый башка телләр нигезендә – өйрәнү аның морфологиясенең регулярлыгын һәм төзеклеген бетерә торган аянычлы нәтиҗәләргә китерә.

Татар телен (башка төрки телләрен дә) өйрәнгәндә, иң беренче нәүбәттә, фигыльләргә игътибар итәргә кирәк дип саныйбыз. Чөнки алар бу телләрнең нигезендә яталар. Чынлап та, жентекләп тикшереп караганда, чын татар исемнәре, сыйфатлары һ.б. жөмлә кисәкләре күбесенчә фигыльләрдән ясалган. Мәсәлән, *бар* императив фигыльнән аффикслар (кушымчалар) ялгап *бару*, *барлау*, *барлы*, *барлыгы*, *барлык*, *барсы*, *баручы*, *барча*, *барыбер*, *барыгыз*, *барыш*, *барынча* һ.б. сүзләр ясала. Күргәнебезчә, боерык фигыль (императив) күп сүзләрнең нигезе (формасы) булып тора. Бу турыда Олжас Сөләйманов «АЗИЯ» китабында [4] «Төрки телләрдә беренчел фигыль (императив) исем буларак та кулланылган», – ди. Мөгаен, бу үзенчәлек бик күптән, төркиләргә күчмә тормыш алып барган, күчеп йөрү кешенең яшәү рәвеше булган чакта, хәрәкәт вакытында үзгәрә торган хәлләргә бик тиз жайлашырга кирәк булган вакытларда ук барлыкка килгәндер. Бу шартларда хәзергене бик

тиз бәяли һәм киләчәкне чамалый белү аеру-ча әһәмиятле булган. Шуңадыр инде, төрки телләр фиғыльләргә бик бай. Ә рус телендә киресенчә – сыйфат һәм исемнең башлангыч формасы бар, ә фиғыль, башлангыч формасы булмаганлыктан, алардан ясала. Шунлыктан, хәрәкәт һәм төрле процесслар рус телендә исем һәм сыйфатлар кулланып бирелә. Рус теленнән тәржемә иткәндә без шундый сүзтезмәләргә барып төртеләбез. Нәкъ менә шул чакларда татар телендә терминнар кытлыгы, аларны табу, сайлап алу, булдыру проблемасы килеп чыга да инде. Менә шул очракларда әлегә тезисны – «телне үз нигезендә үстерергә кирәк» дигән шигарьне кулланырга кирәк тә. Безнең тикшеренүләр күрсәткәнчә, татарның гажәеп бай фиғыльләр базасы әлегә проблеманы чишүне күпкә җиңеләйтә. Шуңа нигезләнеп, татар телендә терминнар туплаганда, аларны рус теленнән күчермичә, телебездәге фиғыльләрне куллануны тәкъдим итәбез.

Мәсәлән, бүген татар тел белемендә еш кулланыла торган *сөйләм теле, сөйләмә тел, язма тел* кебек терминнар рус телендәге *разговорный язык, письменный язык* кебек терминнардан калькалап алынган. Әлегә русча терминнар сыйфат һәм исемнән торалар, ә аларның татарча калькалары – ике исемнән. Мөгаен шуңадыр, русча һәм татарча терминнарның туры килмәве сизелеп тора. Әгәр бу терминнарның татарча вариантларында русчадагы сыйфат урынына фиғыль куллансак, күпкә отышлырак булыр иде. Бу очракта *сөйләмә тел, язма тел* кебек мәгънәсез сүзтезмәләр урынына телебезгә ятышлы, аңлаешлы һәм мәгънәле булган *сөйләү теле, язутеле* терминнары барлыкка килә. Алар ни белән яхшырак соң? Беренчедән, аларда татар теленең төп байлыгы һәм телебезнең танып белүдә киң кулланылган куәтле аппараты – фиғыльләр эшли башлый. Икенчедән, әлегә терминнар алар белдергән күренешләрнең

мәгънәсен, эчтәлеген процесс, хәрәкәт буларак аңлата һәм ачыкый башлыйлар. Чынлап та, бу очракта *сөйләү, язучу* кебек сүзләр мәгълүмат (информация) хәрәкәтен, аның белән алмашу процессын чагылдыра башлый. Өченчедән, терминнардан *сөйләм, сөйләмә, язма* кебек неологизмнар төшөп кала, аларны куллану яки уйлап чыгару хажәте дә калмый. Мисал өчен, рус телендәге *словообразование* сүзеннән күчереп алынган һәм татарча фәнни әдәбиятта еш кулланыла торган *сүзьясалыш* термины урынына *сүз ясау* (яки *сүз ясалу*) терминын кулланганда, ул сүз ясауны процесс яки бер процедура буларак аңлата башлый, термин уртасындагы нечкәлек билгесенең дә кирәге бетә, терминга кергән хәрәфләр саны да кими.

Техник терминнарны да шулай ук ясарга мөмкин. Мәсәлән, *колебательное движение* терминын инде *тирбәнәш хәрәкәте* дип түгел, *тирбәнү хәрәкәте* дияргә, *круговая частота* терминын *әйләнмә ешлык* түгел, *әйләнү ешлыгы* дияргә була. Шулай иткәндә, *тирбәнәш, әйләнмә* сүзләре кебек неологизмнарны кулланмыйча да әлегә төшенчәләрне биреп була, шул ук вакытта аларның мәгънәләре дә тирәнә. Димәк, татарча терминнарны болай төзү күп кенә неологизмнардан баш тартырга, телне ансатлатырга, мәгънәләрәк һәм ятышлырак итәргә мөмкинлек бирә, терминнарга кытлык мәсьәләсә дә өлешчә чишелә.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк. Телебезне үстерү өчен яңа сүзләр эзләү, сүз ясауның гадәти һәм яңа формаларын куллану гына җитми, телнең асылын тирәнрәк аңлап, аның эчке төзелешен исәпкә алырга кирәк. Татар телен тирәнрәк өйрәнәргә, аның эчке мантийгын, фәлсәфәсен ачыклау өстендә тирән тикшеренүләр алып бару зарур. Милләт балалары буларак безнең төп максатыбыз – татар телен саклап калу һәм үстерү булырга тиеш дип саныйм.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Шакирҗанов Р.Ә. Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге. – Яр Чаллы, 1992. – 518 б.
2. Хакимзянов Ф.С., Шакирзянов Р.А. и др. Русско-татарский нефтепромышленный словарь. – Казань: Магариф, 2004. – 415 с.
3. Шакирҗанов Р.Ә. Корылма механикасы (югары уку йортлары өчен дәреслек). – Казан: Магариф, 2008. – 383 б.
4. Сулейманов Олжас. АЗиЯ. – Алма-Ата, 1975. – 304 с.

НӨГӘР СҮЗЕНӘ ЧАГЫШТЫРМА-ТАРИХИ ҺӘМ СТРУКТУР-СЕМАНТИК АНАЛИЗ

Ринат Сәфәров

РИНАТ ТАҒИР улы СӘФӘРОВ – 2008 елда Чиләбе дәүләт педагогика университетының филология факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспиранты, галимә Фирая Гаффарова житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Сафаров Р.Т. Сравнительно-исторический и структурно-семантический анализ слова *нөгәр* (нукер).

В статье рассматриваются тюрко-монгольские параллели в области военной лексики.

Төрки-монгол телләрененң үзара бәйләнешләрә бик борынгыдан килә, алар күптөрлө һәм шактый зур территориядә дәвамлы һәм тотрыклы күзәтелә. Төрки һәм монгол телләрененң кардәшлегә турында бүгенгәчә бердәм фикер юк. Ике тел семьялыгында кулланыла торган нык үзләшкән уртақ сүзләр кайчандыр бу тел вәкилләрененң бер тамырга тоташканлыгын күрсәтә алган кебек, аларның озақ вакытлар тыгыз мөнәсәбәттә яшәүләренә дә дәлил була ала. Шуңа күрә тикшерелә торган сүзнен генетик яктан кайсы тел семьялыгына караганлыгын ачыклау еш кына катлаулана.

Хәзерге төрки һәм монгол телләрендә киң таралган сүзләрненң структур һәм семантик үзенчәлекләренә карап кына аларның кайсы тел семьялыгында барлыкка килгәнлегә турында катгый фикер йөртү мөмкин түгел. Э.Ф.Ишбердин язганча, мондый сүзләрненң килеп чыгышы төрки телләр нигезендә дә, монгол телләр нигезендә дә билгеләнә ала. Әлеге сүзләр төрки һәм монгол телләрененң уртақ генетик тамырлары белән дә, шул ук вакытта бу халыкларның борынгыдан янәшә яшәү нәтижәсе буларак та барлыкка килә алган [1, 40]. Әгәр төрки һәм монгол телләрененң берсендә семантикасы тар булган, нигездә бер генә мәгънәгә кайтып калган, семьялык эчендә киң таралмаган, язма истәлекләрдә чагылыш тапмаган, шуның өстенә бу төшенчәне белдергән үзтума башка сүзләр дә булган очракта, әлеге уртақ сүзләрненң теге яки бу тел

семьялыгының берсеннән икенчесенә алын-гынлыклары турында сөйләү урынлы булып.

1960нчы еллардан башлап төрки-монгол параллельләренә кызыксыну арта. Мондый параллельләр башлыча лексиканың тотрыклы төркемдә күзәтелә (хайван һәм кош исемнәрендә; кеше, хайван һәм кош-кортларның тән әгъзаларында, төсләрдә, аларның төсмерләрендә; геоморфологик объектларда һ.б.). Хәрби лексикада да мондый параллельләр очрый. Без әлеге ике тел семьялыгына караган түбәндәге уртақ сүзләрне теркәдек: *батыр*, *жыда* 'сөңге', *калкан*, *каравыл*, *куяк* 'көбә киём', *нөгәр* 'гаскәрбаш', *оран*, *садак*, *улжа* 'ганимәт', *чиру* 'гаскәр' һ.б. Аларның кайсы телдә барлыкка килүен синхрониядә билгеләү кыен. Чагыштырма-тарихи анализ бу проблемага берникадәр ачыклык кертүгә мөмкин.

Бу мәкаләдә югарыдагы төркемнән *нөгәр* сүзенә анализ ясала.

Татар телененң лексик материалы бу сүзнен берничә вариантын бирә: *нөгәр*, *ногәр*, *нөкәр*, *нүгәр*, *нүкәр*, *нукер*, *нэгәр*, *нээр*. Чагыштыру өчен: *Кыл якалы кырык нөгәр Кылдай булып тартылып, Хансарайга килгәндә, Кыл-кыл чәчен үстергән Кыл түбәле Кобогыл...* Идегәй. *Ягалашып орышкан Батырларның кайберен Идел нүгәре кылганмын.* Идегәй. *Мәргән булып үссен, дип, Билеңа садак будырдым, Йөрәгән батыр үссен, дип, Качкан яулар кудырдым. Йә колыным, мин сине Бигә лаек туды, дип, Бидә*

нүгәр алдырдым. Идегәй (соңгы ике мисал Н.Хәким буенча). *Алты кара ат әңиктергел, Күп түшәкләр түшәткел, Мамык ястыклар ясаткыл, Икеякшы нөгәрәңүтырткыл...* Идегәй. Котбның «Хәсрәү вә Ширин»ендә дә шул ук вариант очрый. *Сүзен дә ул, эшен дә тәмам итте: Алып күп дус-нөгәр атланды-китте.* Хәзерге тикшеренүчеләрдә вариантларның саны арта. *Гүр углы унике хатынга өйләнә, ләкин берсеннән дә баласы булмый. Ул йөз яшенә әңиктәндә Исфаһан шәһәрәннән Хәсән ханны алып кайтып, аны үзенең улы дип игълан итә, һәм нүкәр егетләренә баиш итеп куя.* М.Әхмәтжанов. *Мәсәләң, без анда* [«Кыйссаи Сәкам»да, XVII г.] хан, бик, инәк кебек социаль терминнарны сирәк очратабыз. Анда *шаһ, шаһиншаһ, мәлик, вәзир, нөкәр, йалавыч (хезмәтче, яучы мәгънәсендә), пәһлеван кебек социаль терминнар өстенлек алуы кызыклы, мирза, тархан кебек терминнар бөтенләй очрамый.* М.Әхмәтжанов.

Мисаллардан күренгәнчә, *нөгәр* ‘хәрби дус; жансакчы’ мәгънәсен белдергән. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *нөгәр* – ‘борынгы төрки һәм монгол дәүләтләрендә хан гвардиясендә хезмәт итүче гаскәри, гвардияче’ [2, 830]. Энциклопедия сүзлегендә *нүкәр* ‘1) хан хезмәтендәге хәрби, башлыча аксөяк нәсел вәкиле; 2) XIII йөздә дәрәжәле хәрбиләр титулы; соңрак гади гаскәри атамасы’ [3, 473; 4, 358]. Соңгы мәгънәгә яқын вариантта бу сүз татар теленең көнчыгыш диалектларында да кулланыла: *нүгәр* – ‘ханның, алыпның көрәштәше, хезмәтчесе’ [5, 500].

Тикшерелә торган сүзнен күп кенә төрки һәм монгол телләрендә аларның һәрберсенә хас фонетик тышчада параллельләре күзәтелә: тат. *нөгәр*, башк. *нөгәр/нәүгәр*, каз., к.-калп., төрекм. *нөкер*, төр. *niker*, аз. *нөкәр*, кырг. *нөкөр*, алт. *нөкөр*, комык *нөкер*, к.-балк. *нөгер/дзёньер*, караим *негер/нэгер*, уйг. *نۆكەر* [нөкәр], чув. *нүкер/некер*; язм.-монг. *nökür*, монг. *нөхөр*, калм. *нөкр* [нөкер], бур. *нүхэр*.

Борынгы чыганаclarда: *nükär, nökä*r [6, 361], *noga(r)* [nögär] [7, 121]. Л.З.Будаговта *نۆكەر* *нукер*, уйг., алт. *нөкөр*, кырг. *нөгөр*; монг. *нукур* [8, II, 296]; В.В.Радловта *нөкәр* (чыг. = фар., монг.), *нөкөр* (тел., леб.) = *нөкәр, нөгөр* (< каз.) [9, III, 695]. Борынгы язма чыганаcl булган «Codex Cumanicus»ны (СС) татар теле лексикасы

буенча тикшергән Л.Т.Мәхмүтова татар телендә йөргән *нөгәр* сүзен фарсы теленнән алынган дип күрсәтә [7, 121]. Күрәсен, галимә бу очракта Л.З.Будагов сүзлегенә таянып эш иткәндер, чөнki бу сүзлектә *нөгәр* сүзенен чыгышы фарсы теленнән дип белдергән тамга тора [8, II, 296]. Безнең уйлавыбызча, бу сүз фарсы теленә үзе төрки яки монгол телләреннән алынган булырга ошый.

Сүзнен төрки телләрдәге семантик кыры түбәндәгегә кайтып кала: 1) тат., башк., к.-калп., ДТС ‘хәрби дус’, В.В.Радлов ‘солдат’; 2) тат. диал., башк., каз., кырг., төр., төрекм. ‘феодалның (яки ханның, яки алыпның) хезмәтчесе (жансакчысы)’, ДТС ‘көрәштәш, хәрби дус’; 3) кырг. ‘хан углы’; 4) кырг. ‘ханчаның яки хан кызының яраннары’; 5) аз., уйг., комык., караим., ДТС., Л.З.Будагов, В.В.Радлов ‘хезмәтче’; 6) алт., СС, Л.З.Будагов, В.В.Радлов ‘иптәш’, к.-балк. ‘кулдаш, партнер, компаньон’; 8) к.-балк. ‘юлдаш’; 9) к.-балк. ‘союздаш’; 10) тат., башк., чув. ‘кияү егетләре’, тат. диал. ‘туйда мәжлесне алып баручы, җырга һәм уен-көлке сүзләргә оста кеше, тамада’; 11) тат. диал. ‘мөрәҗәгать итү сүзе’.

Сүзнен монгол телләрендәге семантик кыры түбәндәгечә: 1) монг., калм., бур. ‘дус, иптәш, эшнә’; 2) бур. ‘иптәш, гражданин’; 3) монг., калм. ‘ир, ир кеше’, бур. ‘хатын ире, зәүж’; 4) бур. ‘ир хатыны, зәүжә’.

Моннан тыш әлеге сүз башка телләрдә дә очрый. Чагыштыру өчен, фар. *نۆكەر* [ноўкәр] ‘хезмәтче; лакей’, таж. *навкар, нўкар* ‘феодалның яки хөкемдарның хәрби хезмәтчесе, булышчы, ярдәмче; хезмәтче; лакей’, рус. *нукер* ‘әфәнде янындагы хезмәтче, жансакчы; дружиначы, (кайбер көнчыгыш халыqlарда) ханның, кенәзнен шәхси сак гаскәрие’.

Рус телендәге *нукер* сүзенә килгәндә, А.Д.Михельсонның (1865), М.Поповның (1907), А.Н.Чудиновның (1910) сүзлекләрендә бу сүзнен татар теленнән алынганлыгы күрсәтелә, В.И.Даль (1880) Кавказ телләреннән кергән дип белдерә. Соңгы елларда чыккан сүзлекләр һәм энциклопедияләр сүзнен турыдан-туры монгол теленнән кергәнлеген күрсәтәләр. Чагыштыру өчен: Большая советская энциклопедия (1969-78), Советская

историческая энциклопедия (Е.М.Жуков редакциясендә, 1973-1982), Толковый словарь иностранных слов (Л.П.Крысин, 1998), Большой толковый словарь русского языка (С.А.Кузнецов редакциясендә, 1998) һ.б. М.Фасмер ‘тәнсақчы, хезмәтче’ *нүкер* рус теленә төрки телләр аша алынган, *pökir* ‘дус, иптәш’ монгол алынмасы дип белдерә [10, III, 89]. Е.Н.Шипова да шул ук фикерне куәтли [11, 247]. Рус телендә матур әдәбиятта *нукер* сүзе гадәттә көнчыгыш халыкларын сурәтләгәндә кулланыла. Мәсәлән: ...*Пронзительные крики царевича переполошили всех – на отчаянные призывы о помощи со всех сторон спешили садовники, нукеры (нукер – воин, телохранитель), слуги и рабы.* О.Кулаков. ...*Нукеров* тысяча горячих – тумен каганом дан – За доблесть темником назначил меня сам Чингисхан! Д.Лавров.

Чуваш телендәгә *нүкер/некер* М.Р. Федотовның «Этимологический словарь чувашского языка» белешмәсендә карала, ләкин автор сүзнең кайбер төрки, шулай ук монгол һәм рус телендәгә параллельләрән санап китү белән чикләнә, аның килеп чыгышы турында бернинди фикер дә белдерми [12, I, 376]. Р.Г.Әхмәтьянов *нәгәр* “дружки жениха; ист. дружинник” – тат.

диал. *нәгәр, нүгәр*, чув. *нәкер*, караим. *нәгәр*, к.-балк., комык. *негер* «нәгәр, хәрби дус, күчтә» монг. *ногур* сүзеннән күп кенә телләргә таралган дип әйтә [13, 150]. Татар, башкорт, чуваш телләрендәгә ‘кияү егетләре’ мәгънәсенә килгәндә, Р.Г.Әхмәтьяновның фаразы буенча, Идел буе төрки туй йолалары феодаллар арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдырган: өйләнешүчеләр – ханнар яки биләр (килен – ханша, кайната – биата, кайнана – биана һ.б.) [14, 74; 15, 53]. Шулай булгач, кияү туйда хан ролен уйнаган, аның яраннары, сакчылары, гаскәре-дружинасы, ягъни кияү егетләре булган. Шуңа да аларны дружиначылар кебек *нәгәр* дип атаганнар. Мәсәлән, татар теленә тара һәм калмак сөйләшләрендә *нүгәр* ‘кияү егет’, ә пермь сөйләшендә *кийәүнәгәр, кийәүнәгәр* ‘туйда мәжлесне алып баручы, жырға һәм уен-көлкә сүзләргә оста кеше’ булып киткән [16, 307].

Безнең тикшеренүләр дә әлеге сүзнең монгол теленнән икәнлеген раслый. Югарыда әйтелгәнчә, сүзнең чыганагын билгеләгәндә, аның нигез телдәгә күпсанлы дериватлары да мөһим күрсәткеч булып тора. Мәсәлән, монгол телләре сүзлекләрендә монгол телендә *нәгәр* сүзенә 6, калмык телендә 9, бурят телендә 13 дериваты китерелә:

монг. нөхөр 1) иптәш, дус; 2) хатын ире, зәүж	калм. нөкр [нөкер] <i>иск.</i> 1) дус, иптәш, эшнә; 2) хатын ире, зәүж	бур. нүхэр 1) иптәш, дус; 2) иптәш, гражданин; 3) <i>хөрм.</i> хатын ире, зәүж; 4) ир хатыны, зәүжә
1. нөхөрлөл 1) иптәшлек, дуслык, хезмәттәшлек; 2) кооперация; 3) <i>с.</i> кооператив 2. нөхөрлөх дус, иптәш булу, дус иптәш тору 3. нөхөрсөг <i>с.</i> аралашучан; дусларча, иптәшләрчә, эшнәләрчә 4. нөхөртэй 1) ирле, ирдәге, иргә чыккан; 2) дуслык ...ы, дусларча 5. нөхөд иптәшләр, дуслар 6. нөхөдтэй 1) дуслары	1. нөкрго [нөкерго] <i>иск.</i> 1) дуслык, иптәшсез; 2) ирсез, кияүдә булмаган 2. нөкрин <i>иск. нөкрнең иял.</i> кил. дусның, иптәшнәң 3. нөкрлһн [нөкерлелһен] <i>нөкрлхнең и.-ф.</i> 4. нөкрлүлх [нөкерлүүлхә] <i>нөкрлхнең йөкл. юн.</i> 5. нөкрлх [нөкерлхә] <i>иск.</i> 1) дус, иптәш булу, дус иптәш тору; 2) ир белән хатын булу 6. нөкрсг [нөкерсег] аралашучан 7. нөкрсх [нөкерсхә] 1) аралашырга ярату,	1. нүхэргүй 1) дуслык, иптәшсез; 2) ирсез, кияүдә булмаган 2. нүхэргүэдэхэ ялгызлыкта интегү 3. нүхэржүүлхэ дус (яки иптәш) табарга ирек бирү 4. нүхэржэхэ дус (яки иптәш) табу 5. нүхэрзөө(н) дус, эшнә 6. нүхэрлэлгэ <i>китаби</i> <i>нүхэрлэхэнең и.-ф.</i> 7. нүхэрлэхэ дус, иптәш булу, дус иптәш тору 8. нүхэрхүү дуслары белән бергә булырга яратучы

күп булган; 2) дуслык ...ы, дусларча	компаниячел булу; 2) ловелас булу 8. нөкртә [нөкертә] ирле, ирдәге, иргә чыккан 9. нөкрхг [нөкерхег] дуслары белән бергә булырга яратучы	9. нүхәрхэхэ дуслы белән горурлану (яки мактану) 10. нүхэрэй с. дусларча, иптәшләрчә, эшнәләрчә 11. нүхәр һүүдәр парлы якын дус, дус-иш 12. хани нүхәр парлы якын дус, сердәш 13. эжэл нүхәр парлы якын дус, сердәш
---	---	---

Төрки телләр белән чагыштырсак, аларның күбесендә әлеге лексема бер генә вариантта теркәлә (чагыштырыгыз: тат., башк., уйг., комык., төрекм., төр., караим., к.-калп., алт., чув.). Казах теле сүзлегендә, төп формадан башка, абстракт форма да бирелгән – *нөкелік*. Кыргыз теле сүзлегендә – *фигыль* һәм абстракт форма китерелә: *нөкөрлө-, нөкөрлүк*. Төрки телләр арасында иң күп ясалма сүзләр карачай-балкар теле сүзлегендә теркәлгән: *нөгер* ‘1) кулдаш, партнёр, компаньон; бергә катнашучы, бергә катнашкан кеше; 2) дус, иптәш; 3) юлдаш; 4) союздаш’, *нөгерлешидирирге* ‘коллективлаштыру, берләштерү’, *нөгерлешидиру* ‘коллективлаштыру, берләштерү’, *нөгерлешидирмеклик* ‘нөгерлешидириргенең абстр. ф.’, *нөгерлеширге* ‘коллективлашу, берләшү’, *нөгерлешиү* ‘коллективлашу, берләшү’, *нөгерлешимеклик* ‘нөгерлеширгенең абстр. ф.’, *нөгерлик* ‘1) нөгернең абстр. ф.; 2) дуслык; 3) тарихи коллектив, берләшмә, ширкәт’, *нөгерсиз* ‘1) берүзе, ялгыз; кулдашсыз; 2) парсыз, так’.

Шулай итеп, монгол телләрендә сүзнең семантикасында ‘якын, ышанычлы кеше; дус’ мәгънәсе өстенлек итә. Монгол сүзе буларак, бу семьялыкның һәр телендә әлеге лексеманың киң семантикасы һәм күпсанлы дериватлары бар. Төрки телләргә күчкәндә сүз семантик тайпылыш кичерә һәм нигездә хәрби термин мәгънәсен ала. Төрки телләрдә дериватларның чикләнгән булуы бу очракта сүзнең монгол телләреннән алынганлыгын исбатлаучы дәлил дип әйтә алабыз. Сүзнең төрки телләрдә уртақ мәгънәләрдә таралганлыгы һәм киң семантикага ия булуы аның борынгы алынма булуын раслай.

Шул рәвешле, монголларда бу термин ‘үзенең хужасына, бәгенә хезмәт итәргә вәгъдә биргән ирекле гаскәри’не белдергән [16, 87]; төрки халыкларда ‘гаскәри, хәрби хезмәтче’не аңлаткан [17, 80]. Тулырак мәгълүматны “Советская историческая энциклопедия” бирә: *нукерлар* – Монголиядә ыруглык строе таркалып феодаль строй үсеш алган чорда ыру һәм кабилә башлыкларының гаскәриләре. Нукерлар – нойоннарга һәм ханнарга үз ихтияры белән хезмәт иткән һәм алар тәрбиясендә яшәгән коралланган ирекле кешеләр. Сугыш вакытында алар иң элек гаскәри булганнар, тынычлык чорында – кораллы сакчылар һәм ышанычлы кешеләр. Хезмәте өчен *нукерлар* башта тору урыны, ашау-эчү, киём-салым һәм корал-ярак, аннары хезмәтенә карап хәрби табышның (улжа, ганимәтнең) бер өлешен һәм жир кишәрлекләре белән крепостнойлар алганнар. Бу тора-бара аларның гап-гади вассалларга әйләнүенә китергән. XIV-XX гасырларда *нукерлар* термины Алты һәм Урта Азия халыкларында хезмәтче мәгънәсендә кулланыла башлый [18].

Шулай итеп, чыганақ телдә бу сүз авыр чакларда ярдәм итәргә эзер торган көрәштәшнә, юлдашны белдергән. Төрки телләргә күчеп, ул хәрби дусны, дружиначыны белдерә башлаган. Нәкъ менә соңгы мәгънәдә ул татар телендә дә кулланылган һәм хәзер дә аның кайбер диалектларында очрый. Чагыштыру өчен, тәбриз сөйләшендә *нүгәр* ‘ханның, алыпның көрәштәше, хезмәтчесе’ [16, 500]. Тора-бара, бу сословиенең дәрәжәсе түбәнәйгән, һәм кайбер төрки телләрдә *нөгәр* хезмәтче, лакей мәгънәсен белдерә башлаган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ишбердин Э.Ф. История развития лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 152 с.
2. Татар теленең аңлатмалы сүзлегә. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.

3. Татар энциклопедия сүзлеге / Баш мөхәррир М.Х. Хәсәнев; җаваплы мөхәррир Г.С. Сабирҗанов. – Казан: ТР ФАн-ы Татар энциклопедиясе институты, 2002. – 830 б.
4. Тимергалин А.К. Миллият сүзлеге: – Казан: Мәгариф, 2007. – 575 б.
5. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / Төз.: Ф.С.Баязитова, Д.Б.Рамазанова, З.Р.Садыйкова, Т.Х.Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 839 б.
6. Древнетюркский словарь (ДТС). – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
7. Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику «Codex Cumanicus» по данным лексики // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. – 153 с.
8. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: в 2 т. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1869-1871.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4 т. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1893-1911.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. – М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2003.
11. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 444 с.
12. Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка: в 2 т. – Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.
13. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
14. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М., Наука, 1981.
15. Әхмәтъянов Р.Г. Татар халкының рухи мәдәнияте // Татарстан – № 4. – 1997. – 53 б.
16. Владимирцов В.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934.
17. Кононов А.Н. Родословная туркмен. – М.-Л., 1958.
18. Советская историческая энциклопедия: в 16 т. Т. 10 – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1967.

© Хөснүллина З.М., 2011

БЕЛӘН БӘЙЛЕГЕ ҺӘМ АНЫҢ МӘГЪНӘЛӘРЕ

Зилинә Хөснүллина

ЗИЛИНӘ МӘГЪФУР кызы ХӨСНУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар теле һәм мәдәнияте багланлышлар кафедрасы өлкән укытучысы.

Хөснүллина З.М.. Послелог белән и его значения.

На примере указанного в заглавии послелога (аналога предлога с/со в русском языке) подчеркивается значение послелогов в татарском языке.

Татар телендә, башка төрки телләрдәгә кебек үк, бәйләкләр һәм бәйлек сүзләр, исемнәр, алмашлыклар һәм исемләшкән сүзләрдән соң килеп, аларның билгеле бер килештә булуын таләп итәләр. Рус телендә килеш таләп итүче сүзләр исемнәр, алмашлыклар һәм исемләшкән сүзләр алдында булып, “предлоглар” дип йөртелсәләр, төрки телләрдә исә алар сүзнең ахырында киләләр һәм рус телендәгә “послелоглар” төшенчәсенә туры киләләр. Бәйләкләр үзләре төрләнми һәм

мөстәкыйль җөмлә кисәге була алмый. Теге яки бу сүзнең билгеле бер килештә килүен таләп итүдән тыш, бәйләкләр урын, вакыт, максат, корал, чагыштыру, сәбәп кебек мәгънә мөнәсәбәтләрен дә белдерәләр. Мисал өчен *таба* бәйләген алып карыйк: Без урманга *таба* юнәлдек. *Таба* бәйләге *урман* сүзенен юнәлеш килешендә булуын таләп итә һәм, үзе мөстәкыйль җөмлә кисәге булмаса да, эшхәрәкәтнең юнәлешен күрсәтә.

Бәйләкләр функциональ яктан рус пред-

логларына туры килә. Предлоглар кайбер очракта бәйләкләргә туры килми. Мәсәлән, рус телендәге *без* предлогы татар телендә *-сыз, -сез* суффиксына туры килә: *без лошад* – *атсыз*. Фәкать бәйлек функциясендә генә кулланылган һәм килеп чыгу ягыннан ачык булмаган сүзләр “саф бәйләкләр” дип йөртеләләр. Бәйләкләр дә, предлоглар да – барысы да мөстәкыйль сүзләрдән килеп чыккан, ләкин саф бәйләкләрнең килеп чыгышын төгәл күрсәтеп булмый. Рус телендә, мәсәлән, *о, в, с, к, у* кебек предлогларның кайсы сүздән килеп чыкканлыгын билгеләп булмый, шуңа күрә аларны саф предлоглар дип атыйлар. Татар телендә исә “бәхәссез” саф бәйләкләр саны предлогларга караганда шактый ким. Мәсәлән, Р.С. Газизов *өчен* һәм *белән* бәйләкләрен генә саф бәйләкләр дип күрсәтә [1], Д.Г. Тумашева үзенә хезмәтендә жиде саф бәйлек китерә [2]. Боларның да *өчен* бәйлегә тулысынча “саф” түгел, чөнки ул, күпчелек тел белгечләре фикеренчә, *оч, эч* яисә *үч* сүзеннән ясалган. “Саф бәйлек” мәсьәләсә бәхәслә булганлыктан, бу термин мәктәп дәрәсләкләренә кертелмәгән [3], бәйләкләр барысы да бер дәрәжәдә түбәндәгечә бирелгән: *белән, өчен, аркылы, аша, саен, хәтле, чаклы, таба, кебек, бирле, шикелле, төсле, күрә, бүтән, башка, соң, каршы*. Аларның кайберләре башка жөмлә кисәкләре булып та йөриләр: *аркылы такта сүз тездәсендә аркылы сүзә бәйлек түгел, сыйфат булып килә*.

Бәйләкләр никадәр борынгырак булса, алар шулкадәр күбрәк мәгънә белдерәләр. Шундыйлардан *белән* бәйлеген күрсәтергә мөмкин. Татар телендә аның борынгы һәм диалекталь вариантлары бар: *берлән, берлә, илән, илә, белә*. Мәсәлән: Арыслан *берлән* юлбарыс яратылган бер каннан (Г. Т.). Ичкайсыгыз таныш түгел хәсрәт *берлә*, Утыргансыз матургына, рәт-рәт *берлә* (Г. Т.). Гомре үткәrmә, торма ир *илән*, Ир *илән* торганчы, тор син чир *илән* (Г. Т.). Башлык әле сүзнә Карәхмәт *илә*, Яд итәрләр, кем белә, рәхмәт *илә* (Г. Т.). Милләт уку *белә* укучылар арасындагына яши (Г. Т.).

Белән бәйлегенә кушымчага әйләнү очраклары да бар: Катлы ләктәк, мәжал юк ычкынырга, Мөхаль бит ычкыну *бән* кычкырырга (Т. Г.).

Бергә ашый, чәй эчә, безнеңдә бергә йоклык ул (Г. Т.). Татар тел белгечләре фикеренчә *белән* бәйлегә *бер* һәм *илән* элементлары кушылудан килеп чыккан [4]. Ул түбәндәге мәгънәләргә белдерә:

1. **Бергәлек:** Апрель аенда Вәлиди бер төркем яшәтешләре белән сак астыннан кача (Г. И.). Шулай ук *белән бергә* формасы да бергәлек мәгънәсен белдерә: Тик Галимжан Ибраһимовкына большевиклар белән бергә чыгып китте. (Р. Гайнанов. “Галимжан Ибраһимов”).

2. **Корал:** Котелок *белән* кайнар су алып керәбез (А. Г.).

3. **Чара:** Кулың белән түгел, теләң белән сөйләш, морза! (К. Н.).

4. **Материал:** Ихтимал, исемәң алтын *белән* язылып (Г. Т.).

5. **Урын:** Ат ниндидер авыл урамы *белән* бара иде (Ә. Ф.).

6. **Вакыт:** 19 августта таң *белән* аны аттылар (А. Г.).

7. **Шарт:** Битмеш камчы суктыру *белән* коткарсалар, большевикларга кайтыр идем! (Г. И.).

8. **Сәбәп:** Кышкы кичнең озынлыгын сизмисез дә әнкәгез сөйләгәнә әкият *берлә* (Г. Т.).

9. **Максат:** Үтенеч белән керү.

10. **Мөнәсәбәт:** Обуховчылар *белән* тинләмә үзәңне (К. Н.).

11. **Эш-хәлнең башкарылу нигезе:** Буны коры сүз *белән* түгел, ачы тәҗрибә вә татыган хис белән әйтәм... (Г. И.).

12. **Эш-хәлне башкару юлы, ысулы:** Үткән төндә чит фамилия *белән* Щетинкин номерларында кунып чыккан (А. Г.).

13. **Эш-хәлне башкару үзгәчәлеге:**

Аулыбызның ямен, суы тәмен беләм,
Шуңар күрә сөям жаным-тәнем *белән*.

(Г. Т.)

14. **Бер эш-хәлнең икенче эш-хәлгә өзлексез рәвештә күчеп китүе:** Бабай кайтып керү *берлә*, сөйли эшләргә карчыкка. (М. Г.)

15. **Баш жөмләдә күрсәтелгән нәтиҗәне инкаръ итү:** Өстәл үлмәс жир астына кергән белән, орлык үлмәс жир астына күмгән *белән*. (Н. И.)

16. **Бәяләү:** Яшәтән үк ул көчә *белән*, кыюлыгы *белән* танылды. (К. Н.)

17. **Бөтенлек, тулылык:** Бер ул түгел, ба-

рыбыз да бөтен нәселебез белән шулай. (Г. И.)

18. Ничәнче яшытә булуны (бару алдыннан килгән очракта): Жиде белән баручылар

быел мәктәпкә керә.

Кайбер очрактарда белән бәйлеге теркәгеч функциясен дә үти: Бала белән күбәләк.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Газизов Р.С. Опыт сопоставительного освещения грамматических особенностей русского и татарского языков. – Казань: Татгосиздат, 1952. – 76 с.

2. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан: Таткнигоиздат, 1964. – 263 б.

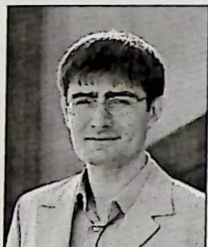
3. Татар теле грамматикасы, фонетика һәм морфология. V-VI класслар өчен дәреслек. Д.Г. Тумашева редакциясендә. – Казан: Таткнигоиздат, 1969. – 223-227 б.

4. Хангилдин. Татар теле грамматикасы. – Казан: Таткнигоиздат, 1959. – 280 б.

© Шәехов Л.М., 2011

СӘЕТ ШӘКҮРОВНЫҢ “ЗӨҺРӘ ЙОЛДЫЗ” ТРАГЕДИЯСЕНДӘ ОБРАЗЛАР БИРЕЛЭШЕ

Ленар Шәехов

ЛЕНАР МИҢНЕМӨҢИМ улы ШӘЕХОВ – 2007 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган. Бүгенге көндә Казан (Идел буе) федераль университеты аспирантурасында белем ала, профессор Азат Әхмәдуллин житекчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Шаехов Л.М. Изображение персонажей в трагедии Саида Шакурова “Звезда Зухра”.

В статье анализируются изобразительные средства трагедии в стихах татарского драматурга Саида Шакурова (1917-89) “Зөһрә йолдыз” (“Звезда Зухра”).

С.Шәкүровның “Зөһрә йолдыз” трагедиясенәң (1968) үзәгендә исемнәре белән Сайадинең “Бабахан дастаны”, Ә.Уразаев-Кормашиның “Таһир илә Зөһрә кыйссасы”, Ф.Бурнашның “Таһир-Зөһрә” әсәрләренәң төп каһарманнарына охшаган Таһир белән Зөһрә язмышы. Автор аларны башка жирлектә, башка заманда сурәтләнә, алар алдына шул чорда актуаль булган проблемаларны куя [1]. Шуңа бәйле рәвештә, С.Шәкүров тудырган Таһир белән Зөһрә образлары, аларның эчкерсез сөюе туган илгә, ватанга, үз халкыңа мэхәббәт һәм тутрылык югарылыгында ачыла. Әсәр буенча бары тик Һ.Мәхмүтовның гына язган фикерләре бар [2, 141-142].

...Зөһрә шәһәрдә укуын тәмамлап, туган авылына кайткан. Монда аны эти-әнисе һәм карт өянке төбәндә кайчандыр кавышу көнен көтәргә вәгъдә бирешкән сөеклесе – Таһиры

көтә. Егет ятим үскән, ата-анасын хәтерләми, хәзер МТСта (машина-трактор станында) тракторчы булып эшли, читтән торып югары уку йортында укый икән.

Бу юллардан аның нинди кеше икәнлеген белергә мөмкин:

З ө һ р ә

...Киң күңелле, гади,

Кешеләр бәхетен үзенә бәхет саный.

Чын йөрәктән шашып сөя белә –

Мине, кешеләрне, дусларын,

Бар җиһанны,

Урман-болыңнарны,

Киң кырларны, чишмә-суларны... [1, 17].

Чит илләрдә стажировкада булып, галимлек дәрәжәсе алып кайткан Сәлим дә Зөһрәне ярата. Беренче карашка, аның мэхәббәте ихлас шикелле, ләкин әсәр

башында гына бу шулай кебек. Ахырга таба Сәлим бөтенләй башка яктан ачыла.

Зөһрәнең әти-әниләре Таһирны бик өнәмиләр, ә Сәлимне үз итәләр, аны кияүләре итеп күрергә теләләр. Ник дигәндә, алар кайчандыр егеттән кызның қолагын тешлэттергәннәр. Димәк, үз мәнфәгәтләрен өстен куеп, бердәнбер балаларының язмышын алдан ук хәл итәргә уйлаганнар. Ләкин Зөһрә Таһирны ярата, аңа үзеннән сигез яшькә өлкән, укымышлы Сәлим кирәкми.

Яшьләр матур тормыш турындагы якты хыяллар белән янып йөргән мәлдә илгә коточкыч афәт килә – Бөек Ватан сугышы башлана. Таһир да, Сәлим дә, алар артыннан ук Зөһрә дә яу кырына китә. Ил һәм халык өстенә төшкән зур сынау эсәр геройларының чын асылын, сөйгән ярга, ватанга булган мәхәббәтләренәң ихласлыгын ачыкларга ярдәм итә. Берәүләр сынала, икенче берәүләр сынатмый, соңгы сулышынача үз кыйбласына тугры кала.

Сәлим, беренче мөмкинлек тууга ук, дошманга бирелә һәм аңа хезмәт итә башлый. Күренә ки, аның өчен туган ил, ватан, ата-ана, саф сөю кебек төшенчәләр бөтенләй дә ят. Ул – эгоист, үзе турында гына уйлаучы куркак жан булып чыга.

С ә л и м

Халык ул – күп,

Ә мин – бер.

Бу дөньяда яшим бер гомер [1, 34].

Таһир каты яралы килеш качып котыла, савыккач, фашист яулап алган территориядә партизаннар отряды оештыра. Ул ничек кенә булса да туган илен, халкын дошманнан азат итү ягын кайгырта. Кылган батырлыклары, “Бабакай” кушаматы астында, аны бөтен әйләнә-тирәдә таныта.

Ә б е к ә й

“Бабакай” – ул батыр арыслан [1, 39].

Зөһрә дә партизаннар отрядында көрәшеп йөри. Язмыш аңа Таһирны читтән генә

күрсәтеп ала, ләкин бу очрашу берьяклы гына була. “Йолдыз” кушаматлы кыз да зур-зур эшләр майтара.

“Бабакай”ны да, “Йолдыз”ны да фашист гаскәрләре эзли, аларны юк итәргә тели. Беренче чиратта, Сәлим аларның эзенә төшәргә ярдәм итә.

Хыянәтче Сәлим образына Ганс исемле немец Капитаны каршы куела. Ул исә, киресенчә, совет гаскәрләренә булыша.

К а п и т а н (ялгыз)

Нинди ил бу.

Нинди кешеләр?

Гажәп ихтыярлы – көчлеләр.

Алар хаклы.

Бөек гаделлекне

Жирдә нинди ахмак көч әңиңәр?

Мөмкин түгел

Бөек халыкның

Изге омтылышын богаулау.

Бу – әңинаять!

Артык мөмкин түгел

Изге әңирнең намусын таптау! [1, 94-95].

Димәк, ул фашистлар алып барган басып алу сугышының мәгънәсезлеген, совет халкының, үз илен саклап, утка да, суга да керергә эзер булуын аңлый һәм аларның бу гамәлләренә соклана.

Дөрес, бер яктан караганда, Ганс та үз иленә хыянәт итә кебек, ләкин ул кешелек сыйфатларын югалтмый, намус, вөждан шикелле изге төшенчәләргә тугры кала.

Майор фон Кляубе – фашистларның барлык вәхшилеген үзенә жыйган персонаж. Телсез һәм чукрак булып кыланган Зөһрәне ул коточкыч жәзалау ысуллары белән сөйләштерергә тели, хәтта Докторның ышанычлы диагнозы да аңа киртә түгел. Ул, кызны жырлатып, аның тавышын аудиотасмага яздыртып алынган “Йолдыз” тавышы белән чагыштырып карамакчы була. Әгәр аның кем икәнлеген беләнсә, ул үзе дә, партизаннар да харап булчак, сугыш жинү юнәлешенә түгел, ә бөтенләй башка якка борылырга мөмкин бит.

Башына жилем таяк белән суксалар да, тәненә энә кадап жәфаласалар да, үзен электр тогы тоташтырылган урындыкка утыртсалар да, кызган тимердән күкрәгенә йолдыз уйсалар да, Зөһрә ник бер ыңгырашсын, ник бер кәлимә сүз ычкындырсын?!

Әсирлеккә төшкән Таһир һәм Зөһрә турында Сәлим чын дәрәсән сөйләп бирә, ягъни аларны сата. Борынгы шәрык легендасынан хәбәрдар булган Майорга бу житә кала. Ул, яшьләргә кара-каршы утыртып, аларның хисләрендә уйный, ләкин барыбер теләгәнә ирешә алмый.

Ахырда Таһирны сөйгәнә күз алдында атып үтерәләр, Зөһрәне кыш уртасында авыл халкы алдында баганага бәйләп, өстенә салкын су сиптереп, бозга катыралар. Ярдәмгә соңлап килеп житкән Капитан – Ганс, Комиссар, бер төркем партизаннарны күреп, дошман качарга тотына. Сәлим генә кая барырга белми. Аны шунда ук аталар. Әсәр Таһир белән Зөһрәгә һәйкәл-бюст куелу тантанасы белән тәмамлана.

Дәрәс, С.Шәкүровның “Зөһрә йолдыз” шигъри трагедиясе – социалистик реализм ижат методына буйсындырылып язылган әсәр. Геройлар сөйләмәндә партия, ана бирелгәнлек сизеләп куя. СССРның символы – йолдыз – әсәрнең үзәгендә ята, ул пьесаның исеменә үк чыгарылган. Зөһрә – күк жисемә, ягъни йолдыз, Зөһрә – чибәр кыз; “Йолдыз” – төп каһарманның кушама-ты һәм ул кылган батырлык ил күгендә йолдыз булып балкый.

Һ.Мәхмүтов трагедиянең кимчелеклеякларында күрсәтеп уза [2, 141, 144]. Әшләнеп бетмәгән урыннар бар, сүз дә юк, ләкин драматург, беренче чиратта, совет халкыныңгына түгел, ә татар милләте вәкилләренә сугыш кырында күрсәткән тиңсез батырлыкларын сурәтли. Алар – тугры, үз илләренә,

үз халкына бирелгән жаннар. Таһир белән Зөһрә кылган батырлык дошман амбразурасына ташланган Газинур Гафиятуллин, Рейхстаг түбәсенә иң беренче булып әләм кадаган Гази Заһитовлар каһарманлыгына тиң. Сәлимнең хыянәте яшьләргә башына житсә дә, аларның дәшмәве, нинди генә жәза астында да сатылмавы күп гомерләргә саклап кала.

“Зөһрә йолдыз” – тарихи әсәр, чөнки анда турыдан-туры Бөек Ватан сугышы чорында яшәгән милләттәшләребезнең тормышы яктыртыла.

Әсәрдәге Әбекәй, Карт, кызлар образлары партизаннар тормышын, Доктор, Унтер-офицер, Майор фон Кляубеның вәхшилеген ассызыкларга ярдәм итә.

Трагедиядә Таһир-Зөһрә мәхәббәте югары романтик пафос белән сурәтләнү дәрәжәсенә күтәрелмәгән. Монда төп пафос ватаныңа бирелгәнлек һәм аның алдында үзәкнең изге бурычыңны үтәүгә күрсәтүгә хезмәт итә. Яшьләр халык, ил бәхетен үз бәхетләргә итеп санылар.

Әсәргә буеннан-буена жыр озата килә. Ул әүвәл Таһир белән Зөһрәнең мәхәббәтен тасвирласа, соңыннан алар кылган батырлыклар турында сөйли. Ул, телдән-телгә күчеп, халык күңелендә яши. Жыр, әсәр башында сурәтләнгән өянке, кичке уен һәм Сабан туе вакыйгалары, колак тешләтү һәм вәгдә бирешү күренешләре трагедиягә милли колорит өсти.

“Зөһрә йолдыз” шигъри трагедиясендә С.Шәкүров Бөек Ватан сугышын һәм ул китергән фажиганә аерым шәхесләр язмышы аша ача. Һ.Мәхмүтов сүзләргә белән әйткәндә, аның бу пьесасына идеялелек, тирән фикерлелек, заман сулышын тоеп эш итү [2, 141, 144], ватанпәрвәрлек хисләрен укучы күңеленә тирән үтеп керерлек, тетрәндерерлек итеп бирә алу сәләте хас.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Шәкүров С. Зөһрә йолдыз: Трагедия 8 күренештә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 112 б.
2. Мәхмүтов Һ. Сәет Шәкүров драмалары // Казан утлары. – 1971. – № 2.

© Әхмәтжанов М.И., 2011

ГАЛИ ЧОКРЫЙ КИТАПХАНӘСЕННӘН

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Из библиотеки Гали Чокрый.

В статье рассматриваются тексты письма поэта Г. Чокрый (1826-89) и письма, адресованного ему.

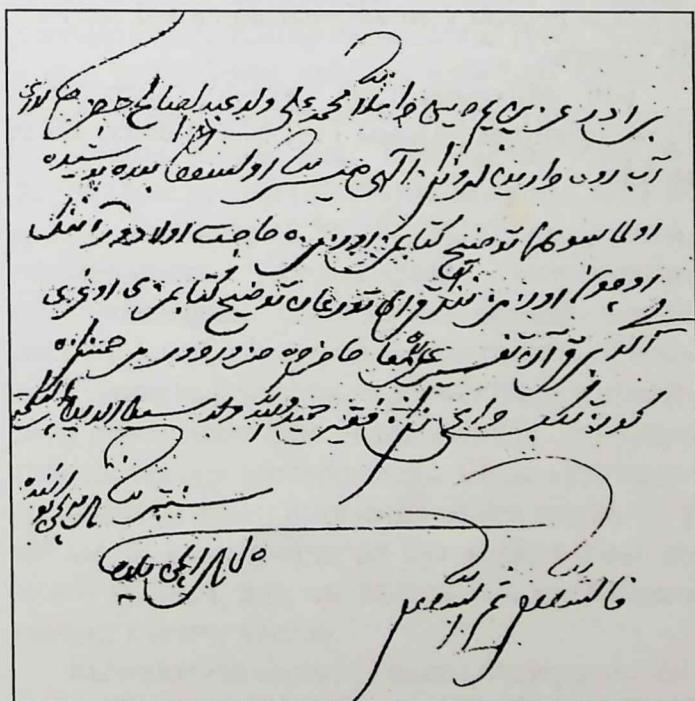
Халык кулында шагыйрь, эдип-ләребезнең кулъязмалары һәм аларның китапханәләреннән калган китаплар әледән-әле табылып тора. Аларны саклаучыларның кайберләре материалның кемнеке икәнен белә һәм кадерен белеп саклай. Безгә шундый төр саклаучылар белән очрашырга туры килде. Уфа шәһәрində яшәгән, хәзер мәрхүмә Сәкинә ханым Нугаева шундый кешеләрнең берсе булды. Ул безгә 1980 елларда шагыйрь Гали Чокрыйдан калган бер кыска гына язма бүлэк иткән иде. Әлегә язманың бер ягында 1850 елның 28нче сентябрində Хәмидулла Согытдин улы тарафыннан Гали Чокрыйга атап язылган кыска хат тексты бар. Хат авторы Гали Чокрыйга үзенең бәлагә таруын – “Тәүзийх” китабын урлатуын яза. Бу китап Идел буендагы Сарай шәһәрində Туктамыш хан заманында яшәгән ислам юристы Мәсгуд бине Гомәр Тафтазани исеMLE галим (1389 елда үлгән) әсәре. Язмадан аңлашылганча, бу кешенең кулында Гали Чокрый әжәткә биреп торган “Тәүзийх” китабы була. Әлегә китап мөселман шәригате законнарын аңлатып язган бер хезмәттән гыйбарәт.

Бу археографик табыш булган кәгазьнең икенче ягында Гали Чокрыйның жавабы һәм искәrmә рәвешендәге бер кечкенә генә язмасы бар. Әлегә искәrmәдән шагыйрь Гали Чокрыйның биографиясенә караган кайбер кызыклы мәгълүматлар ачыла. Соңыннан безнең кулга Гали Чокрый файдаланган “Тәүзийх” кулъязмасының

төпләме дә килеп керде. Аны Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фәнни хезмәткәре Салават Мөхәммәтнуров үзе туган Тәтешле якларынан табып китергән иде. Ул хәзер безнең кулъязмалар Мирасханәсендә саклана (39 кол. № 6112).

Гали Чокрыйга язылган хат

Борадәр газизимдин дамелла Мөхәммәд-гали вәләди Габдессалих хәзрәтләри абруй варинләрүңез илаһи мөйәссәр улсун. Бәгъдә бу шәйдә улмасумыз “Тәүзийх” китабымыз үземезә хәжәт уладур. Аның өчүн үземезнең карый торган “Тәүзийх” китабымызи угры алды. “Коръән тәфсире” галәмгә хозурдан

хозурдыр. Мәрхәмәтеңезә күзәтелеб
вайымыңыз фәкыйрь Хәмидулла вәләди
Соғытдин әл-Пикмәти.

Синтәбернең 28 нче көнендә.

Сүзлекчә

Вәләди – углы.

Абруй варинларуңез – кәефләрегез.

Мөйәссәр – җиңел.

Бәгъдә – тагын.

Шәйдә – эштә.

Улмасумыз – булмаган.

Хәҗәт – кирәк.

Угры – карак.

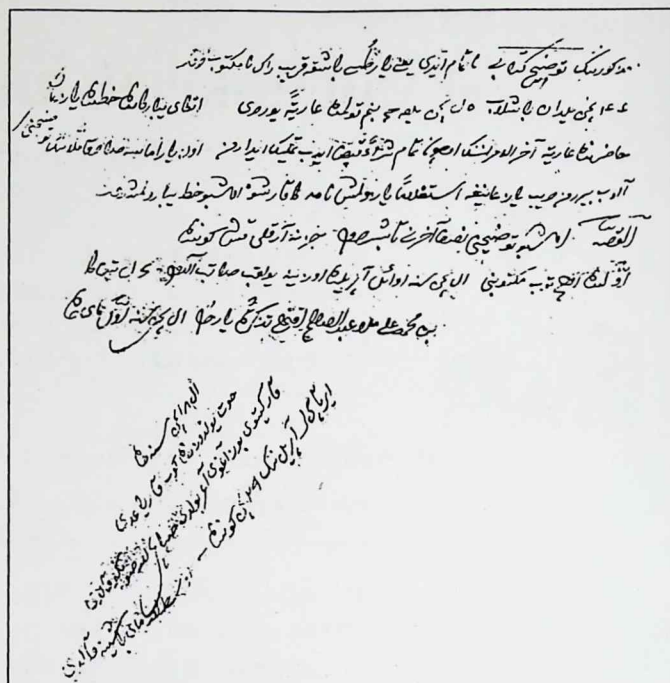
Гали Чокрый язган хат

Мәзкүрнең “Тәүзийх” китабы нәтәмам
иди, йәгъни йартысы башка карибрәк
нәмәктүбдән, [18] 44нче йылдан башлаб
[18] 50нче елгача бәнем кулымда гарийәттә
йөрде. Әткәй йибәргән хатында йазылган,
хазириндә гарийәттә ахыр алуымның
өчүн тәмам шәрайыгкача идүб тәмәллик
идәрмез. Ул йарамаса Садык мулланың
“Тәүзийх”ыны алуб бирермез, диб
йазганыга истигъмәля йазылмыш намәгә
каршы ушбу хат йибәрүлмәшдер.

Әл кыйсса әмер бу, “Тәүзийх”ны лафыз
ахырыны тапшырдум, җизнә аркылы кыш
көнендә.

Әүвәлендә өч төб мәктүбне [18] 51нче сәнә
әүвәл апрельдә үзинә йулыкыб сатыб алдум –
56 тиенгә.

Бән Мөхәммәдгали мулла Габдессалих
углы тәзкирәм йаздым [18] 51нче сәнә, әүвәл
майда.

P.S.

1851 нче сәнәдә, хут йолдызында күб кар
йагды, кар китүе, боз агуы агыр булды, сабанчы
иллә соңга калды, иртәчеләр апрельнең 29нчы
көнендә өстәлдә, май башына калды.

Сүзлекчә

Мәзкүр – искә алынган кеше.

Нәтәмам – күчереп төгәлләнмәгән.

Карибрәк – якынак.

Нәмәктүбдән – тәмамланмаган кулъязма-
дан.

Гарийәттә – бурычта.

Шәрайыгкача – шәригатьчә, законлы
рәвештә.

Тәмәллек – ия булу, хужа булу.

Истигъмәля – куллану өчен.

Лафыз ахырыны – ахыр сүзне.

МИЛЛӘТАРА ХЕЗМӘТТӘШЛЕК ТӨБӘГЕ

Фидаил Миңнеханов

ФИДАИЛ ГЫЙМРАН улы МИҢНЕХАНОВ – тарих фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының тарих һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты, Хәрби-тарихи фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы. 80 фәнни һәм методик хезмәт, шул исәптән Россия тарихы буенча татар телендә чыккан уку кулланмалары авторы. Казанда төзүче инженерлар эзерләү тарихын язуга зур хезмәт куйган галим.

Минниханов Ф.Г. Регион межнационального сотрудничества.

В статье рассматривается опыт Татарстана в разрешении сложнейших межнациональных и межконфессиональных отношений.

Соңгы ике дистә ел эчендә Татарстанда милли хәрәкәт күп кенә үзгәрешләр кичерде. Аның башлангыч чоры куанычлы вакыйгаларга бай булды. 1990 еллар башында, Совет чорында үлемгә дучар ителгән татар телен тергезү, саклау, үстерүгә юнәлдерелгән законнар һәм карарлар дөнья күрде. 1992 елда “Татарстан халыклары телләре турында” Закон кабул ителгәч, телләр мәсьәләсендә киеренкелек берникадәр йомшарды. Законны гамәлгә ашыру беренчеләрдән булып мәктәпләрдә башланды. Татар мәктәпләре саны 1129га, татар телендә эшләүче яңа типтагы уку йортлары 87гә, рус мәктәпләрендә татар сыйныфлары 2121гә житте. Туган телендә белем алучы балаларның саны 47% ка кадәр күтәрелде. Бу, үз чиратында, югары уку йортларында татарча укуга мөмкинлекләр тудырды. Мондый авыр һәм җаваплы эшне беренчеләрдән булып төзүчеләр университеты (ул вакытта КИСИ) башлап җибәрде. Шушы юлларның авторы, ул вакытта (1991 ел) кабул итү комиссиясенең җаваплы сәркәтибе иде. Комиссия утырышларында бу мәсьәлә көн тәртибендә гел алгы планда торды. Аларда иң күп чыгыш ясаучы, бу эшне башлап җибәрүче, әйдәп йөрүче кеше төзелеш факультеты деканы Вагыйз Шәйхуллы улы Фәтхуллин булды. Аның ялкынлы, кайгыртучан чыгышлары авторның әле дә күз алдында. Каршы чыгучылар да булмады түгел, шикләнүчеләр дә байтак иде. Ләкин институт ректоры В.Н.Куприяновның ныклы, эзлекле позициясе, деканнарның хуплавы мәсьәләне уңай

чишәргә ярдәм итте. Беренче татар төркемнәре оештыру турында карар кабул ителде. Ул елны ана телендә белем алырга 42 абитуриент үзенең теләген белдерде. Институт тарихында моңарчы күрелмәгән зур, яңа җаваплы эш башланды. Авырлыкларга карамастан, шул елдан башлап барлык фәннәр дә, шул исәптән үзем алып барган тарих фәне дә татарча укытыла башлады.

Россиядә милли мәсьәлә торышы

Тарих фәнненең тәрбияви роле, Россиядә милли мәсьәләнең торышы, милли аңны үстерүгә керткән өлеше барыбызга да мәгълүм. Ана телендә уку тууның беренче көннәреннән башлап милли-мәдәни мәсьәләләр һәрвакыт игътибар үзәгендә булды, һәм бу очраклы хәл түгел. Чөнки безнең республика күп этнослы һәм берничә динне үз эченә алган төбәк. Бүген Татарстанда 115 милләт вәкиле яши. Күпчелекне татарлар (52,9%) һәм руслар (39,5%) тәшкил итә, өченче урында чувашлар (3,3%) [1, 3]. Удмуртларның, украиннарның, мордваларның, мариаларның һәм башкаларның саны 10 мең кешедән артып китә. Мондый шартларда милли сәясәтнең асылы – төрле халыкларны, мәдәниятләрне, традицион конфессияләрне берләштерүдә. Этникара процесслар бик нәзберек өлкә. Шуңа күрә аларны алдан ук закон нигезендә жайга салып үтәү мөһим. Ә ниде нинди дә булса каршылыктар килеп туганда, аларны ныклы хокукый базага таянып хәл итү хәерле.

Кызганычка каршы, Россия Федерациясен-

дә милли төзелешнең, милләтара мөнәсәбәтләргә кагылышлы сыйфатлы законнарның бердәм концепциясе әлегәчә юк. Нәтижәдә милләтара проблемаларны хәл итүне үтә чик көчләр үз кулына алды.

Моңа мисал итеп 2010 елның 11нче декабрендә Мәскәүнең Манеж мәйданында булган кытчыкчак вакыйгаларны әйтеп үтәргә мөмкин. Дистәләргә мең кеше “Россия – руслар өчен!” лозунглары белән тирә-юньдәгә бөтен нәрсәне җимерергә, ватарга кереште, үткән-сүткән “кавказ халкы” вәкилләрен кыйнадылар. Шунсың әйтергә кирәк, үзләрен “жирле халык” дип атаучы руслар белән “килмешәк кавказ халыклары” арасындагы каршылыктар Манеж вакыйгаларынан соң тагын да кискенләште. 18нче, 21нче, 25нче декабрьдә милләтчеләр Мәскәү мәйданнарына кабат чыгу өчен берничә омтылыш ясадылар, ләкин моңа милиция юл куймады. Шуңа ук вакытта Кавказ арты республикаларында террор актлары күбәйде. Соңгы айларда алар Чечня, Ингушетия, Дагыстан, Төньяк Осетиядә булып үтте. Бу хәл хәзер Кабарда-Балкарга да күчте. 2011 елның 18нче февралендә анда террорчылар кулыннан дүрт Мәскәү туристы һәлак булды, ә икенче көнне асылма юл шартлатылды һ.б. Мондый киеренке хәл илнең бердәмлегенә яный. Әйткә, “Новый регион” агентлыгы уздырган фикер белешүендә катнашкан 74% халык Төньяк Кавказ төбәкләренен Россиядән аерылуын хуплаган [2].

Вәзгыять алмашына. Әгәр 90нчы еллар башында Чечня Россиядән аерылу яклы булса, хәзер инде руслар аннан котылу юлын эзли. Һәм Чечнядан гына түгел, аңа өстәп Дагыстан, Ингушетияне дә аермакчылар. “Аерылуны тулысынча яклайм, җитәр инде Кавказга Россияне саварга һәм куркытырга”, – дигән фикерне 73,97% халык хуплаган. Ә 18нче декабрьдә Мәскәүнең Останкино телевизион үзәге янында каршылык чарасына җыелган яшыләр кулына тоткан Россия картасында, аны Кавказдан бүлеп, “Инде котылырга вакыт!” дип язып куелган иде [2]. Мондый кәефләр “өстәгеләрдә” дә чагыла. Рус патриархы әйтүе буенча, “Россиянең күпмилләтлеге, аның “ахиллес үчкәсе”, ягъни зәгыйфьлеге булып тора [3].

Күргәнебезгә бүгенге көндә Русиядә милли мәсьәлә нык кискенләште. Дөрес, мондый кыенлыктар Көнбатыш Европа дәүләтләрендә дә

бар, аларда да хәл киеренке. Бу Англия премьер-министрының 2011 елның февраль башында Мюнхендә ясаган чыгышында да күренә. Аның фикеренчә, Британиядә барлык милләтләр, диннәр, мәданиятлар тату яшәгән җәмгыять (“мультикультурный мир”) төзү сәясәте барып чыкмады һәм мондый хәл күпчелек Европа дәүләтләренә хас күренеш. Шуңа күрә ул милли сәясәтне үзгәртүгә кирәклеге күрсәтте. Ягъни, Англиягә күчеп килгән төрле милләт халыклары инглизләшсә, аларга кушылырга тиешләр.

Каршылыктардан бердәмлеккә илткән юл

Күргәнебезчә, проблемалар күп. Аларны чишү юллары бармы соң? Бар! Моңы Татарстан мисалында күрергә була. Югарыда күрсәтелгәнчә, бүген Республикада 115 милләт вәкиле яши. М.Шәймиев әйтүенчә, “Татарстан һәрвакыт төрле милләт кешеләре өчен туган йорт булды”. Бу чыннан да шулай. Моңы раслап соңгы елларда республикага килгән зур дәрәжәле кунактар фикереннән берничә өзек китерик:

Жан Лемьер, Европа реконструкция һәм үсеш банкы президенты:

“Татарстан – төрле мәданиятлар, диннәр һәм көчле икътисад төзүгә омтылучы җәмгыять символы ул. Шуңа да аны Россиянең һәм Европа берлегенең киләчәгә дип атарга ярый” [4, 8].

Альваро Хиль-Роблес, Европа Советының кеше хокуклары буенча комиссары:

“Татарстан – төрле диннәр тотучы, төрле милләт кешеләренең тату яшәвенә тигдәшсез мисал” [4, 31].

Клаус Клипп, Европа төбәкләре ассамблеясе (ЕТА) генераль секретаре:

“Европалыларны һәм европалы булмаганнарны да Татарстандагы түземлек шаккаттыра. Европада мөселманнар күп: Албаниядә, Босния һәм Герцеговинада, Төркия, Англия, Германиядә; шуңа күрә сезнең сәясәт бик кызык һәм актуаль. Монда төрле милләт һәм дин тоткан кешеләрнең тыныч яшәве Татарстанга гына хас үзенчәлек ул” [4, 37]. Мондый сүзләргә бик күп язарга булыр иде.

Ни өчен Русиядәгә ағымдагы тискәре милли вакыйгалар шартларында Татарстанның милли сәясәте бик күпләрнең игътибарын җәлеп итә соң? Тарих битләренә күз салыйк.

Белгәнебезчә, кискен борылыш вакытларында милли хәрәкәтләр уяна башлый, тамырларыңны барлау омтылышы, оныгыла язган тарихың, тел, мәданият белән кызыксыну арта. Узган гасырда, инкыйлабтан соң, шулай булган иде. Ул вакытта Казанда Идел буе халыклары съезды, азчылык халыкларының оешу съездлары узды.

90нчы еллар башында да шулай булды. Бик болгавыр вакыт иде. СССР таркалу, яңа дәүләтләр барлыкка килү, ижтимагый-сәяси строй алмашу, базар икътисадына керү – элеккеге иксез-чиксез Союз киңлекләрендә моның кадәр текә борылышларның беркайчан да булганы юк иде әле. Боларның барысы да икътисадый проблемалар белән бергә үрелеп барды, эшсезлек артты, илдә милләтара низаглар чыгу ихтималы көчәйде. Татарстанда да уяну хәрәкәте чамадан узып, милләтара ызгышларга китерергә мөмкин иде. Шушы кыен вакытта республика хакимияте бердәнбер дәрәс юл сайлады. Ул ижтимагый милли-мәдәни оешмаларга (1992 елда Казанда юридик яктан теркәлгән 9 ижтимагый этно-мәдәни берләшмә бар иде), Татарстан халыклары съездын чакыру идеясе белән мөрәжәгать итте. Бу съездда күпмилләтле Татарстан халкының проблемаларын уртага салып сөйләшергә, иң акыллы чишелешләрне эзләргә һәм табарга тәкъдим ясады.

Съезд 1992 елның 23нче маенда Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасында уздырылды. Корылтай эшендә Татарстанның барлык төбәкләреннән делегатлар, шулай ук республика житәкчеләге һәм Татарстан Президенты М.Ш.Шәймиев катнашты. Съезд республикада этно-мәдәни торышны жанландыруга, милләтара һәм динара мөнәсәбәтләрне жайга салуга көчле йогынты ясады. Съездда республика ижтимагый оешмасын – Татарстанның милли-мәдәни берләшмәләре (жәмгыятьләре) ассоциациясен (ММБА) гамәлгә кую турында карар кабул ителде. Бу ассоциация милләтләргә кагылышлы проблемаларны дәүләт структуралары белән бергәләп хәл итәргә тиеш иде. Нәкъ менә шушы милли һәм милләтара проблемаларны бергәләп хәл итү турындагы низамнамә соңгы 18 елда ассоциация эшчәнлегендә кулланма булып тора. ТР ММБАның дәүләт органнары белән үзара хезмәттәшлеге нәтижәсендә республи-

када яшәгән халыкларның телен, мәданиятен, традицияләрен һәм гореф-гадәтләрен тергезү һәм үстерүгә бәйле бик күп мәсьәләләрне чишү мөмкин булды. Татар халкының милли бәйрәме “Сабантуй” һәм рус халкының “Каравон” фольклор бәйрәме белән беррәттән, бүген чувашларның “Уяв”, мариларның “Симек”, удмуртларның “Тырон быдтон”, мордваларның “Балтай”, керәшеннәрнең “Питрау” бәйрәмнәре дә дәүләт статусын алды.

1999 елның маенда Казанда Татарстан халыкларының Дуслык йорты ачылды. Бу йорт ММБАның методик базасы булып тора. 2006 елда ул республика дәрәжәсендә мөстәкыйль статус алды. 2000 елдан Чаллыда “Чишмә” Халыклар дуслыгы йорты эшләп килә. Районнарда да эш кайный. Шулар арасынан икесен аерым күрсәтик. Балтач районнында инде 46 ел буена “Халыклар дуслыгы” музей эшләп килә. Ул Чепья авылында урнашкан. Бу музейның Балтач төбәгендә эшләве бер дә гажәп түгел. Элек-электән монда татарлар, марилар, удмуртлар, руслар – уннан артык милләт вәкиле рәхәтән вә михнәтен кичереп яшәгән. Бу михнәтле дә, хөрмәтле дә гомер кичерүнең шаһитлары – 15 меңгә яқын экспонат. Музейның Кунаклар кенәгәсенә 13 томы бар. Аларда дөньяның 38 халкы телендә баяләмәләр, тәэсирләр теркәлгән [5, 58]. Ә Чепья урта мәктәбе турында аерым әйтәргә кирәк. Мәктәпкә жиде авылдан (алтысы – удмурт авылы, берсе татар авылы) килеп, дүрт халыкның баласы үз ана телендә, бер очтан рус, татар, инглиз телләрендә беләм ала. Халыклар дуслыгын ныгытуга юнәлдерелгән чаралар мәктәптә бик күп. Бу төрле милли концертлар, “Ажаган уены”, музыкаль кичәләр (аларны төрле милләт фольклор ансамбльләре оештыра) һәм, әлбәттә, “Дуслык учагы”. Күкрәгендә рус, татар, удмурт, мари очкыны йөрткән балалар менә кырык ел инде ямьле май аенда шул учак янында очрашалар. Бу учакның инде үз гимны да бар:

Кем татар да, кем удмурт –

Барчабаз тигез халык.

Милләтләрнең арасын

Бәйләсен олы дуслык!

Һәркайсы ил торымышындагы берәр эһәмиятле вакыйгага багышланган бу учаклар адресын ел да үзгәртеп, өч күрше республикада (Мари-Эл, Удмуртия, Татарстан) чиратлап уза.

Төрле милләтләрнең дус, тату яшәве, республиканың төрле почмакларында, шул исәптән Баулы районында да күренә. 2002 елда Баулы районы ЮНЕСКОның “Тынычлык пальма ботагы” дигән халыкара Алтын медаленә лаек булды. Почет дипломында әйтелгәнчә, район “Мәдәният, иминлек һәм көч кулланмау, милләтара һәм конфессияара татулык, ЮНЕСКОның “Дөнья мәдәнияте юлында” программасы кысаларында халыклар, мәдәниятләр һәм цивилизацияләр арасында диалог һәм хезмәттәшлек идеяләрен тормышка ашыруда актив һәм нәтижәле эш башкарганы өчен бүләкләнә [6, 53].

Күп гасырлар дәвамында Баулы үзенең геосаяси халәте белән төрле милләтләрне туплаучы үзәккә, күп халыкларны, мәдәниятләрне, цивилизацияләрне яңадан тормыш юлына алып чыккан тарихи чатка әйләнде. Ә Баулыга килгән ЮНЕСКО экспертлары районда милләтара низаглар булмауга, төрле халыкларның үзара дус яшәүләренә генә түгел, удмурт биоләренә матурлыгына, чувашларның күп тавышка жырлауларына, татарларның милли бәйрәмнәренә, дини кануннар белән янәшә мәжүсилек гадәтләре саклануга да таң калдылар. Алар әйтүенчә, Баулы – төрле цивилизацияләр чаты, иминлек, матур-садә мөнәсәбәтләр мәйданы. Бу чыннан да шулай. Мин моны үз күзләрем белән күрдем. Ерак 1978 елда, студент елларында безнең төркемне Баулы районына авыл хужалыгы эшләренә жиһәрделәр. Без ике авылда тордык. Берсе Уд.Ташлы (удмурт авылы; татар һәм чувашлар да яши), икенчесе саф чуваш авылы – Алесеевка. Әйтик, без торган йортның хужасы Клавдия апа (милләте буенча удмурт) татар егетләре белән татарча, чуваш авылдашлары белән чуваш телендә, рус телле студентлар белән русча аралаша иде. Алай гына да түгел, без эштән кайткан вакытка, сез татарлар дип, безгә төрле-төрле татар милли ашлары пешереп, көтеп тора. Алексеевка авылында олысы да, кечесе дә өч тел – чуваш, рус һәм татар телләрендә сөйләшә иде. Аларның мәктәбендә бүген дә дәресләр чуваш, рус телләрендә үткәрелә, ә татар теле фән буларак керә.

Төрле милләт кешеләре һәркайда да тату яшәсә, Россиянең күп шәһәрләрендә милләтара ызгышлар, шартлаулар булмас иде.

Этно-мәдәни оешмаларның уңышлы эшчәнлегә күпмедер дәрәжәдә аларның дәүләт хакимияте органнары һәм жирле үзидарәләр белән мөнәсәбәтләре аркылы билгеләнә. Мондый үзара хезмәттәшлек нәтижәсендә республикада яшәгән халыкларның телен, мәдәниятен, традицияләрен һәм гореф-гадәтләрен тергезү һәм үстерүдә зур уңышларга ирешелде. Бүген республикада йөздән артык милли-мәдәни үзәк эшли. Аларның 26сы – татар, 21е – рус, 23е – чуваш, 10сы – мари, 6сы – удмурт, 3се – мордва, 20се – башка милләтләрнеке. Клуб учреждениеләре базасында туксаннан артык музей бүлмәләре булдырылды, аларның фондында 17 меңнән артык экспонат бар [7, 35]. Алар республика халыкларының көнкүрешен, мәдәниятен һәм традицияләрен яктырта. 2008 елда Татарстанда 1172 татар, 121 чуваш, 45 удмурт, 22 мари һәм 4 мордва мәктәбе эшләде [7, 36]. Ләкин, соңгы ике елда милли мәктәпләренң язмышы күпләрне борчый. Дәүләт Думасы тарафыннан милли-төбәк компонентын бетерү, бердәм дәүләт имтиханнарын рус телендә генә бирүгә күчү инде күп мәктәпләренң ябылуына китерде. Бу бик кызганыч хәл. Үзәк хакимият элек баскан тырмага яңадан баса. Ләкин, шуңа да карамастан, туган телләрен өйрәнү дәвам итә, республиканың 34 якшәмбе мәктәбендә украин, азәрбайҗан, әрмән, поляк, немец, яһүд, грузин, башкорт һәм башка телләр укытыла. Республиканың әлегә юнәлеше буенча база укыту-методик учреждениесе булып Казан шәһәренә “Күпмилләтле якшәмбе мәктәбе” мәгариф үзәге санала. Мисаллардан күренгәнчә (аларны тагын да китереп булыр иде), милли-мәдәни берләшмәләрнең республиканың социаль үсешенә керткән роле бик зур. Бу турыда сүз 2007 елның 3нче ноябрәндә үткән, Татарстан халыкларының икенче съездында ассызыклар әйтелде. Съездны ачып жиһәргәндә, ул вакыттагы Татарстан Президенты М.Ш.Шәймиев менә нәрсә диде: “Республикада милли традицияләрен торгызу һәм саклауда милли-мәдәни берләшмәләр ассоциациясенә роле зур... Ассоциация һәрвакыт дәүләт, жирле үзидарә хакимиятенә ышанычлы хезмәттәше булды. Без бергә бик күп мәсьәләләрен хәл итә алдык. Республиканың күпмилләтле хәрәкәте 90нчы елларда Татарстандагы иҗтимагый-сәяси ваз-

гыятыне жайга салырга ярдәм итте... Республика төрле милләт вәкилләрен тынычлык һәм бердәмлек кебек гомумкешелек идеяләре белән берләштерүгә иреште... Бүген Татарстан – Россия һәм чит илләрдә аеруча үсеш алган төбәкләрдән берсе санала” [8, 2]. Аның фикерен Дәүләт Советы рәисе Ф.Х.Мөхәммәтшин давам итте. Ул: “Республиканың күпмилләтлеге – безнең үзенчәлекле байлыгыбыз һәм казанышыбыз” – диде һәм ассоциациянең милли төзелеш, милләтләр арасындагы татулык традицияләрен, рухи-әхлакый һәм социаль-сәяси гармония, халыклар бердәмлеге казанышларын саклау һәм арттыру өлкәләрендә башкарган эшенә уңай бәя бирде [1, 3]. Һәм, милли-мәдәни берләшмәләр ассоциациясеннән башка бүген инде башкача эшләү, башкача мөнәсәбәт, башкача қолач таләп ителгәнлеген күрсәтте. Аның статусын үзгәртү кирәклеген асызыклап әйтте. Шуңа күрә съездда милли-мәдәни берләшмәләр ассоциациясе Татарстан халыклары ассамблеясе итеп үзгәртелде [9, 120]. Бу аның вәкаләтләрен киңәйтүгә ярдәм итә, милли проблемаларны хәл итү өчен төрле дәрәжәдәге хакимиятләргә мөрәжәгать итү мөмкинлеген ача.

Милли мәсьәләләрне уңай хәл итү буюнча Татарстан тәҗрибәсе Россия һәм дөнья жәмәгәтчелегенең игътибарын үзенә җәлеп итә. Соңгы унъеллыкта республикага күпсанлы делегацияләр һәм кунаклар килде. Татарстанда еш була торган Рамазан Абдулатыйпов, республикада үткәрелгән милли сәясәтне уңай бәяләп, менә нәрсә ди: “Татарлар – безнең дәүләтебезне формалаштырган, меңъеллык тәҗрибәсе һәм мәдәнияте, дәүләтчелеге һәм бөек рухи байлыгы булган халыкларның берсе. Шунлыктан Татарстанга баш иям һәм уңышлар теләм” [10, 17].

2004 елда республикага кеше хокуклары буюнча Европа Советы комиссары Альваро Хиль-Роблес, Европа Советының Парламент Ассамблеясе докладчылары Дэвид Аткинсон, Рудольф Биндинг килделәр. Очрашуга йомгак ясаганда Д.Аткинсон күпсанлы проблемаларны хәл итүдә этник мәсьәләләрнең шушы рәвешле килешеп чишелүне беркайда да күрмәвен һәм бу татулыкның Россия өчен генә түгел, башка илләр өчен дә үрнәк булырлыгын әйтте. Ә Альваро Хиль-Роблес Татарстанны “милләтара хезмәттәшлек лабораториясе” дип атады [11, 10].

Йомгаклау сүзе

Милләтара өлкә – һәр көн эшләргә кирәкле кыр ул. Татарстанда милли сәясәт киләчәкне уйлап үткәрелә. Кызганычка каршы, милләтара өлкә Россия сәясәтенең өстенлекле өлкәсенә керми. Илдә әле һаман дәүләт милли сәясәте концепциясәшләнмәгән. Шуңа күрә милләтара мөнәсәбәтләрне уйлап та бirmәгән төбәкләр күп. Үзәк хакимиятнең сәясәте дә дөрес, эзлекле түгел. Бер яктан караганда милләтләр дуслыгы турында сөйләләр, ә икенче яктан – милли республикаларны бетерү турында сүзләр йөри. Әйтик, Татарстанны Казан крае дип атарга өндәүчеләр күп. Моңы Жириновский гына түгел, ә элитадан башкалар да хуплый. 2011 елның февраль аенда иң зур дәрәжәдә, милләтләрнең этник атамасын бетереп, барлык халыкларны да “русияле” дип атарга дигән тәкдиримнәр булды. Ул 11нче февральдә Уфада узган Россиянең Дәүләт Советы утырышында каралды. Бу турыда Татарстанның дәүләт киңәшчесе М.Ш.Шәймиев бу мәсьәләгә карата үзенең каршы булуын әйтте: “Татарга карата “татар милләтендәге русияле атамасы” бармый, туры килми диде. Мондый исем үзгәртүләр белән генә, республикаларны бетереп кенә милли мәсьәләләне чишеп булмый. Шунны онытмаса кирәк, СССР империясенең җимерелүенең төп сәбәпләре арасыннан берсе – ул милләтләр арасында чын дуслык, телләр арасында тигезлек булмау.”

Бүген хакимиятнең барлык дәрәжәләрендә милли проблемаларны хәл итүгә, илдәге күпмилләтле жәмгыятьнең бердәмлеген һәм тотрыклыгын ныгыту өчен исемнәр алмаштырмаса, ә җитди карарлар кабул итәргә кирәк.

РФ Конституциясендә Россия – күпмилләтле халык дәүләте дип язылган. Шуңа күрә, милли идея сыйфатында, күпме булуларына карамастан, Россия гражданның тигез хокукыгы үзәктә торырга тиеш. Моңа шартлар бар – халыкларыбызның барысы да үзара бәйләнгән, уртак кыйммәтләребез күп, тарихыбыз бай, һәм без шулар нигезендә якынаерга тиеш. Аерылган хәлдә бер генә халык та уңышлы үсә алмый. Мәдәни планда халык күпме югарырак күтәрелсә, ул шул кадәр ачыграк була бара, ул дөньяга һәм дөнья аңа шул кадәр кирәгрәк, ул үзен шул кадәр күбрәк баета.

Р.С. Бу мәкаләнең соңгы юлларын язганда Кабарда-Балкардан яңа мәгълүматлар килде. 2011 елның 25нче февралендә саны дүрттән

алып унга кадәр булган кечкенә хәрби отрядлар Нальчик шәһәренең төрле районнарына һөжүм оештырдылар...

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мөхәмәтшин Ф.Х. Республиканың күпмилләтлелеге безнең байлыгыбыз һәм казанышларыбыз // Татарстан, 2007, № 11.
2. Русия халкы Кавказ республикаларыннан котылмакчы // Безнең гәжит, 2010, 29 декабрь.
3. Рус патриархы: "Русиянең күпмилләтле булуы бәла" // Безнең гәжит, 2010, 22 декабрь.
4. Татарстан журналы, 2007, № 10.
5. Келшымаш-дружба-дуслык-эшгъясъкон // Татарстан, 2007, № 10.
6. Туган-үскән нигез жылысы // Татарстан, 2007.
7. Тюрко-славянский диалог культур и цивилизаций: История и современность. Материалы Международного научного конгресса, посвященного 40-летию КГУКИ. – Казань, 2009.
8. Шәймиев М.Ш. Татарстан халыклары дуслыгы – республиканың үсеш чыганагы // Татарстан, 2007, № 11.
9. Материалы съезда народов Татарстана. – Казань, 2008.
10. Абдулатыйпов Р. Милли идея РФ Конституциясенә салынган // Татарстан, 2007, № 10.
11. Жаксыбаев С. Татарстан – безгә дә Ватан // Татарстан, 2007, № 10.

© Камалов А.З., 2011

СТУДЕНТЛАРНЫҢ МӨСТӘКҮЙЛЬ ЭШЛӘРЕН КОНТРОЛЬДӘ ТОТУНЫҢ КАЙБЕР АЛЫМНАРЫ

Абрик Камалов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФның югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре, ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корылмаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 200гә якын фәнни һәм методик хезмәтләр авторы; шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр бар.

Камалов А.З. Некоторые методы контроля самостоятельной работы студентов.

В статье предлагается методика стимулирования самостоятельной работы и контроля знаний студентов в течение семестра по курсу "Теоретическая механика".

Югары уку йортларында теоретик механика фәне, физика һәм математика кебек фундаменталь фәннәр белән беррәттән, тирән белемле техник белгечләр әзерләүдә мөһим урын алып тора. Шуңа да карамастан, бигрәк тә соңгы елларда, уку-укыту программаларында теоретик механиканы өйрәнүгә билгеләнгән вакыт даими рәвештә кими бара. Димәк, лекцияләргә, гамәли дәресләргә һәм теоретик механиканың өч өлешен буенча курс эшләрен башкаруга да бирелгән вакытны, һичшиксез, нәтижәле итеп файдалану кирәклеген көн

тәртибенә килеп баса.

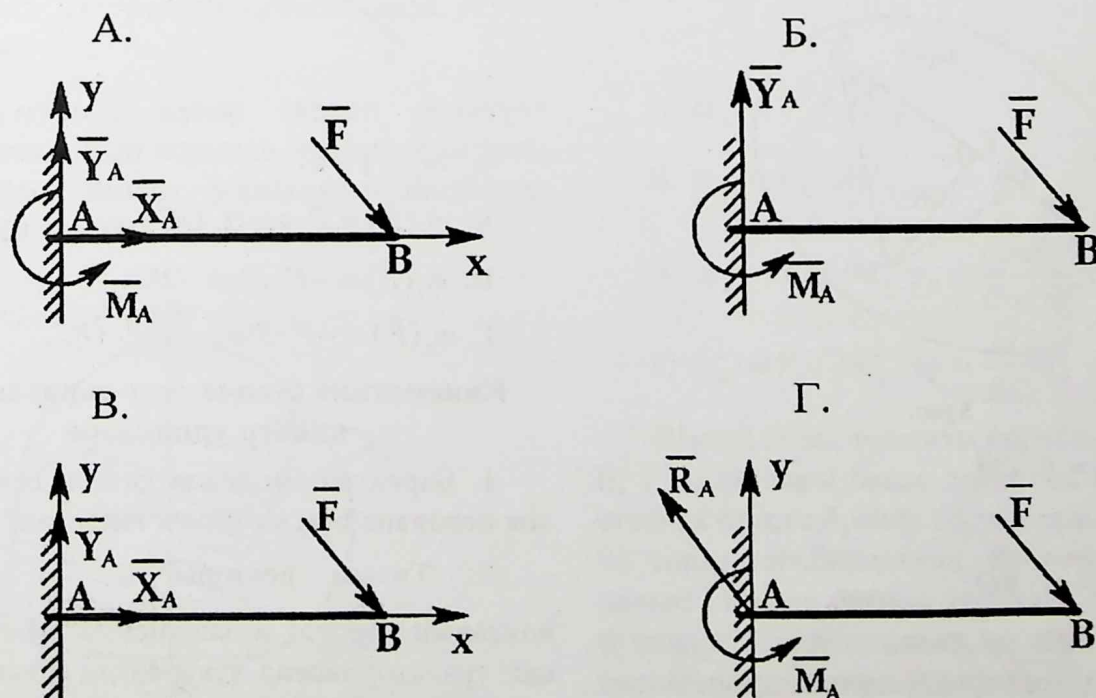
Теоретик механиканы тирән үзләштерү һәм аның төп кануннарын киң һәм урынлы куллану өчен, беренчедән, теорияне төплә итеп өйрәнү кирәк булса, икенчедән, алган белемне конкрет урында кулланып, гамәли мәсьәләләр чишүдә зур осталыкка ия булу да күз алдында тора. Шунлыктан студентларда мәсьәләләр чишү осталыгын булдыру гамәли мәсьәләләрнең төп максаты итеп куела һәм теге яки бу темага караган төрдәш мәсьәләләр чишү карала. Әлбәттә, гамәли

мәсьәләләрне зур осталык белән чишә белү өчен һәр темага кагылышлы теорияне студент мөстәкыйль рәвештә өйрәнә, хәзерләп килергә тиеш. Чынбарлыкта, студентларның гамәли дәресләргә хәзерлегә, аларның белемнәрен тикшерү мәсьәләсә ничек тора соң? Гамәли дәрес башында укытучы тарафыннан студентлардан үтә торган тема буенча теоретик белемнәрен телдән генә сорапшыру, дөресен әйткәндә, аларның гамәли дәресләргә әзерлекләренә торышын тулысынча ачыкламый. Ни өчен? Вакыт тар булу сәбәпле, телдән генә сорапшыру вакытында, кагыйдә буларак, бары тик берничә генә студент катнаша. Ә инде куелган сорауларга килгәндә, укытучы аерым бер формулаларга, билгеләмәләргә һәм кыска итеп әйтелгән фикерләргә кагылышлы сораулар белән генә чикләнә. Әгәр дә теге яки бу гыйльми фикерләрнең төп асылын, чын мәгънәсен аңлауга юнәрепдерелгән сораулар куйганда, аның һәр ягын уйлау, ачыклау өчен билгеле бер вакыт таләп ителәчәк, ә бу, үз чиратында, телдән сорапшыру вакытын сузачак, яисә бу очракта бары тик көчле студентлар гына эшләрчәк. Болар барысы да эшнәң уңышлы барышының тышкы күренеше генә, күз буяу гына булып, студентларның мөстәкыйль эшләрен стимуллаштыруга бернинди дә

этәргеч бирми.

Шулай итеп, теорияне гамәли дәресләр башында гына сорапшыру кебек студентларның гамәли дәресләргә хәзерлеген тикшерүнең бу формасын куллану, безнеңчә, уңай нәтижеләр бирми. Әгәр дә уку дәверендә даими рәвештә дәресләрнең темасы буенча кирәкле теорияне өйрәнә, үзләштереп килү гадәткә кергән, алган белемнә объектив бәя бирелүен студентлар яхшы үзләштергән очракта гына аларның дәрескә хәзерлеген һәм мөстәкыйль эшләрен тикшерү нәтижәләре уңышлы булчак. Моңы оператив рәвештә тест-сораулар ярдәмендә тормышка ашырырга мөмкин.

Шуны да кисәтеп китәргә кирәк, бу ысул белән студентларның белемнә тикшерүнең нәтижәлегә, билгеле бер дәрәжәдә, кабул ителгән методика һәм тест-сорауларның кыска һәм ачык итеп тәгъбирләү сыйфаты белән билгеләнә. Куелган сорауларның һәрберсенә бирелгән дүрт-биш җавапның берсе дөрес, ә башкалары дөрес булмаган иң гади тест-сораулар теоретик механика өчен яраксыз. Мәкалә авторы тарафыннан статика [1, 2] һәм кинематика бүлекләре буенча төзелгән сораулыкларның төп максаты – студентларны механиканың төп фикерләрен, кагыйдәләрен, принципларын мәсьәләләр чишкәндә аңлы

1-4 рәс.

рәвештә куллануны күздә тотат. Тикшерү ысулының асылы шунда ки, куелган һәрбер сорауга төрлө фикер-караштан чыгып җавап бирелә. Шулай ук вакытта һәрбер сорауга бирелгән дәрәҗә һәм дәрәҗә булмаган җаваплар саны ирекле булырга мөмкин. Шулай да сораулыктарда студентларның белемен тикшерүнең берникадәр гадиләштерелгән варианты бирелә.

Шуның белән бергә, җавапларда билгелә бер темага кагылышлы берничә дәрәҗә һәм дәрәҗә булмаган фикерләргә, тәҗәбирләргә һәм чишелешләргә бәйләргә кирәк. Ә инде дәрәҗә булмаган җаваплар, мөмкин булганча, теоретик механиканы өйрәнгәндә студентлар тарафыннан җибәрелгән типик хаталарны анализлау нигезендә бирелә.

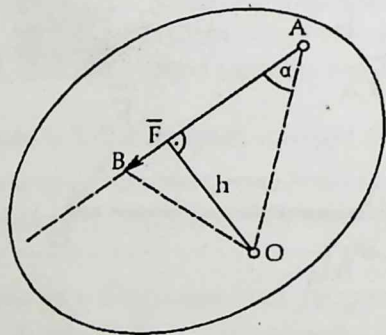
Түбәндә теоретик механиканың статика һәм кинематика бүлекләре буенча тест-соруларның кайбер үрнәкләре китерелә.

Статика буенча тест-соруларның кайбер үрнәкләре

1. Нинди очрактарда кыстыру реакцияләре дәрәҗә күрсәтелгән (1-4 рәс.)?

А. 1 рәс. Б. 2 рәс. В. 3 рәс. Г. 4 рәс.

2. $\vec{F}$ көченең О ноктасына карата моментының алгебраик кыйммәте нинди очрактарда дәрәҗә тәҗәбирләнгән бәйләгез (5 рәс.).

5 рәс.

А. $m_O(\vec{F}) = F \cdot OA$;

Б. $m_O(\vec{F}) = F \cdot OK$;

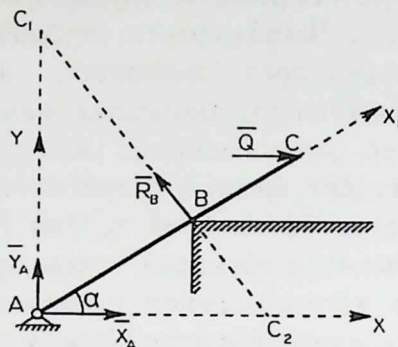
В. $m_O(\vec{F}) = F \cdot BO$;

Г. $m_O(\vec{F}) = F \cdot AO \cdot \sin \alpha$.

3. Түбәндәге фикерләргә дәрәҗәләгән бәйләгез.

Яссы күчәрләр системасы (6 рәс.)

тигезләнеш халәтендә булсын өчен түбәндәге шартларының кайсы үтәлүе кирәк һәм җитә?

6 рәс.

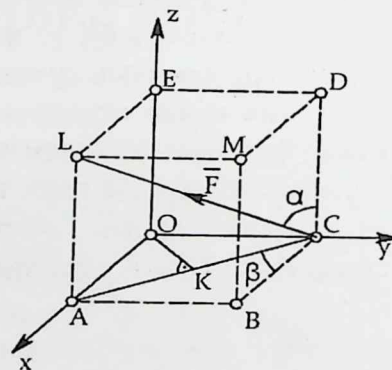
А. $\sum m_A(\vec{F}_k) = 0$; $\sum m_C(\vec{F}_k) = 0$; $\sum m_B(\vec{F}_k) = 0$;

Б. $\sum m_A(\vec{F}_k) = 0$; $\sum m_{C1}(\vec{F}_k) = 0$; $\sum m_{C2}(\vec{F}_k) = 0$;

В. $\sum m_B(\vec{F}_k) = 0$; $\sum F_{kx} = 0$; $\sum F_{ky} = 0$;

Г. $\sum F_{kx} = 0$; $\sum F_{kx_1} = 0$; $\sum F_{ky} = 0$;

4. Нинди очрактарда $\vec{F}$ көченең Oz күчәренә карата моменты дәрәҗә исәпләнгән (7 рәс.)?

7 рәс.

А. $m_z(\vec{F}) = 0$;

Б. $m_z(\vec{F}) = F \cdot \cos \alpha \cdot OC$;

В. $m_z(\vec{F}) = -F \cdot \sin \alpha \cdot OK$;

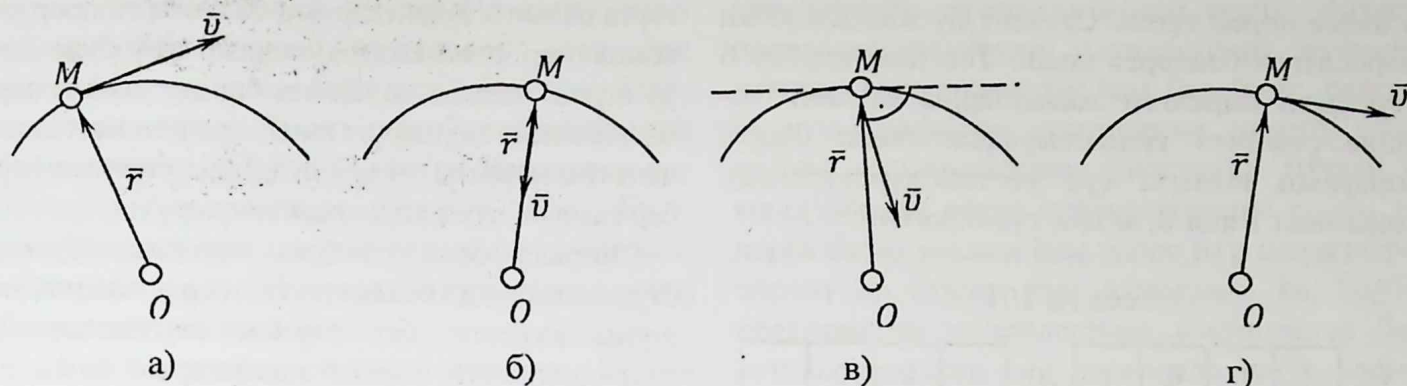
Г. $m_z(\vec{F}) = -F \cdot \sin \alpha \cdot \cos \beta \cdot OC$.

Кинематика буенча тест-соруларның кайбер үрнәкләре

1. Бирелгән мизгелдә тизлек векторы ничек исәпләнә һәм ул ничек юнәлгән?

А. Тизлек векторы $\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}$ була, ул ноктаның хәрәкәт юнәлешендә, М ноктасынан траекториясенә үткәрелгән орынма буенча юнәлгән (8а рәс.).

Б. Тизлек векторы $\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}$ була, ул хәрәкәт

8 рәс.

иткән ноктаның радиус-векторына капма-каршы юнәлгән (8б рәс.).

В. Тизлек векторы $\vec{v} = \frac{d^2\vec{r}}{dt^2}$ була, ул траекториянең кәкрелек үзәгенә юнәлгән (8в рәс.).

Г. Тизлек векторының модуле $|\vec{v}| = \left| \frac{ds}{dt} \right|$, ул М ноктасыннан траекториягә үткәрелгән орынма буенча юнәлгән (8г рәс.).

2. Ноктаның тизләнеш векторы нинди яссылыкта урнашкан?

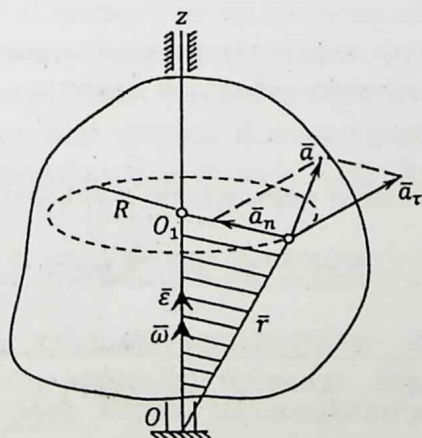
А. Нормаль яссылыкта.

Б. Нормаль һәм орынма яссылыкларга перпендикуляр яссылыкта.

В. Орынма яссылыкта.

Г. Траекториядәге бер-берсенә чиксез якын ике ноктага үткәрелгән орынмаларда ятучы яссылыкта.

3. Кузгалмас күчәр тирәли әйләнүче жисем ноктасының нормаль, орынма һәм тулы тизләнешләре нинди формулалар нигезендә исәпләнә (9 рәс.)?

9 рәс.

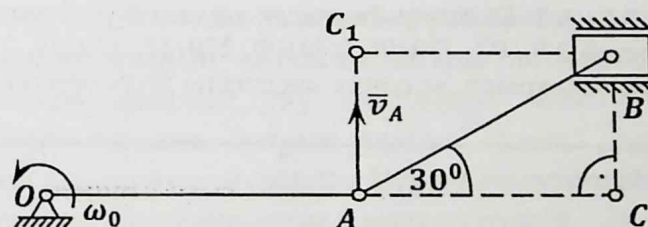
А. $a_n = \omega^2 R$, $a_t = \varepsilon R$, $a = R\sqrt{\omega^4 + \varepsilon^2}$;

Б. $a_n = \varepsilon R$, $a_t = \omega R$, $a = a_n + a_t$;

В. $\vec{a}_n = [\vec{\omega} \cdot \vec{v}]$; $\vec{a}_t = [\vec{\varepsilon} \cdot \vec{r}]$; $\vec{a} = \vec{a}_n + \vec{a}_t$;

Г. $a_n = \omega^2 r$; $a_t = \varepsilon r$, $a = r\sqrt{\omega^4 + \varepsilon^2}$.

4. Бирелгән мизгелдә А ноктасының (10 рәс.) v_A тизлегә билгеле булса, нинди очра-
кларда АВ шатунының ω_{AB} почмакча тизлегә
дөрес исәпләнүен бәяләгез.

10 рәс.

А. $\omega_{AB} = V_A / AC_1$;

Б. $\omega_{AB} = V_A / AC$;

В. $\omega_{AB} = V_B / BC$, $v_B = \frac{\cos 60^\circ}{\cos 30^\circ} v_A$;

Г. $\omega_{AB} = V_B / BC_1$, $v_B = \frac{AC}{BC} v_A$.

Шулай итеп, төзелгән сораулыктарда А, Б, В, Г җаваплары белән теоретик механиканың статика бүлегенә буенча 65, ә кинематика буенча 93 сорау тәгъбирләнгән. Бу сорауларны кулланып статика буенча 100 тест, ә кинематика буенча 125 тест төзелгән, үз чиратында һәрбер тест 6 сораудан тора. Югарыда бирелгән үрнәк-мисаллардан күренгәнчә, һәрбер сорауга 4 җавап китерелә, бу җавапларның икесе дөрес,

ә икесе дәрес түгел. Студент бу җавапларның дәреслеген бәяләргә тиеш. Тестның һәрбер 6 сорауына бирелгән җавапларны студент тиешле рәвештә урнаштырырга тиеш: башта сорауның номеры (ул тестта күрсәтелгән), соңыннан 1 яки 0, ягъни түбәндәгечә:

Тест № 101

10.	1	0	0	1	20.	1	0	0	1
30.	0	1	0	1	40.	1	0	0	1
50.	1	0	1	0	60.	1	0	1	0

Биредә 1 – дәрес, ә 0 – дәрес булмаган җаваплар өчен.

Югарыда куелган проблема буенча нинди йомгаclar, нәтиҗәләр ясарга мөмкин соң? Һичшиксез, төзелгән тест-соруларны компьютерга салып, студентларның белемен тикшерүне компьютер техникасына тапшырырга була һәм ул шулай эшләнә дә. Ләкин биредә студентларның белемен тикшерүгә юнәлдерелгән методиканың төп максаты – студентларның белемен һәрбер гамәли дәрес алдыннан тикшерү дә.

Биредә баян ителгән методика буенча студентларның белемен тикшерү тәҗрибәсе шуны күрсәтә: бер төркем студентларның тест-соруларга биргән җавапларын тикшерү һәм кыскача гына анализ ясауга киткән вакыт 5 минуттан артмый. Димәк, бу методика нигезендә студентларның агымдагы белемен оператив рәвештә тикшерергә мөмкин. Шулай итеп, теоретик механиканың статика һәм кинематика бүлекләре буенча төзелгән 225 тест-соруны студентларның агымдагы белемнәрен тикшерүдә, калган белемнәрен бәяләүдә һәм ай саен аларны аттестацияләүдә уңышлы кулланырга була.

ЧЫГАНАКЛАР

1. А.З. Камалов. Знаете ли вы статику? Вопросник по статике для студентов специальностей 270102, 270106, 270109, 270112, 270114, 270115, 270205, 270201. – Казань: КГАСУ, 2010. – 54 с.

2. А.З. Камалов. Знаете ли вы статику? Ответы на тестовые задания по статике для студентов специальностей 270102, 270106, 270109, 270112, 270114, 270115, 270205, 270201, 050501 (предназначены только для преподавателей, ведущих занятия по теоретической механике). – Казань: КГАСУ, 2010. – 24 с.

© Махиярова З.М., 2011

“МӘКТӘП-ВУЗ” СИСТЕМАСЫНДА ЯШҮСМЕРЛӘРНЕ ҮӨНӘР САЙЛАУГА ҺӘМ КАРЬЕРА БИЛГЕЛӘҮГӘ ОРИЕНТЛАШТЫРУ

Зилә Маһиярова

ЗИЛӘ МИННЕГАЯН кызы МАҢИЯРОВА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы доценты.

Магиярова З.М. Ориентация подростков на выбор профессии и определение карьеры в системе “школа-вуз”.

В статье представлены результаты изучения школьного менеджмента по определению будущими студентами целей успешного обучения в вузе.

Югары профессиональ уку йортында укый башлаганда кичәге абитуриентларның проблемалары – аларның тормыш омтылыш-

лары формалашмаган хәлдә укырга кереп, югары мәктәптә укыту максатлары белән туры килмәүдән килеп туа. Бәхәссез, уку ел-

ларын тормышының югалган вакыты итеп санаучылардан уңай нәтижәләр көтү бик авыр. Һөнәри белем бирү уку йортында укырга эзерләнгәндә “мәктәп-вуз” системасында белем алучы кешедә бербөтен максатлар системасы формалашкан булырга тиеш. Бу – гаиләдә, мәктәптә, вузда белем алуға эзерлек күрсәткечләренән һәм шәхси күрсәткечләренән бердәмлеген күздә тоты.

Бүген югары техник үсештә булган предприятиеләргә ким дигәндә төп ике сыйфаты булган, белем дәрәжәсен киңәйтү өстендә актив һәм өзлексез рәвештә эшләргә күнеккән, фикерләү сәләте югары үсеш алган белгечләргә эшкә кабул ителәр. Бу сыйфатлар эшчәнлекнең билгеле бер чорында үзеннән-үзе барлыкка килерләр дип уйлау дөрес түгел әлбәттә, моңа хәзерлек кирәк. Алар Һөнәр сайлаганда, вузга укырга керер алдыннан, мәктәптә уку дәверендә формалаша башлый. Димәк, югары сыйныфларда укучы мәктәп баласы – яшүсмер, белгечлекләрдә ориентлашуда һәм карьера билгеләүдә нигез булган белемнәрнең урынын, аларның ижади активлыкта нинди әһәмияте булуын яхшы аңларга тиеш.

Шунлыктан, тикшеренүләрнең төп максаты – белем бирү системасының берөзлексез үзгәрүе, камилләшүе, укучының кече яшьтән башлап белем үзләштерүе, үзләштергәннәргә камилләштерү нигезендә Һөнәр сайлавы һәм Һөнәри уку йортларында белем алуға эзерлек барганда туган сорауларга җавап эзләү. Алар түбәндәгечә билгеләнә:

– яшүсмернең Һөнәр сайлау һәм Һөнәр үзләштерүгә хәзерлегә белем һәм күнекмәләр туплау нәтижәсе генәме, яки сыйфат ягыннан эзлекле үзгәрешләргә дә үз эченә аламы?

– барлык яшүсмерләр өчен Һөнәр сайлау бертөрлеме, яки яшүсмер формалаша торган шәхси һәм тышкы факторларның уникаль бердәмлегеннән торган күптөрле әйдәп баручы юнәлешләргә дә бармы?

– бу өлкәдә нинди факторлар төп сәбәп булып торалар?

Әгәр табигый үзенчәлекләр мөһим роль уйнасалар, яшүсмер чорында аларны ничек билгеләр?

Гомуми мәктәпнең һәрбер югары сыйныф укучысы Һөнәр сайлау процессында, максат-

чан рәвештә, предприятиенә үсеш, бизнес-процессларны өйрәнү, планлаштыру, эшчәнлек нәтижәләрен анализлау һәм бәя бирү, оештыру культурасының нигезләренә төшенү кебек мөһим мәгълүматларны үзләштерә. Шулай ук аның Һөнәри яктан ориентлашуына соңгы елларда базар үсешен һәм идарә итү теорияләрен өйрәнү дә тәэсир итә. Аңлашыла ки, һәрбер предприятие эшчәнлегенә камилләшүе белгечнең мәктәптә уку дәверендә нигез салынган сыйфатларны профессиональ белем бирү уку йортында максатчан үстерү нәтижәсендә формалаша, аның югары дәрәжәдәге Һөнәри компетентлыгына бәйле. Бу компетенцияләр үсеш-үзгәрүне стратегик күрүгә нигезләнә һәм эшчәнлек күрсәткечләренән универсаль системасы дип атала (Total Performance Scorecard, TRS). Бу системада “үсеш”, “уку”, “камилләшү” төшенчәләре этикага нигезләнган циклик процесслар буларак аңлатыла. Әлеге теориянең нигезен, барыннан да элек, уку процессында формалаша торган индивидуаль һәм корпоратив тәртиптә күзәтелгән үзгәрешләр тәшкил итә. Гомуми урта мәктәпне тәмамлап, Һөнәри белем бирү уку йортына укырга керүче абитуриент үз максатларының көтелгән югары нәтижәләргә китерә алырдай уку системасы максатлары белән аваздаш булуын аңларга тиеш. Ләкин, эзләнү-тикшеренүләрдән күренгәнчә, мәктәптә укыту системасының җитешсезлегә шунда – абитуриентлар эшчәнлек максатларын күп очракта мөстәкыйль рәвештә куя белмиләр, белсәләр дә, тормышка ашыру юлларын билгели алмыйлар. Максатларның билгесез булуы булчак студентта сайлаган белгечлеккә карата тискәре караш формалашуға китерә. Бу өлкәдәге тикшеренүләребез шуны асызыкый.

Һөнәри белем үзләштерү барышында, үзара аралашу дәверендә студентның үз-үзен тотышы, компетентлыгы формалаша, булдыра алу мөмкинлекләргә киңәя. Һөнәри белем алуға аеруча көчле ихтыяж яшүсмер һәм яшьлек чорында барлыкка килә. Бу чор – Һөнәри мәктәптә укуға эзерлекнең уңай чоры. Мәктәптә һәм вузда тикшеренүләр процессында мәктәп һәм Һөнәри уку йортларының уку-укыту системасы концепцияләргә өйрәнелде һәм Һөнәри мәктәптә укырга хәзерлек күрсәткечләргә билгеләнә. Бу күрсәткечләр, вузда Һөнәри компетенцияләргә

алуга абитуриентның әзерлеген үлчәү чарасы буларак, уку-укыту процессында сынап каралды. Урта һәм югары сыйныф укучыларының һөнәри ориентлашуы өлкәсендәге тикшеренүләребез түбәндәгеләргә күрсәтә: күп кенә ата-аналар, педагоглар һәм укучылар үзләре дә һөнәр үзләштерергә әзерләнүнең бу аспектларын житди итеп кабул итмиләр. Еш кына шәхси сыйфатларның үсеш һәм камилләшү проектары вакытлыча һәм өстән-өстән генә булган традицион технологияләр ярдәмендә тормышка ашырыла. Моның нәтижәсе буларак, бүгенге чор яшыләренәң конкурентлыкка сәләтле булган күп кенә өстенлекләре, мөмкинлекләре югалып бара дип исәпләргә була.

Билгеле булганча, булчак белгечнең һөнәргә карашлары системасы, күнекмә, осталык жыелмасы беләм бирү системасының барлык баскычларында да эзлекле рәвештә формалаша. Әмма күнекмәләр практик эшчәнлек процессында ныгый. Кызганычка каршы, урта мәктәптә дә, һөнәри беләм бирү уку йортларында да, житештерүчән хезмәт предприятиеләрендә дә укуту процессының мөһим буыны булган “коуч” (остазлык) югалып бетте. Яшь белгечне күпфункцияле проектлы командаларга жәлеп итү өчен “коуч” (укытучы-остаз) булырга сәләтле менеджерлар мәктәбен торгызырга кирәк, дигән фикерне хуплыйбыз.

Безнең тикшеренүләргә алдагы этабы югары мәктәп яшендәге яшүсмернең, студентның үсешен, тирә-юньне танып белү үзенчәлекләренәң камилләшүен өйрәнүгә бәйле.

Тикшеренүче өчен иң катлаулы саналган яшүсмерлек чоры кешенең 11дән 20 яшькә кадәр булган гомерен үз эченә ала. Бу дәвер балачак һәм өлгергәнлек чоры арасында “күпер” булып тора. Ә кече яшәтәге мәктәп укучыларының үсешен өйрәнүдән күренгәнчә [1], үсешнең бер чорыннан икенчесенә күчүнең билгесе булып эшчәнлекнең әйдәп баручы төренәң үзгәрүе тора. Яшүсмерләр үсешә өлкәсендә физик, психик, когнитив, эмоциональ, социаль планда бу чорның авыр булуы турында күп теорияләр бар, әмма бер теориядә дә бу аспектларга конкрет аңлатма бирелми. Әлегә проблеманың теоретик нигезләрен һәм практикасын өйрәнү процессында ирешкән нәтижеләргә таянып, тикшеренүләребездә

яшүсмер чорын укытучылар һәм ата-аналар өчен дә, яшүсмерләргәң үзләре өчен дә авыр чор дип карыйбыз. Моннан кала, яшүсмерләргәң үз-үзен тотышы, тәртибе, уку эшчәнлегенә карата кызыксыну түбәнәюенә китерә. Медицина күзлегеннән караганда да сәламәтлекнең гомуми халәтенә куркынычлык туа, нерв-психик авырулар көчәя, үзтотышның кайбер юнәлешләрдә тайпылышлар күзәтелә.

Югары сыйныфларда һәм беренче курс студентлары арасында уздырылган анкета, тест нәтижеләре шуны ачыклады: алар зур керемле эшкә кызыгалар, эшмәкәр, менеджер, фирма референты, тәржемәче, банк хезмәткәре булырга хыялланалар. Шунысын да әйтергә кирәк, 9-11нче сыйныф укучыларының 99%ы вузга керергә уйлый, әйткәнбездә, вузның да юристлар, икътисадчылар әзерли торганын үз итәләр. Әмма хезмәт базарында бу һөнәр ияләргәң ихтыяж чикле. Читтән торып уку бүлегә студентларын сораштыру нәтижәсендә шунысы ачыкланды: аларның бары тик 20%ы гына эшли. Укуны давам итүгә йөз тоту, әлбәттә, уңай күренеш. Монда, илдәге социаль-икътисади ситуацияне исәпкә алып, урта мәктәп педагогларына һәм ата-аналарга уйланырга урын бар. Яхшы эшкә урнашырга теләүчегә таләпләр арта. Эш бирүченәң сайлап алу альтернативасы бар, мәсәлән, эшкә конкурс нигезендә алу, грантлар конкурсы һ.б.ш.

Безнең һәм чит ил галимнәргәң төрле чорларда әлегә проблема өлкәсендәге хезмәтләргәң өйрәнү нәтижәсендә алынган фәнни мәгълүмат яшүсмерләр шәхесе үсешенәң гомуми закончалыкларын, бу чорның специфик проблемаларын билгеләргә мөмкинлек бирде [2]. Нәкъ менә социаль үзгәрешләр шартларында бу чорның кризис проблемалары кискенләшә дә: яшүсмернең тормышта өлкәннәр кебек яшәү рәвешенә омтылышына эти-әниләр һәм укытучыларның бу шартларга яраклашу кирәклегә өстәлә.

Шулай итеп, яшүсмер чорында үсеш үзенчәлекләргәң өйрәнүнең нәтижәсе булып түбәндәгеләр тора: шәхес үсешә периодик законга корылган – бер чор икенчесә белән алмашына, һәм ул эшчәнлекне алмаштыру рәвешендә үтә. Күчеш чорында билгеле закончалыкларга нигезләнгән кризислар күзәтелә. Боларны

булдырмау шәхеснең тирә-яктагы кешеләр белән үзара аралашу мөнәсәбәтләрендә иң төп казанышы, дип әйтергә кирәк. Үсеш чорлары чиратлашу законы баланың чынбарлыкка булган мөнәсәбәтенә тәэсир итә: 3-11 яшьләрдә – “дөнъя – әйбер” мөнәсәбәтендәге кризислар, ә 11-17 яшьләрдә бу кризислар “әйберләр дөнъясы”нда яңа ориентациягә юл ачалар [1].

Яшүсмерләргә тәрбияләү педагогиканың гомуми закончалыкларына буйсына. Бу закончалыкларны белү тәрбиячегә яшүсмер хәленә кереп аралашырга мөмкинлек бирә. Яшүсмернең олы кешеләр кебек акыллы, эшлекле, мөстәкыйль, үз проблемаларын үзе хәл итәргә омтылучы буласы килә. Шуңа ул вакытта ул моның өчен күп белергә, күп нәрсәне булдыра алырга кирәклеген дә белә. Бу очракта аңа ярдәм итәргә, уңай якка этәрергә, саксыз гамәлләрдән саклап калырга булышырга кирәк. “Сине аңлаганда рәхәт” – яшүсмернең гади генә бу хыялы аны аңлаганда, аңа зурлар кебек булырга вакыт җиткәнне белгәндә тормышка ашачак. Әмма моның өчен аңа күп белергә кирәк, бу чорда ул безгә, өлкәннәргә таяна ала. Шәхеснең үз эшчәнлегенә – үсешнең әйдәп баручы көче. Ул үз эшчәнлегендә генә психик яктан актив үсә [3]. Бары тик эшчәнлек процессында гына олыларның, социаль институтларның тәрбияви йогынтысы уңай нәтиҗә бирә ала.

Тикшеренү барышында яшүсмернең тирә-юньне танып белү эшчәнлегендә үз мөмкинлекләрен реальләштерү аша үз үсешен уңышлы тәмин итү шартлары ачыкланды:

- үзара мөнәсәбәтләрнең төп шарты – яшүсмерләрнең мәнфәгатьләрен исәпкә алу һәм аларга дәрәҗә юнәлеш бирү. Жәмгыять тарафыннан хупланмаган мәнфәгатьләр шәхеснең яшүсмер чоры өчен яңа һәм жәмгыять өчен мөһим булган мәнфәгатьләргә кысрыклап чыгарырга сәләтле;

- яшүсмерләрнең теге яки бу уку фәнен

өйрәнүгә булган кызыксынуын үстерү һәм аның даимилеге “ачкычы” – шөгыйльләнергә туры килгән эшчәнлекнең мәгънәсен һәм файдасын аңлау;

- шәхеснең актив эшчәнлегенә таяну – үсешне әйдәүче көч. Бары тик эшчәнлек процессында гына олыларның, социаль институтларның тәрбияви йогынтысы уңай нәтиҗә бирә ала;

- уку эшчәнлегенә – үсешне әйдәүче көч булып тора. Уку ул шәхеснең үсеш процессындагы табигый эчке халәт, ихтыяж. Шәхеснең максатчан формалашуы – психик үсешнең объектив законнары белән килешкән очракта гына уңышлы була ала торган тәрбия;

- яшүсмерләр белән педагогик эшчәнлек педагогиканың гомуми закончалыкларына буйсына. Тәрбиячегә, бу закончалыкларга таянып, яшүсмер халәтендә булып, аның олы кешеләр кебек акыллы, эшлекле, мөстәкыйль, үз проблемасын үзе хәл итәргә омтылышын максатчан рәвештә тормышка ашыруга ярдәм итә ала.

Шушы факторлар арасындагы аермалар хәзергә көндә югала баралар, бәлки, нәкъ менә шуларда иртәгесә көн мәсьәләләренең чишелеше бардыр да.

Өлеге тикшеренүдән чыгып түбәндәге нәтиҗәләргә килә алабыз: яшүсмер чорда шәхеснең психик үсешенә – аны югары һөнәри уку йорты студенты дигән яңа статус кабул итәргә әзерләү – педагогик проблеманың үзенчәлекле формуласы.

“Таилә – мәктәп – вуз” системасында, һөнәри белем бирү уку йортында үсеп килүче кешенең укуга әзерлеген тормышта тикшереп караган системасы булырга тиеш. Реаль, перспектив, стратегик максатларны күрә белү, педагогик менеджмент культурасы, шәхесне һөнәри белем алырга әзерлек белән идарә итүдә уңай нәтиҗәләргә китерергә тиеш дип уйлыйбыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Магиярова З.М. Родной язык в формировании нравственного поведения младшего школьника. – Казань: Изд-во Казан. гос. технол. ун-та, 2008.
2. Личность и профессия: психологическая поддержка и сопровождение / Под ред Л.М.Митиной. – М: Издательский центр “Академия”, 2005.
3. Кустов Ю.А. Профессиональное самоопределение личности. – Тольятти: ОАО ПП “Современник”, 2002.

ТЕХНОЛОГИЯ УНИВЕРСИТЕТЫНДА БИЛИНГВИЗМНЫ ҮСТЕРҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Лилия Рәжәпова, Сажидә Вьюгина

ЛИЛИЯ ЗИННӘТУЛЛА кызы РӘЖӘПОВА – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы мөдире.

САЖИДӘ ВАГЫЙЗ кызы ВЬЮГИНА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы доценты.

Рязанова Л.З., Вьюгина С.В. Особенности развития билингвизма в технологическом университете.

В статье рассматриваются особенности развития билингвизма на кафедре обучения на двуязычной основе Казанского государственного технологического университета при переходе на двухуровневую подготовку специалистов.

Россия югары мәктәбдә барган үзгәрешләр һөнәри белем бирүне күп баскычлы итеп оештыруны таләп итә. Хәзерге заман таләпләренә җавап бирерлек югары квалификацияле, конкурент булырлык белгечләр әзерләү югары уку йортлары алдында торучы төп мәсьәләләрнең берсе. Заманча берничә баскыч буенча һөнәри белем алучы студентларны татар теленә – Татарстан Республикасының дәүләт теленә өйрәтү дә заман таләпләренә җавап бирергә тиеш.

Казан дәүләт технология университетында ике дәүләт телендә белем бирү системалаштырылган, татар теле укыту өлкәсендә үз тәҗрибәбез бар. Соңгы елларда, заман таләпләренә туры китереп, техник белгечлекләр белән беррәттән “Дәүләт һәм муниципаль идарә”, “Социаль хезмәткәр” һәм “Конфликтология” белгечлекләре буенча дәүләт хезмәткәрләре әзерләнә. Югары профессиональ белем алырга теләүчеләр арасында бу белгечлекләргә иң югары конкурс.

Ике телдә укыту кафедрасында индиви-

дуальләштерү һәм дифференциальләштерү фәнни-педагогик эшчәнлекнең төп юнәлеше буларак кабул ителгән. Югары һөнәри белем алу чорында шәхесне үстерүгә юнәлтелгән технологияләрнең кайбер формаларын нәтиҗәле куллану студентларны уйланырга, булчак профессиональ эшчәнлекләре белән кызыксынырга, эзләнәргә өйрәтә.

Бүгенге көндә югары уку йортларында татар телендә укытуны милли мәктәп тәмамлаган балаларның ихтыяҗы дип кенә түгел, ә татар телен саклап калу һәм үстерүнең төп шарты дип кабул итергә кирәк. Югары һөнәри мәктәптә шәхес тәрбияләүне татар телендә генә укытуга кайтарып калдырырга ярый. Бу очракта бик әһәмиятле өч юнәлештә эшләү мөһим: татар телен укыту, татар тарихын өйрәнү һәм милли мәдәният булдыру. Бу юнәлешләр буенча Казан дәүләт технология университетында “Татарстан мәдәнияте тарихы” барлык факультетларда студентларга фән буларак укытыла.

Татар телен башлап өйрәнүче рус телле

студентлар өчен түбәндәге максатлар куела:

- телне аралашу чарасы буларак куллану
- сөйләмгә өйрәтү. Дәрестә монологик һәм диалогик сөйләм күнекмәләрен куллану. Студентлар бирелгән ситуация буенча, булган лексик байлыкларын файдаланып, дәрестә фикер алышалар, үз фикерләрен белдерәләр, чыгыш ясыйлар;

- татар теленең грамматик нигезләрен аңлату. Үзләштерелгән грамматик материал махсус текстлар уку вакытында ныгытыла. Студентлар, билгеле бер грамматик форманы кулланып, сөйләм миниатюраларын төзиләр, телевидение дикторына конкурс кебек мөстәкыйль эшләр башкалар. Тәржемә эшләрен башкарганда татар һәм рус телләренең уртак якларын һәм аермаларын күрсәтәләр;

- актив кулланыла торган лексик материалны тирәнтен өйрәтү. Актив һәм еш кулланыла торган лексик материал ситуатив-тематик принцип нигезендә өйрәтелә;

- татар телендәге документлар белән танышу һәм эшлекле татар теле проблемаларын өйрәнү.

Бездә татар теле уку фәне буларак алып барыла. Мәктәп кысаларында алган белем дәрәжәләреннән чыгып, һәр уку елында икешәр төркем оештырыла: беренчесе – рус телле студентлар төркеме, икенчесе – татар телендә камил сөйләшүче студентлар төркеме. Кызганычка каршы, студентлар татар телен мәктәптә ун ел давамында өйрәнсәләр дә, татар телен, әдәбиятын начар беләләр, сөйләм культурасы да юк дәрәжәсендә. Ә сөйләм культурасы, педагогик күренеш буларак, сүзлек запасын файдаланудан тыш, язма һәм әдәби телне куллануны да үз эченә ала. Шуңа күрә студентларның сөйләм культурасын үстерү безнең кафедра алдындагы төп юнәлешләрнең берсе булып тора, чөнки бу мәсьәлә – булачак дөүләт хезмәткәрләре өчен бик мөһим проблема.

Студентларны татар теленә өйрәткәндә татар халык педагогикасы традицияләренә таянып эш итү татар теленә кызыксынуны арттыра. Халык авыз ижатына еш мөрәҗғәт итәбез, чөнки мәкальләр, сынамышлар куллану, жиңел һәм кыска шигырьләр уку татар авазларын, сүзтөзмәләрен, жөмлөләрне,

интонацияне дөрес бирү өчен ярдәмче чара булып тора. Әлеге үрнәкләр телне әдәби тел дәрәжәсендә куллануга ярдәм итәләр һәм халкыбызның күпкырлы тел байлыгын күрсәтәләр. Татар халкының авыз ижатын, бәйрәмнәрен, йолаларын, гореф-гадәтләрен өйрәнү булачак дөүләт хезмәткәрләрен халыкка якынайтырга тиешлегенә ышанабыз. Яшьләргә яшәүләренең мәгънәсен аңларга, ата-бабага ихтирам тәрбияләргә студентның нәсел шәжәрәсен белүе ярдәм итә. Әлеге мөстәкыйль биремне студентлар бик теләп башкаралар.

Студентларыбызга татар телен өйрәтү процессында эшлекле лексиканы өйрәтү, икътисади һәм сәяси атамаларны активлаштыруга да игътибар ителә. Дәрәсләрдә татар дөньясындагы яңалыкларга, татар халкы традицияләренә, гореф-гадәтләренә, мәдәният, сәнгать үрнәкләренә, татарлар тарихыннан мәгълүматларга зур урын бирелә. Татарстан Республикасы, туган як шәһәрләренә һәм районнарына багышланган текстларны укып, аларның эчтөлеген сөйләтү өстендә эшлибез.

Эшлекле татар теленә өйрәтүне комплекслы система итеп укуытканда гына көтелгән нәтиҗәләргә ирешеп була. Моның өчен студент беренче чиратта билгеле күләмдә лексик, фонетик, грамматик материалларны белергә тиеш. Безнең кафедрада боларны үзләштерү өчен һәр төркемгә аерым эш программалары төзелгән. Бу программалар нигезендә дөүләт идарәсе буенча белем алган менеджерлар, социаль хезмәткәрләр, конфликтологлар татар телен дөүләт теле буларак бик теләп өйрәнәләр. Дәрәсләрдә эшлекле татар теле буенча материаллар куллану, татар телендә басылып чыккан документлар белән эшләү студентларда зур кызыксыну уята. Эшлекле татар теле курсы үзләштерүче рус телле студентларга татар телен тирәнтен өйрәтү, бу телдә иркен аралашу, эшлекле аңлашу өчен кирәкле тел берәмлекләрен үзләштерү бурычы куела.

Эшлекле татар теле буенча махсус курс дөүләт структураларында татар телен куллану мөмкинлекләрен аңлата. Бу курста эшлекле әңгәмә кору, киңәшмә, жыелыш

үткәрү төрләренә зур игътибар бирелә, татар телендә чыгыш ясау үзенчәлекләре, аның текстын төзү формалары аңлатыла, рәсми кәгазьләренң төзелеше, тел үзенчәлекләре өйрәтелә. Укыту процессы студентларга киләчәк эшчәнлекләрендә татар теле кирәк булуын күздә тотып алып барыла. Шунлыктан дәрестәрдә грамматик уеннар, бәйгеләр оештыру, рольле уеннар, дискуссияләр кебек күренешләр сөйләмне камилләштерүгә зур этәргеч булып тора.

Югары һөнәри мәктәп укытучылары алдына жәмгыять бик мөһим бурычлар куя. Татар телен туган тел һәм дәүләт теле буларак өйрәтү барышында студентларда татар теленә, татар халкына, аның тарихына, әдәбиятына, мәдәниятенә, гореф-гадәтләренә, милли үзенчәлекләренә тирән ихтирам тәрбияләү һәм шулар аркылы башка халыкларның мәдәни, рухи байлыкларын дәрәс бәяләргә, кабул итәргә, төрле милләтләренң уртак һәм аермалы якларын аңлай белергә өйрәтү, аларны тулысы белән камил шәхесләр буларак әзерләү шундый бурычларның берсе булып тора.

Татар мәктәпләрен тәмамлап, рус телендә югары профессиональ белем алучы студент-

лар алдында аралашу вакытында һәм кайбер фәннәргә үзләштергәндә кыенлыктар килеп чыгу сәбәпле, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасында заман таләпләренә туры китереп студентларга татар һәм рус телләрен укыту буенча һәр белгечлеккә аерым укыту буенча эш программалары төзелде. Алар мәктәп программасы буенча алынган уку материалларының дэвамы булып торалар. Бу юнәлештә кафедра фәнни һәм методик чыганаclar базасын яңарту өстендә даими эш алып барыла. Кафедрада студентларга рус һәм татар телләренә өйрәтү өлкәсендә эзләнүләр, тикшеренүләр, фәнни экспериментлар дэвам итә, яңа уку-укыту технологияләре кулланыла. Рус телле студентларга татар телен укыту рус теле белән чагыштыру, проблемалы дәрестәр оештыру методикасы буенча алып барыла. Әлегә тарафта башкарылган эшләр көтелгән нәтижәләргә бирәләр.

Заман таләпләре буенча профессиональ белем бирүне оештырганда яңа ике баскычлы уку системасында да татар һәм рус телләрен укыту каралган. Хәзерге вакытта ике телдә укыту кафедрасында технология буенча укытучылар әзерләү бурычы да тора.

© Шарыпова Н.Х., 2011

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭЛЕКТРОН ДӘРЕСЛЕГЕ ТУРЫНДА

Наилә Шарыпова

НАИЛӘ ХӘБИБРАХМАН кызы ШАРЫПОВА – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт аграр университетының татар һәм рус телләре кафедрасы мөдире.

Шарыпова Н.Х. Об электронном учебнике татарского языка.

В статье освещаются особенности структуры и использования первого электронного учебника татарского языка для русскоязычных и татароязычных студентов нефилологических вузов.

2010 елда “Belem.ru” проектында югары уку йортлары өчен татар теле әсбабы дөнья күрдә. Ул ике зур өлештән тора: татар телле студентлар һәм рус телле студентлар өчен.

Дәрестекнең авторлары: Шарыпова Н.Х. – Казан дәүләт аграр университеты профессоры, филология фәннәре докторы; Шәмсетдинова Р.Р. – Казан дәүләт университеты доценты, фи-

лология фәннәре кандидаты; Ахметова Я.М. – Казан дәүләт энергетика университеты укытучысы, филология фәннәре кандидаты; Биктимирова А.Р. – Казан дәүләт техник университеты укытучысы, филология фәннәре кандидаты; Закирова Г.К. – Казан дәүләт техник университеты укытучысы, филология фәннәре кандидаты; Фидаева Л.И. – Казан дәүләт медицина университеты укытучысы, филология фәннәре кандидаты.

Дәрәслекнең беренче төп максаты – филологик булмаган югары уку йортлары өчен татар теленнән универсаль бер кулланма булдыру. Шушы кулланма нигезендә һәр югары уку йортының татар теле дәрәсләрен алып баручы укытучы, аудиториянең белем дәрәжәсеннән чыгып, дәрәслектә бирелгән лингвистик материалны һәрьяклап куллана алуы күздә тотылды.

Дәрәслекнең икенче зур максаты – Татарстаннан читтәге регионнарда яшәүче татар халкына туган телне өйрәнүдә ярдәм күрсәтү. Бүгенге көндә ике максатка да, нигездә, ирештек дип исәпләргә ярыш.

Дәрәслек бердәм структура нигезендә эшләнә. Аның ике кисәгендә дә материал бер системага салынып бирелде: бер өлеш – система буларак тел, икенчесе – коммуникатив-гамәли өлеш.

Татар телле студентлар өчен булган өлештә татар халкының килеп чыгышына, татар әдәби теленең тарихына, язу тарихына, орфографик принципларга, татар орфографиясенә һәм пунктуациясенә, татар телендә басымга, татар сөйләм этикетына, татар әдәби теленең лексик һәм стилистик нормаларына, татар әдәби теленең функциональ стильләренә, татар телендә рәсми эш йөртүгә, документ текстларының функциональ-композицион структурасына һәм сөйләмнең информатив яктан тулыландырылуына җитди игътибар бирелде. Коммуникатив-гамәли өлеш материалы алты юнәлештә бирелде: туган жирем – Татарстан; татар халкының үзенчәлекләре; милли мәдәният; татар халкының бөек шәхесләре;

милли һөнәрләр; кеше, сәламәтлек, ислам.

Рус телле студентлар өчен булган өлештә игътибар үзәгендә түбәндәге аспектлар торды: генезис татарского народа; сведения об истории татарского литературного языка; основы орфографии и пунктуации татарского языка; основы татарской речевой культуры; стилистика татарского литературного языка; коммуникативные качества речи. Коммуникатив-гамәли өлештә Ватаным Татарстан; матбугат, мәдәният һәм сәнгать; фән һәм мәгариф; сәһәгәт; икътисад, сәүдә һәм менеджмент; авыл һәм урман хуҗалыгы; экология; социаль өлкә; дәүләт хезмәте; медицина; хокук һәм юриспруденция; яшьләр тормышы дигән юнәлешләргә аеруча зур игътибар бирелде.

Коммуникатив-гамәли өлешләреннән икесендә дә (татар телле һәм рус телле студентларга) уку өчен тәкъдим ителгән текстлардан соң бер тәртиптә биремнәр китерелде. Ул биремнәр текстны дәрәс аңлауга, шул текст нигезендә фикер йөртә белүгә, грамматик материалны тикшерүгә юнәлтелгән. Башкача әйтсәк, дәрәслек нигезендә студентның белемен комплекслы рәвештә тикшереп була. Һәр биремнең җавабын студент мөстәкыйль рәвештә үзе дә тикшереп бара ала. Бу укытучы өчен дә, студентлар өчен дә кулай. Эшнә шәхсэн дә, төркем белән дә алып барырга мөмкин.

Студентлар беренче курска укырга килгәндә телне система буларак өйрәнгән булсалар да, лингвистик материалны искә төшерү артык түгел дип исәпли дәрәслек авторлары. Дәрәслектә рәсми кәгазьләр белән эш итүгә һәм телне гамәли яктан куллануга аеруча зур әһәмият бирелә.

Дәрәслекнең тагын бер гамәли ягы – һәрбер юнәлештән соң студентларның белемнәрен тикшерү өчен тест материаллары һәм лексик минимум бирелгән.

Гомумән алганда, хәзерге көндә филологик булмаган югары уку йортлары өчен татар теленнән бу электрон дәрәслек бик кирәкле һәм файдалы хезмәт булып тора.

ТЕХНИК ВУЗДА ГАРӘП ТЕЛЕНДӘ ПРОФЕССИОНАЛЬ СӨЙЛӘМ КОМПЕТЕНЦИЯСЕ ФОРМАЛАШТЫРУДА ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФИЯСЕ ЧЫГАНАКЛАРЫНЫҢ ӘҖӘМИЯТЕ

Искәндәр Муталапов

ИСКӘНДӘР ЖӘҮДӘТ улы МУТАЛАПОВ – 2006 елда Казан дәүләт гуманитар педагогик университетының чит телләр факультетын тәмамлап, Казан дәүләт технология университетында англиз һәм гарәп телләре укыта, Л.З. Рәжәпова житәкчелегендә диссертация якларга эзерләнә. Бер үк вакытта читтән торып нефть химиясе факультетында укый.

Муталапов И.Д. Роль лексикографии татарского языка в формировании профессиональной языковой компетенции специалистов в процессе изучения арабского языка в техническом вузе.

Автор статьи ведет поиск путей качественного обучения иностранным языкам с опорой на родной язык и достижения эффективности формирования профессиональной иноязычной компетентности будущего инженера-технолога.

Житештерүчән хезмәт нәтижәләренен сыйфатын үстерүгә юнәлтелгән белем биру технологияләрен төптән үзгәртеп кору технологик сфера белгечләренен компетентлык дәрәжәсенә житди таләпләр куя. Студентларны чит телләргә өйрәтү максаты, бурычлары, кеше һәм жәмгыять өчен әһәмиятле һәм практик як-тан мөһим булган мәсьәләләрне чишәргә, универсаль профессиональ белемнәр үзләштерү системасында төп компетенцияләрне формалаштыруга юнәлтелгән.

Шунлыктан, профессиональ белем бирүче уку йортларында технологик профиль-ле белгечләрне эзерләү чит тел өйрәнү дәрәжәләренен мөмкинлекләрен тагын да тулырак тормышка ашыру, укыту эчтәлегендә профессиональ компонентлы тел материалын сайлап алу һәм реальләштерү кирәклеген беренче планга куя. Моның белән бәйлә рәвештә, дидактик технологияләренен эффектив информ-мацион юнәлешләреннән уку процессының нәтижәлеген гарантияли торган актив формаларын сайлау һәм тормышка ашыру актуаль булып тора.

Казан дәүләт технология университетының стратегик бурычларын тормышка ашыру планы берничә чит тел өйрәнүне таләп итә. Алар ара-

сында белгечләр эзерләүнең сыйфатын халы-кара стандартларга, хезмәт базары таләпләренә туры китерү һәм ике баскычлы укыту систе-масында кадрлар эзерләү шартларында про-фессиональ мобильлек булдыру бурычлары аеруча әһәмиятле. Нефть химиясе юнәлеше буенча белем алганда, нефтькә бай булган һәм нефть химиясе сәнәгате яңарыш алган илләр һәм алар белән икътисади мөнәсәбәтләр шарт-ларында, Казан дәүләт технология университе-тында “Гарәп теле” курсы укыту – бу бик тә әһәмиятле мәсьәләләрне чишүгә зур адым.

Әйтергә кирәк, заманында гарәп теле халыкара тел булган. Хәзер дә киң тарал-ган телләрдән берсе. Гарәп телен өйрәнү төркемендә башлыча татар студентлары белем ала. Үзенә туган теле белән беррәттән алдагы профессиональ эшчәнлегендә, көнкүрешендә практик әһәмияте булган һәм карьера үсешен гарантияләүче чит телләрне профессиональ дәрәжәдә үзләштерү студентлар өчен төп мо-тив булып тора. Билгеле булганча, бүгенге фән һәм икътисадның яшь белгечләренен белем, осталык, профессиональ мобильлек, һәм баш-ка сыйфатлары белән канәгать булуы турыдан-туры профессиональ коммуникатив сөйләм осталыгы үсешенә бәйлә.

Технологик университетта булачак технология инженерларының туган телдә һәм чит телләрдә профессиональ сөйләм компетентлыгын формалаштыру максаты югары мәктәпнең дидактик технологияләре системасын күзаллау буенча эзләнүләр өлкәсен билгеләде. Бүгенге көндәге дидактик технологияләрнең инвариант булган әһәмиятле үзенчәлекләрен билгеләү һәм аларны яңа белем бирү модели рәвешендә күрсәтү мөмкинлеген ачыклау проблемасы бу процесста төп проблема булып килеп басты.

Гарәп теленә өйрәтү моделин проектлаштыру барышында, беренче чиратта, ике телдә лексикография мәсьәләләрен өйрәнү әһәмиятле. Бүгенге көндә һәр белгечнең компетентлыгын, карьера үсешендәге уңышларын билгеләүче шарт – үз туган телен, чит телләрен белүе һәм аларны тормышның барлык өлкәләрендә профессиональ дәрәжәдә нәтижәле куллана алуы. Һәрбер телнең лексик составы шул телдә сөйләшүче милләтнең төрле тарихи һәм социаль-икътисади шартларында формалашкан. Шуңа бәйле рәвештә татар теленә лексик составын өйрәнүнең төп чыганаclarы буларак филологик сүзлекләр файдаланылды. Ике телле сүзлекләренә өйрәнү гарәп, татар, шулай ук өченче (инглиз) телләрендәге үзара лексик мөнәсәбәтләрен ачыкларга һәм техник профессиональ сферага кагылышлы, татар теленә гарәп теленнән алынган терминнарны тупларга мөмкинлек бирде. Татар һәм гарәп сүзләрен чагыштырмача анализлаудан күренгәнчә, татар лексикасындагы күп кенә сүзләрнең нигезен гарәп теленнән кәргән сүзләр тәшкил итә. Эзләнү-тикшерәләр нәтижәсендә тупланган сүзлек татар телле студентлар белән гарәп телен өйрәнү дәресләрендә киң файдаланыла. Мәсәлән:

درجة	дәрәжә	مسألة	мәсьәлә
مادة	матдә	مقدار	микъдар
جسم	жисем	مرمر	мәрмәр
تجربة	тәжрибә	تعليم	тәгълимат
نور	нур	طبيعة	табигать
وقت	вакыт	مركز	мәркәз
زمن	заман	دائرة	даирә
طبيب	табиб	محيط	мохит
سكر	шикәр	قاعدة	кагыйдә

Гарәп телен өйрәтү барышында би-

лингваль принципка таяну уку эшчәнлегенә уңай йогынты ясый дигән фикердә торабыз, чөнки дәресләрдә гарәп лексикасының аерым сүзләрен өйрәнгәндә аларның рус телендәге тәржемәләре генә түгел, ә татарча вариантлары да файдаланыла, сөйләм күнекмәләрен үстерү эшчәнлегенә дә студентларның татар телендәге белемнәренә нигезләнеп алып барыла.

Гарәп теленә өйрәтү моделин проектлаштыру барышында студентларның лингвистик, инженер-техник һәм интеллектуаль мөмкинлекләрен активлаштыруга юнәлтелгән, хәзерге заманда актуаль булган белем бирү формалары һәм ысуллары сайланылды. Аларның нигезе итеп семинар дәресләр барышында эшлекле уен технологиясен куллану алынды. Автор тарафыннан эшкәртелгән дидактик модель яңа белем, күнекмә һәм осталык үзләштерүгә, үзләштергәннәренә ныгытуга һәм киңәйтүгә, реаль профессиональ ситуацияләрдән алынган уку эчтәлегенә өстендә ижади эшләүгә, студентның рухи байлыгын үстерүгә юнәлтелгән. Эзләнү-тикшеренүләр әһәмиятле нәтижәләргә китерде: уен процессы булачак белгечне тулы мәгънәдә профессиональ эшчәнлеккә юнәлтә, чөнки эшчәнлек процессындагы багланышлар, аларның тәэсире дә һәрбер очракта житештерүчән хезмәт процессында катнашучы башка кешеләр белән интенсив рәвештә аралашуға юнәлтелгән. Студент эшлекле уен элементлары файдаланып оештырылган семинар дәресләрдә профессиональ мөнәсәбәтләрен үзләштерү, билгеле бер дәрәжәдә субординация, идарә итү һәм башкару алымнары системасын үзләштерә. Эшлекле уен барышында студент профессиональ эчтәлекле педагогик ситуацияләрдә киләчәк белгеч функцияләрен үтәп, аларны үз тәжрибәсә белән чагыштырып, сайлаган профессиясенә эчке һәм тышкы үзенчәлекләрен аера башлый. Ул үзендә киләчәк профессиональ эшчәнлегендә кирәк булган белем, осталык һәм күнекмәләр барлыгын тоя һәм аңлый башлаганлыктан, уку эшчәнлегенә карата мөнәсәбәтне үзгәрә. Аңарда үз-үзен тотышында һәм белем алу процессында турыдан-туры чагыла торган, үзенә генә хас булган мотивация, тойгылар барлыкка килә. Шунлыктан, уку технология-

гиясе нигезендә оештырылган эшлекле уен чит телләрне өйрәнү дәресләрендә профессиональ эчтәлекле үзара аралашу, эмоциональ педагогик атмосфера урнаша.

Укыту тәҗрибәсеннән күренгәнчә, әлеге белем бирү технологиясе студентларга “Гарәп теле” фәне буенча белем, күнекмә һәм осталыкларны нәтиҗәле рәвештә үзләштерергә ярдәм итә. Эшлекле уен яисә аның элементларын кулланып оештырылган дәресләрнең үзенчәлекләре текстны сөйләм теле рәвешендә төзү һәм язма күнегүләр эшләүдән тора. Уку эшчәнлегендә кагыйдәләрнең гадилеге һәм аңлаешлыгы, күнелгә ятышлы атмосфера – уен формасында уздырыла торган дәресләрнең төп шарты. Шулай итеп, технология буенча булачак белгеч, уен технологияләре белән беррәттән, проект технологиясе, концентрацияләнгән технология кебек башка эффектив, практикада сыналган технологияләрне үз эченә алган белем бирү мохитендә формалаша.

Тәҗрибәләр нәтиҗәсенә караганда, эшлекле уен – модулле семинар-гамәли дәресләр моделе – анда файдаланылган күпсанлы эшлекле уеннар студентларга, оста житәкче һәм эшлекле партнерларны профессиональ рәвештә әзерләү практикасында кирәк булган, сөйләм компетенцияләрен эффектив формалаштыруга китерүче дидактик технология була ала.

Эшлекле уеннар моделе шулай ук белем, күнекмә һәм осталыкларны, тикшерү, бәяләү системасында уен һәм аның элементларын куллану традицион контроль эшләр, коллоквиумнар, язма эш һәм имтиханнар уздыруның нәтиҗәлеген арттыра, агымдагы һәм ахырдгы тикшерү рейтингы технологиясе белән яраша ала.

Әлеге модельне уңышлы тормышка ашыру нияте белән, технологик вузда гарәп телен өйрәнә башлаучы студентлар өчен укыту-методик кулланма бастырып чыгарылды [2]. Аның максаты: норматив әдәби гарәп әйтелешенә өйрәтү, үзләштерелгән грамматика һәм лексика кысаларында сөйләм һәм язма тел күнекмәләрен булдыру, шулай ук профессиональ эчтәлекле текстларны укырга һәм аңларга өйрәтү. Шуны да ассыз-клап әйтергә кирәк: татар студентларга гарәп телен өйрәнүнең зур тәрбияви потенциалы бар: татар теленең сүзлек составында гарәп-фарсы сүzlәре булуы сәбәпле, элек-электән татарча халыкара аралашу вакытында иң элек үзбезнең татар кешесе булуыбызны белдерәбез.

Шулай итеп, технология инженерларын әзерләү системасында беренче планга куелган чит телләр өйрәнү барышында профессиональ-коммуникатив компетенция формалаштыру максаты – телгә өйрәтүнең эффектив лингводидактик моделе төзүгә төп сәбәп булды. Тәҗрибә күрсәткәнчә, белгечләр әзерләүнең күпбаскычлы системасы шартларында, югары уку йортларында белем бирү процессында актив укыту технологияләрен куллану белгечләрнең сөйләм компетентлыгын хезмәт базары таләпләренә җавап бирә алырдай күтәрә. Өстәп шуны да билгеләп үтәргә кирәк: лингводидактикадагы актив укыту формалары булачак белгечләрне чит телләргә өйрәтү процессында милли компонентлы эчтәлекле эшлекле уеннар аша, үз халкының мәдәни традицияләре рухында тәрбияләү өчен полилингвизмлы җирлек ту-дыруны хәл итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Махмутов М.И. Мир ислама. – Казань: Центр инновационных технологий, 2006.
2. Муталаров И.Д. Арабский язык. – Казань: КГТУ, 2010.
3. Проект концепции перехода на двухуровневую подготовку по направлению “Химическая технология”. – Казань: КГТУ, 2007.
4. Сайфуллин Р.С., Хисамеев Г.Г. Толковый словарь-справочник по физике, химии и химической технологии на русском, татарском и английском языках. – Казань: Фэн, 1995.
5. Юсупова А.Ш. Арабо-персидские заимствования в двуязычных словарях татарского языка: к проблеме языковых контактов // Ученые записки Казанского государственного университета. – Казань: Изд. КГУ, 2007.

© Тимергалин А.К., 2011

РУСЧА-ТАТАРЧА АСТРОНОМИЯ ТЕРМИННАРЫ СҮЗЛЕГЕ*

Адлер Тимергалин

АДЛЕР КАМИЛ улы ТИМЕРГАЛИН – язучы, тәржемәче, галим, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе. «Пәһлеван кабере», «Космостан кунаклар», «Кабул булсын теләгез» кебек мажаралы һәм фәнни-фантастик әсәрләре белән танылды. Астрономия һәм физика буенча русча-татарча терминологик сүзлекләр авторы. Аның 2007 елда басылып чыккан «Миллият сүзлеге» татарның милли космосын киң һәм панорамалы итеп ача.

Тимергалин А.К. Русско-татарский словарь астрономических терминов.

В статье представлены начальные главы сокращенного варианта словаря, составленного известным ученым и писателем.

Азимут астрономический – Астрономик азимут. Астрономиядә яктырткыч вертикаленең көньяк ноктасыннан почмакча ераклыгы. Азимутларны көньяк ноктасыннан сәгать йөреше унаена (көнбатышка таба) санылар. Ул градуслар, минутлар һәм секундлар белән, күбесенчә 0 дән алып 360^0 ка кадәр үлчәнә.

Азимут сүзе гарәпчәдән (*әс-сумут* – вертикаль түгәрәк). *Зенит* сүзе дә шул нигездән.

Азия – Азия. 1861 елда астроном Норман Роберт Погсон (1829-91) тарафыннан ачылган астероид. Диаметры 60 км, Кояш тирәли әйләнү периоды 3,766 ел.

Активность Солнца – Кояшның активлыгы. Кояш атмосферасындагы таплар, факеллар, протуберанецлар, кабынышлар һ.б.ш. тотрыксыз күренешләр, барысы бергә, Кояш активлыгы дип атала. Кояш активлыгының чагылышлары күзәтелгән өлкәләргә Кояшның *актив өлкәләре* яки *активлык үзәкләре* дип атыйлар. Кояшның активлыгы тулаем алганда 11 еллык цикл белән үзгәрә. Активлык көчәйгән елларда Кояшта активлык үзәкләре күп була («*тынгысыз Кояш*»), активлык минимум булганда исә активлык үзәкләре азая («*тыныч Кояш*»). 1989 елдан алып 1992 елга кадәр Кояш үзенең аеруча активлыгы белән аерылып торды (аерым алганда, анда таплар саны максимумга житкән иде). Бу – уйландыра торган факт. Гомумән, Кояшта-

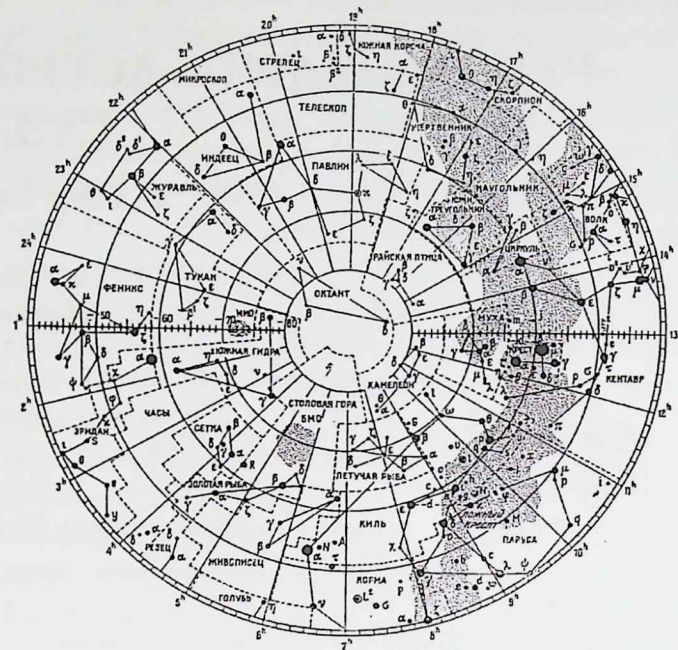
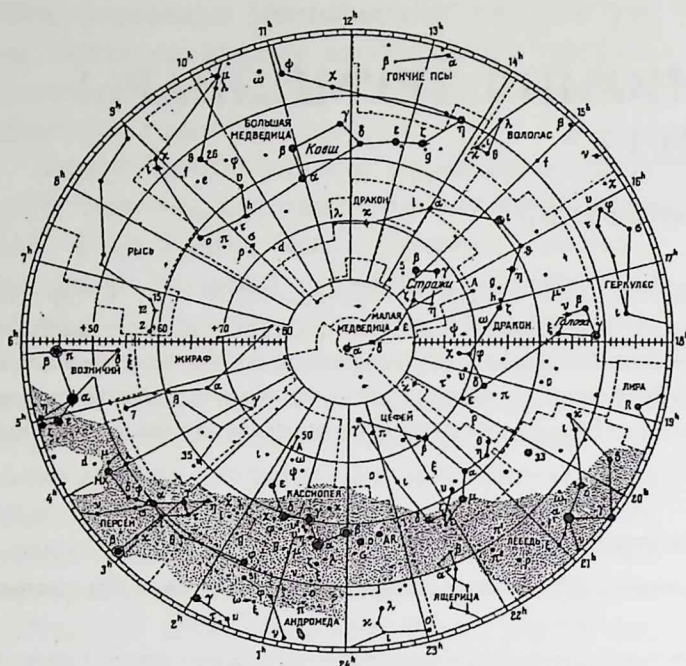
гы тапларның Жирдәге тереклеккә һәм, димәк, жәмгыять үсешенә йогынтысы турында төпле фикерләр бар. Мәсәлән, А.Л.Чижевский (1897-1964) тикшеренүләре шуны күрсәтә.

Алголи – Алгольләр. Үзгәрүчән Алголь йолдызына (Персей йолдызлыгының β -сы) охшаш йолдызларның искергән атамасы. Алголь атамасы гарәпчәдән, «*сихерче хатын башы*» яки, бүтән версия буенча – «*гүл*» (жен) сүзеннән. Ләкин беренче версия дөреслеккә якынрак, чөнки атама тулаем түбәндәгечә яңгырый: «рээс эл гүл» (рээс/рәис – баш дигән сүз). Латинчада – *Caput algol*. Персей йолдызлыгында ук *Горгона Башы*, яки *Алголь башы* дигән астеризм бар. Грек мифологиясендә *горгоннар* – апалы-сеңелле *Сфено*, *Эвриана* һәм *Медуза* исемле кызлар. Чәч урынына аларның башында еланнар, тәннәре балык тәңкәсе белән капланган, бакыр кулларының бармак очында корыч тырнаклары бар, боларның Медуза исемлесе күз карашы белән кешеләргә сихерләп тораташка әйләндерә алган имеш. Риваятькә караганда, башы чабып өзәлгән Медузаның тәнненән сихри канатлы ат – Пегас (Тулпар) яралган икән.

Алидада – Алидада. Астрономик, геодезик һәм физик инструментларда лимб бүлемнәрен күрсәтә торган борылмалы деталь, линейка (гарәпчә *линейка* мәгънәсендәгә сүздән).

Альдебаран – Альдебаран. Үзгәрүчән йолдызлыгының α -сы. Аның атамасы гарәпчә *әд-дебаран* – «Иләк йолдыз артыннан баручы»

* Кыскартылган вариантта бирелә.

мәгънәсендә.

Алькаид – Әлкагыйд. Бу атама, Зур Жидегәннен η -сы, башкача *Бенетнаш* белән бергә, гарәпчә «әл-кагыйд банат наш» – «елаучылар житәкчесе» дигән атаманы тәшкит иткән. Исламга кадәр чорда гарәпләр Зур Жидегән чүмеченен дүртпочмаклығын женаза агачы, *табут* дип йөрткәннәр, ә чүмеч сабындагы йолдызлар (ϵ , ζ һәм η) ялланган профессиональ елаучылар дип аталган. Ул заманда кабул ителгән кагыйдә буенча болар табуттан алда барганнар.

«**Альмагест**» – Бөөк астроном (һәм астролог) Клавдий Птолемей (гарәптә *Батилмуис*, 90-160 еллар) тарафыннан язылган зур астрономик трактат. Анда күк сферасының әйләнүенә бәйле күренешләр, Кояшның хәрәкәт итү теориясе һәм ел озынлыгы турындагы мәгълүматлар, Ай хәрәкәте теориясе, астрологиянең төзелеше һәм аннан файдалану кагыйдәләре, параллакс теориясе, Кояшка һәм Айга кадәр ераклыкны билгеләү ысуллары, тотылышлар турында сөйләнә, ә ахырда йолдызлар каталогы бирелгән.

Бу хезмәтнең төп өлеше *Megale Sintaxis* («Зур төзелеш») исемендә булып, гарәпләр аны тәржемә иткәндә *megale* (зур) сүзен, – ялгышыпмы, әллә ихтирам йөзеннәнме, – *megiste* (олуг, бөөк) сүзенә әйләндергәннәр. Аннары ул гарәп галимнәре әл-Баттани (850-929), әл-Фараби (870 тирәсе – 950), Әбү-Вафа (940-998),

әл-Бируни (973-1050) һ.б. тарафыннан тулыландырыла, аңа күпсанлы комментарийлар языла. 1175 елда Клавдий Птолемейның трактаты («әл-Мәжистый») гарәпчәдән кире латин теленә тәржемә ителә һәм аның исеме көнбатышта да «Альмагест» булып китә.

Шәрыкта календарьлар төзәргә, астрономия эсбаплары (мәсәлән, эстерлаб) ясарга өйрәнәп кайткан укымышлы болгар-татар муллалары беренче нәүбәттә Клавдий Птолемей китабы белән танышкан булырга тиешләр.

Альмукунтарат – Әлмукунтарат. Астрономия термины, гарәби чыгышлы сүз (мәгънәсе – «гөмбәзле»). Күк сферасында математик офык сызыгына параллель кече түгәрәк. *Азимуталь түгәрәк* атамасы да очрый.

Альтаир – Альтаир. Каракош йолдызлыгының α -сы. Безнең якларда *Вега*, *Денеб* һәм *Альтаир* күк йөзендә жәйге өчпочмак хасил итәләр.

Гарәпчә *таир* – кош.

Альфа Центавра – Центавр йолдызлыгының α -сы. Кояшка иң якын йолдызлардан исәпләнә. Ул өч компоненттан: Центавр α -сының А һәм Центавр α -сының В куш системасыннан һәм гади күзгә күренми торган кызыл кәрлә *Проксима* йолдызыннан гыйбарәт. Аларның тулай (суммар) йолдызча зурлыгы – $0,27^m$.

Кояштан ераклыктары – 4,28 яктылык елы һәм 4,22 яктылык елы кадәр (соңгы сан Цен-

тавр Проксимасы – Центаврның иң якин йолдызына кагыла).

Центаврның α -сы һәм *Хадар* йолдызы (Центаврның β -сы) аша үткәрелгән туры сызык *Көнъяк Хачы* аркылы үтә. Бу йолдызлар, навигация астеризмы буларак, «Көнъяк күрсәткечләре» исемен йөртә.

Андромеда – Андромеда йолдызлыгы. Төньяк ярымсферада урнашкан. Аны күзәтү өчен иң уңайлы вакыт – көз. Мәшһүр *Андромеда томанлыгы* шушы йолдызлыкта урнашкан.

Атама грек мифологиясеннән. Андромеда Эфиопия патшасы Цефейның һәм Кассиопейнең кызы булган һәм аны Китка корбан итеп китерергә жыйнаганнар. Ләкин шул тирәдән очып барган вакытында Персей Китны үтергән дә, Андромеданы коткарып калган имеш.

Антарес – Антарес. Скорпион йолдызлыгының α -сы. Гарәпләрдә *Кальб әл-Гакрәб* («Чаян йөрәге») дип аталган. Антарес сүзе грек теленнән – «Ареска (Марска) каршы» мәгънәсендә, чөнки аның кызыл төсә Марсны хәтерләткән.

Антарес кызыл гигантлар исәбенә керә. Диаметры Кояшныкыннан 700 тапкыр зуррак, массасы 15 тапкыр зур һәм ул Кояштан 10 мең тапкыр ныграк яктырта. Ул бездән 600 яктылык елы кадәр ераклыкта урнашкан.

Антарес 31нче май тирәләрендә ачык күренә, ләкин урта киңлекләрдә офыкка якин булганлыктан, аны күзәтү кыенлыктар тудыра.

Апекс – Апекс. Астрономиядә күк сферасында Геркулес йолдызлыгында урнашкан бер нокта, Кояш шул ноктага таба хәрәкәт итә. Кояш Галактика үзәгә тирәсендә орбита буенча хәрәкәт иткәндә, якин йолдызлар апекс ноктасыннан читкә таралышкан кебек күренәләр.

Апекс – латинча «оч» дигән сүз.

Апофис – Апофис. 350 м диаметрлы бу астероид 2029 елда безнең планетадан 30 мең километр ераклыктан узачак. Шуңа күрә бүген Апофис астероиды иң хәтәр космик һәлакәт чыганагы булып исәпләнә. Шуны да әйтеп китик, Мисыр мифологиясендә Апофис – *явызлык* һәм *жимерү* рухы, дөньяны мәңгелек караңгыга дучар итәргә омтылучы явыз рух.

Аризонский метеоритный кратер – Аризонадагы метеорит кратеры. АКШтагы Аризона чүлендә сакланган гаять зур метеорит кратеры.

Ул түгәрәк формада диярлек, диаметры 1200 м тирәсе, тирәнлегә 185 м. Аның тирәсендә һиндус кабиләсе яшәгән торак эзләренә тап булдылар. Кратер эчендә һәм аның якин-тирәсендә никель-ле тимер метеорит кыйпылчыклары табылды. Белгечләр фикеренчә, бу кратер Жиргә төшеп бәрелгән 1 млн тоннадан да авыррак тимер-никель метеорит эзеннән гыйбарәт. Жир өслегенә бәрелгәндә 60 м диаметрлы бу метеоритның тизлегә 20 км/с булган дип уйлыйлар.

Асклепий – Асклепий. 1989 елның 23нче мартында 300 метр диаметрлы Асклепий астероиды Жир орбитасын алты сәгать элек кенә Жир узып киткән ноктада кисеп үттә. Әгәр ул Жир белән бәрелешкән булса, шартлау көчә берничә мең мегатонналы водород бомбасы шартлауга бәрабәр булып иде. Шунысы аеруча хәтәр, галимнәр моны астероид узып киткән кенә аңладылар.

Жир белән бәрелешү куркынычы булган астероидларны бүгенге ракета-лазерлы космик техника ярдәмендә жимерергә мөмкин инде. Ләкин моның өчен куркыныч барлыгын алдан ук белеп торы һәм хәзерлеген күрү шарт.

Астероиды – Астероидлар, кече планеталар. (Астероид – «йолдызга охшаш» мәгънәсендәгә сүз). Астероидлар уртакул телескоптан караганда якты нокта булып кына күренәләр, ягъни алар зәгыйфь йолдызга охшаган була.

Беренче астероид Д.Пиаци тарафыннан 1801 елда ачылган (*Церера*). Хәзерге вакытта билгеле булган астероидлар саны 10 меңгә җитә. Алар Марс белән Юпитер орбиталары арасында *төп астероидлар тутасын* хасил итәләр, күбесе төзексез формалы кыйпылчыклардан гыйбарәт. Орбиталары аныкланган астероидларга тәртип номерлары бирелә, аларга гадәттә бөек кешеләр исеме кушыла. Күпчелек астероидлар күчәр тирәли бик тиз әйләнәләр (әйләнү периодлары берничә сәгать кенә).

1937 елда Гермес астероиды Жирдән 580 000 км ераклыкта гына узды. *Икар* астероиды 1949 елда хәтта Меркурий орбитасы эченә үк килеп кергән иде.

Зур планеталарның орбиталарын кисеп үтә торган астероидлар мәңгә яшәмиләр, 10-100 млн ел эчендә алар йә эре планета (мәс., Жир) белән бәрелешчәк, йә Кояшка барып төшчәк, ә кайберләре гравитация көчләре тарафыннан

Кояш системасы чикләреннән чыгарып ташла-
нырга да мөмкин.

2001 елда космик аппарат беренче тапкыр
Эрос астероиды өслегенә салмак кына төшөп
утырды һәм фәнни тикшеренүләр башкарды.

Астероид атамасын беренче булып Уильям
Гершель (1738-1822) тәкъдим иткән.

Астрология – Астрология дигән атама грекча
«астрон» – йолдыз һәм «логос» – сүз, тәгълимат
төшенчәләреннән тора. Аның мәгънәсен
«йолдызнамә» («йолдызлар язмасы») сүзе аеру-
ча төгәл бирә.

Астрология – бик борынгы оккульт (яшерен)
гыйлемнәрнең берсе, ул йолдызлар торышына ка-
рап юрау һәм киләчәккә белергә тырышу ысулы,
дөньяда иң күп таралган хорафатчыл күрәзәлек.

Астрологияне, имештер, Адәм пәйгам-
бәрнең өченче улы *Сиф* (Исламда – *Шис*
пәйгамбәр) уйлап чыгарган дигән ышану бар.

Ислам, дөрөсрәге гарәп астрологиясендә өч
астрологик агым – эллиннар (греклар) астроло-
гиясе, һинд астрологиясе һәм сасанидлар астро-
логиясе аралашып беткән дияргә мөмкин, ягъ-
ни ул асылда «мөстәкыйль гыйлем» дә түгел.
Ислам дине асылда астрологиягә каршы.

Астролябия – Астролябия, татарча
иске чыганаclarда (мәсәлән, Шиһабетдин
Мәржани хезмәтләрендә) – *әстерлаб*. Грекча-
дан – «йолдыз тоту» мәгънәсендәге сүз. Күк
яктырткычларының күктәге торышын билгеләү
өчен хезмәт иткән борынгы почмак үлчәү кора-
лы. Иң гади астролябия штативка беркетелгән
яки вертикаль рәвештә элөп куелган дисктан һәм
алидададан – дискның үзәгә тирәсәндә бору-
лышлы бүлөмле линейкадан гыйбарәт.

**Астрономическая обсерватория имени
Энгельгардта** – Энгельгардт исемәндәге астро-
номик обсерватория. Казаннан 20 км чамасы
көнбатышка таба урнашкан астрономик обсерва-
тория. Ул В.П.Энгельгардт (1828-15) бүләк иткән
акчага төзөлөп, 1901 елның 8нче сентябрәндә эшли
башлаган. Кометаларны күзәтү, күк механикасы
өлкәсендәге теоретик хезмәтләре белән мәшһүр.
Хәзерге вакытта кометаларны күзәтү буенча ул
дөньяда 20 нче урында тора.

**Астрономическая обсерватория Казан-
ского государственного университета** – Ка-
зан дәүләт университеты обсерваториясе. Ка-
зан шәһәрәндә дингез өсте тигезлегеннән 75 м

биеклөктә урнашкан. Йозеф Иоганн Литров
тарафыннан 1810 елда нигезләнгән. Даими би-
насы 1837 елда төзөлөп бетә.

Инструментлары: 9 дюймлы Мерц рефрак-
торы, Репсольд гелиометры, Венача меридиан
түгәрәге.

Электә Университет обсерваториясенә яңа ту-
ган Айны карарга татар голямалары да килә тор-
ган булган. Бу хакта Габдрахман Гомәри хәзрәт
шактый тәфсилләп яза (1921 елның апрелә).

**Бесконечность и безграничность Вселен-
ной** – Галәмнең чиксезлегә һәм тәмамсызлыгы.
Ике үлчәнөшлө Евклид фәзасында чиксез һәм
тәмамсыз булу – тәңгәл төшенчәләр (мәсәлән,
ике үлчәнөшлө яссылыкның очы-кырые юк),
ләкин шар өслегенәң дә чикләре юк (ул чик-
сез), әмма ул тәмамлы, һәм без аның төгәл
мәйданын хисаплап чыгара алабыз. Шунның
кебек үк, Евклидча булмаган өч үлчәмле фәза
да чиксез һәм шул ук вакытта тәмамлы булыр-
га мөмкин.

Галәмнең чиксезлегә һәм тәмамсызлыгы
дигән татарча терминнар моннан ун-унбиш
еллар элек урта мәктәпләр өчен «Астрономия»
дәреслегенәң русчадан татарчага тәржәмәсен-
дә минем тарафтан тәкъдим ителгән иде.

Бетельгейзе – Бетельгейзе, Орион
йолдызлыгының α -сы, кызыл гигант. Атама-
сы гарәп теленнән, «Алып кулы» мәгънәсендә.
Хәзерге вакытта ул үзенәң формасын бик
тиз үзгәртә. Галимнәр Бетельгейзе йолдызы
суперяңа йолдыз булып кабынырга эзер дигән
фикерне әйтеп чыктылар.

Близнецы – Игезәкләр. Зодиактагы йол-
дызлык. Кояш бу йолдызлыкта 21нче майдан
21нче июньгә кадәр була. Йолдызлыкның ата-
масы мифик бөртүган *Кастор* һәм *Поллукс*
(грекларда – *Полидевк*) исемнәрәнә бәйлә.

Большая Медведица – Зур Жидегән (йол-
дызлыгы). Халыкта Чүмеч йолдыз дигән исеме
дә бар. Зур Жидегән йолдызлыгының *Алиот*,
Алькаид, *Дубхе*, *Мегрец*, *Мерак*, *Мицар* һәм
Фекда дигән йолдызлары аеруча билгеле.

Фарсы телендә Зур Жидегән – *Һәфт*
үрәң, ягъни *Жиде тәхет* (татарча атама да
мифологиядән булырга тиеш, ул *Жиде хан*
мәгънәсендә). Гарәпчә – *Дөббеләкбәр* (Зур Аю).

«Большой Взрыв» – «Олуг Шартлау»
теориясен XX гасырның беренче чирегендә

А.А.Фридман (1888-1925) белән Жорж Леметр тәкъдим итте, кырыгынчы елларда исә аны америка физигы һәм астрофизигы Дэжордэс Гамов (1904-68) тулыландырды. Бу теория кайчандыр безнең Галәмбез чиксез кечкенә, үтә тыгыз һәм күз алдына китергесез югары температуралы куермадан гыйбарәт булган дип раслый. Бу тотрыксыз куерма *кинәт* шартлаган да, фәза бик тиз киңәйгән, ә очып таралышкан зур энергияле кисәкчекләрнең температурасы түбәнәя башлаган. Бер миллионлап ел узгач, монда водород (гидроген) белән гелий дигән иң жиңел элементларның атомнары стабильләшкән, материя болытлары хасил булган. Нәтижәдә галактикалар, йолдызлар һәм башка күк жисемнәре барлыкка килгән.

Ләкин термодинамиканың Икенче Законы буенча, шартлау үзе генә ниндидер тәртип урнашуга алып бара алмый. Тәртип урнашсын өчен энергия булу гына житми, *Информация дә* (ягъни *Программа*) бирелергә (яки ул иң башта ук булырга) тиеш. Ул программаны белмичә торып, Галәмне тулысынча аңлау мөмкин түгел. Хәзерге вакытта *Голографик галәм* гипотезасы тәкъдим ителде.

Вавилонское времяисчисление – Борынгы Вавилондагы (Бабилдагы) вакыт исәбе. Кояш чыкканнан алып баеганга кадәр (көнне) һәм Кояш баеп чыкканчыга кадәр (төнне) һәрберсен уникаль тигез өлешкә (сәгатьләргә) бүлеп исәпләү. Шуңа күрә, тулаем алганда, көндезге сәгатьләр төнге сәгатьләргә тигез булмаган. Мондый вакыт исәбеннән Борынгы Вавилонда, Мисырда, Грециядә, шулай ук Урта азияләр ахырына кадәр Европада файдаланып килгәннәр.

Вега – Лира йолдызлыгының α -сы. Төнъяк ярымшар күгендә ул яктырышы ягыннан Сириус белән Арктурдан гына калыша торган ак төстәге йолдыз, жәйләрен зенитка якин тора. Ул бездән 25,3 яктылык елы кадәр ераклыкта урнашкан.

«Вега» атамасы гарәпчә *ваки* («атылып, томырылып төшеп килүче») сүзеннән килеп чыккан. Гомумән, Лира йолдызлыгын тилгәнгә охшатканнар, йолдыз карталарында да без ерткыч кош сурәтен күрәбез.

Венера – Кояш системасындагы тугыз планетаның берсе – Жир күгендә иң яктысы, Кояштан алып санаганда Меркурийдан соң

икенче планета. Кояштан ераклыгы – 108 миллион км. Татарда *Зөһрә йолдыз*, *Таң йолдызы*, *Эңгер йолдызы*, *Чулпан йолдыз* (*Таңчулпан*), *Чабан* (*Көтүче*) йолдызы, *Алтын йолдыз*, *Кәрван кыйран*, *Нахид* (фарсыларда). Исеме борынгы гыйбрани *Zohar* атамасына барып тоташа. Шунисы кызык, борынгы рус әдәбиятында бу планетаны *Чигирь/Чихирь* дип атау очрый һәм бу сүз, ихтимал, гыйбрани *Zohar* сүзеннән алынган дип тә фараз ителәр (иң гади су күтәрү механизмының да «чигирь», ягъни безнеңчә «чыгыр» дип аталганлыгын искә төшерик; ул әйләнәсенә чүмечләр беркетелгән чарыктан гыйбарәт булган).

Бакый Урманче русча зоря/заря сүзен *зөһрә* сүзенә бәйләп аңлата.

Борынгы Грециядә (эллинар чорында) Венераны *Фосфор*, ягъни «якты бирүче» дип атаганнар. Хәер, иртәнге һәм кичке йолдыз буларак, ул *Фосфор* һәм *Геспер* (кичке йолдыз алласы) дигән ике төрле исем йөрткән.

Латиннар исә аны *Люцифер* дип атаганнар.

Венера атамасының гарәп теленә яралашкан атамасы – *Финус*. «Древнетюркский словарь»га санскрит теленнән кергән *Шукур/Шүкүр* сүзе теркәлгән.

Төрле ривайәتلәрдә һәм мифларда Зөһрә (Венера) планетасының күпләгән исемнәренә тап булабыз: *Анат* (яхүд), *Ашерах* (Ханаан/Кәнгән), *Ашерат* (Ханаан/Кәнгән), *Аштар* (Ханаан/Кәнгән), *Ашторет* (Финикия), *Астарт* (яхүд), *Астарта* (Ханаан/Кәнгән), *Ваалат* (Финикия), *Ваалат Гебал* (Финикия), *Иртәнге Нурлы Йолдыз* (мәсоннарда), *Фрейя* (Норвегия), *Фригга* (Норвегия), *Хамалиель* (мәсоннарда), *Хатор* (Мисыр), *Инанна* (Шумер), *Иштар* (Шумер), *Матрона* (яхүд), *Иртәнге Йолдыз* (мәсоннарда), *Нут* (Мисыр), *Салем* (Ханаан/Кәнгән), *Секхмет* (Мисыр), *Сачар* (Ханаан/Кәнгән), *Шалем* (Ханаан/Кәнгән), *Ятчет* (Мисыр).

Мәшһүр Әбүгалисина Венера планетасының Кояш диски буенча үткән 1032 елның 24нче маенда Исфәһанда беренче буларак (Көнбатыш Европадагыга һәм Михаил Ломоносовка кадәр күп элек) күзәтә.

Венера планетасы үз күчәрәндә Кояш тирәли хәрәкәтенә кире юнәлештә әйләнә.

Венераның күчәре аның орбита яссылы-

гына вертикаль диярлек, шуңа күрә бу планетада ел фасыллары юк.

Венера планетасының сизелерлек магнит кыры юк. Галимнәр моны аның үз күчәре тирәсендә әкрән әйләнүе белән аңлаталар.

Венера планетасы өслегендәге температура 500 градус чамасы. Венера атмосферасы карбон оксидына туенган.

Әүвәлгеләр Зөһрә планетасы *бакырга* туры килә дип санаганнар. Ривайәткә караганда, Зөһрә гүзәл бер хатын булган һәм һарут белән Марут фәрештәләрдән Аллаһының яшерен исеме белән алган. Шул тылсымлы исемне әйткәч, ул сәйяр йолдызга әверелгән имеш. Башка планеталар арасында ул музыкант ролен башкара икән. *Мөштәри* (Юпитер) белән *Зөһрә* йолдыз (Венера) бер йолдызлыкта кушылыпшта вакытта яки Зөһрә йолдыз белән Кояш бергә туры килгән чакта туган кеше бәхетле була дип ышанганнар һәм ул кешене *сахиб кыйран* дип атаганнар.

Шәрык поэзиясендә Зөһрә (Венера) һәм Мөштәри (Юпитер) планеталары – ике гашиыйкны белдерүче затлар. *Юпитер нур булып Зөһрәгә төште, Матурлык һәм бәхет бергә кавышты*. Котб.

Котбның «Хөсрәү вә Ширин» китабына (Казан, 2003) кушымта итеп бирелгән сүзлектә Зөһрәгә түбәндәге аңлатма урнаштырыла: «Музыкант кыз. Гүзәл кыяфәтендә кешеләрне аздырып йөргән азгын фәрештә». Гомумән, фарсы поэзиясендә, аннары төрки поэзиядә дә, күк музыканты. Ләкин ул ислами фәрештәләр исемлегендә очрамый.

Весы – Үлчәү. Зодиактагы йолдызлык. Гарәпчәсе – *Мизан* (Үлчәү). *Таразу* варианты да бар. Исем кайчагында *Көянтә* дип тә тәржемә ителә, ләкин татарларда «Көянтә» дип гадәттә *Орион* йолдызлыгын (яки Орионның өч йолдыздан торган путасын) атыйлар (чувашта да шулай). Сәрийани телендә – *Әйлүл*. Халык *Мизан* йолдыз дип кенә йөртә.

Високосный год – Кәбисә ел. Юлий Цезарь керткән календарьда һәр дүртенче елга бер артык көн (366 нчы көн) өстәлә. Рим чорында бу көн *март календары* алдыннан алтынчы көннән соң (хәзергечә 24нче февральдә) өстәлгән һәм *икенче алтынчы көн* дип аталган (латинча – *bis sextus*). Март календары алдыннан ике тапкыр алтынчы көнә булган елны

annus bisextilis дип атаганнар. Шуннан «бозыла торгач», русча – «високосный», татарча «кәбисә» сүзе барлыкка килгән.

Борынгы римлылар дүрт ел үткән саен кояш календарена бер артык көн өстәгәннәр. Ләкин аларда 29нчы февраль була алмаган, чөнки аллалар ачуланыр дип курыкканнар. Шуңа күрә 24нче февральне «икеләткәннәр». Шул рәвешле икеләтә алтынчы өстәмә көн барлыкка килгән һәм 366 көннән тора торган елны *annus bissectus* дип атаганнар.

Кәбисә еллар Григорий календаренда да сакланып калган, тик өстәмә көн башкачарак кагыйдәләр буенча кертелә.

Мөселман календарена да кәбисә еллар кертәргә туры килә.

Һижри календарьда зөлхиджә ае 30 көннән килә торган елны да кәбисә ел диләр (ләкин һижри һәм миляди календарьларда кәбисә еллар гадәттә бер-берсенә туры килми, аларның кабатлану тәртибе дә үзгә).

Халыкта «кәбисә ел» мәгънәсендә *урак ел* дигән атама бар («урау», «урап килү» сүзеннән). Кәбисә елларның чиратланышы хәзерге рәсми календарьда – 4 елга бер, ә һижри календарьда ул төрлечә кабатлана. Рәсми календарьдагы елны күрсәткән сан 4кә бүленсә, ул гадәттә кәбисә ел була (ике нульгә бетә торган саннар белән күрсәтелгән очракта аның 400гә бүленмәве шарт).

Халыкта кәбисә елларны авыр ел дип гөманлыйлар. Шагыйрь Рөстәм Мингалим бу ел турында болай яза: «Кәбисә ел мәрхәмәтсез!» – диләр, Мәрхәмәтсез түгеллеген исбат итим әле: Шушы елның аркасына сыенып кына Мәрхәмәтле еллар ягына үтим әле...»

Төрөк телендә дә «кәбисә» ел термины бар, сүзлекләрендә «артык ел» варианты да очрый. Үзбәк терминологиясендә «кабиса йил(ы)» атамасы канунлашкан.

Борынгы еврей календаренда һәр 19 ел эчендә жиде тапкыр 30 көнлек өстәмә ай кертелгән, аны *иббур* дип атаганнар. Бу 19 еллык циклда кәбисә елларның чиратлашуы түбәндәгечә: 3, 6, 8, 11, 14, 17 һәм 19.

Водолей – Сукояр. Зодиактагы йолдызлык. Башка тарихи исемнәре – *Күнәк*, *Чиләк*, *Дәлү*. Астрологлар бу йолдызлыкны Рәсәйгә нисбәт итәләр.

Времена года – Ел фасыллары. Ел

фасылларының алмашынуы Жирнең әйләнү күчәре орбита яссылыгына почмак ясап торудан һәм, беркадәр дәрәжәдә, Жир орбитасының эллипс формасында булуынан килә.

Күпчелек илләрдә елны дүрт фасылга бүлү кабул ителгән. Буддизм традицияләрендә ел өч кенә фасылга бүлүп карала.

Урта киңлекләрдә көнкүрештә елны календарь буенча формаль бүлү алымы кулланыла. Төньяк ярымшарда яз 1нче марттан 31нче майга кадәр, жәй – 1нче июньнән 31нче августка кадәр, көз – 1нче сентябрьдән 30нчы ноябрьгә кадәр һәм кыш 1нче декабрьдән 28/29нче февральгә кадәр вакытны колачлый. Көнкүрештәге ел фасыллары астрономик ел фасылларына тәңгәл түгел.

Арктик һәм антарктик зоналарда ел фасыллары нигездә поляр көннең поляр төн белән алмашынуына бәйле.

Времена года астрономические – Астрономик ел фасыллары. Алар Кояш торгынлыгы (жәй, кыш) һәм көн-төн тигезлегә (яз, көз) көннәрәннән башлап исәпләнә.

Время поясное – Пояс вакыты. Жир шарында жирле вакытларның чиксез күп булуы халыкара элементгә комачау иткәнлектән, 1884 елда бөтен дөнья 24 пояска бүленеп, аларның һәркайсына үз пояс вакыты бирелгән. Ләкин күпчелек илләрнең территорияләрендә поясларның формаль чикләре дәүләт чикләре яки административ-территориаль бүленеш чикләре белән алмаштырыла.

СССР территориясендә пояс вакыты 1919 елда кертелә. Ләкин Мәскәү өченче сәгать поясында урнашкан булуына карамастан, икенче пояска карый дип алганнар. Шулай да декрет вакыты көчәндә вакытта Мәскәү вакыты өченче пояс вакыты белән тәңгәл булган.

Вторая космическая скорость на Земле – Икенче космик (параболик) тизлек. Жир өчен икенче космик тизлек 11,2 км/с ка тигез. Бу тизлекне «ычкыну тизлегә» дип тә атыйлар.

Вторая космическая скорость на Луне – Айдагы икенче космик тизлек, ул 2,38 км/с ка тигез. Газ молекулалары мондый тизлеккә ия булганлыктан, алар, Ай тартымыннан ычкынып, космоска таралып бетәләр. Шуңа күрә Ай өслегендә һава да, су да юк.

Второй пояс малых планет – Кече планеталарның икенче поясы. Бу пояс (пута)

күптән түгел Уран орбитасы артында ачылды. Беренче пояс – Марс белән Юпитер орбиталары арасында урнашкан.

Галактика – Галактика. Безнең Кояш системасын да үз эченә алган йолдызлар тупланышы. Жирдән күзәткәндә ул күк гөмбәзендә *Киек Каз Юлы* рәвешендә күренә. Галәмдә башка галактикалар да бар. Мәсәлән, *Магеллан Болыты* дигән галактика безгә иң якын урнашканы, һәм ул безнең Галактикага таба хәрәкәт итә.

«Галактика» сүзен, безнең Киек Каз Юлына карата кулланганда, баш хәрәфтән язу кабул ителгән.

Гелиоцентрическая теория (гелиоцентризм) – Гелиоцентрик теория, гелиоцентризм теориясе. Жир – Кояш тирәсендә һәм үз күчәре тирәсендә әйләнә торган гади планета гына, дигән фәнни қараш. Аны бөек поляк галиме Николай Коперник 1543 елда дөнья күргән хезмәтендә баян итә.

Геоцентрическая система мира – Дөнья төзелешенә геоцентрик системасы. Жир дөнья үзәгендә урнашкан, ә Кояш һәм планеталар Жир тирәсендә әйләнәп йөри дип санный торган система. Клавдий Птолемей тарафыннан эшлэнгән бу теория астрономиядә унбиш гасыр буена өстенлек итеп килгән. Ниһаять, аны Николай Коперник(1473 – 1543) теориясе алмаштыра.

Глобальное потепление – Глобаль жылыну. Соңгы вакытларда бөтен Жир планетасының жылына баруы турындагы теория.

«Горячая Вселенная» – «Кайнар Галәм». Хисаплауларга караганда, «Олуг шартлау»дан соң ук Метагалактика матдәсе бик югары температура-лы булган. «Кайнар Галәм» теориясе дип аталган элөгә гипотеза буенча, үтә кечкенә күләмдә тупланган бу гадәттән тыш тыгыз матдә су тыгызлыгындагы матдәгә әверелсен өчен нибары берничә минут кына кирәк булган.

Гравитон – Гравитон. Гравитация кырының кванты, аның тикторыш хәлендәге массасы нульгә тигез, тизлегә яктылык тизлегә кадәр, электр корылмасы юк һәм спины 2 гә тигез. Ләкин бу квант хәзергә кадәр тәҗрибәдә табылмады әле.

Григорианский календарь – Григорий календаре (бик нечкәләп тормый торган вакытлы матбугатта «григориан календарь» термины да очрый). 1552 елда Юлий Цезарь календаре урынына папа Григорий III керткән төгәлрәк ка-

лендарь – яңа стиль, хәзерге заман календаре. Григорий календаренда 4 ел арасында елның уртача давамлыгы 365,2425 тәүлек, бу исә иске стильдәге тропик елдан 26 секундка ғына артык. Төгәлрәк булганга, бу календарьга кәбисә елларны сирәгрәк кертергә мөмкинлек туа.

Дева – Кыз. Унике зодиак йолдызлыктарының берсе – *Богдай башы (башагы), Сөнбелә*. Төрки телләрдә *Башак* дип тә йөртелгән (рәсемдә иген башагы яки көлтә тоткан кыз рәвешендә сурәтләнә). Хәер, «Башак» атамасы Борынгы Вавилонда ук кулланылган. Керәшеннәрдә – *Сөнбел чәчле кыз*.

Борынгы әдәбиятта санскрит теленнән кергән *Канья* атамасы очрый.

Йолдызлыкның иң якты йолдызы *Спи́ка* атамасының да грек телендәге мәгънәсе – «Башак».

Дивная (Удивительная) Кита – Кит йолдызлыгының гажәеп йолдызы. Яктырту-чанлыгы бик киң чикләрдә үзгәргәнгә күрә аны шулай атаганнар. Максимумы вакытында йолдызлыкта ул иң яктысы, ә минимумда чакта аны яхшы бинокльдән карап та күрәлми. *Гажәеп* дигән исемне аңа Ян Гевелий (1611-87) биргән.

Диффузные туманности – Чәчелмә (диффуз) томанлыктар. Төзексез, өзек-өзек томанлыктар. Алар нигездә газдан һәм тузаннан тора.

Дни весеннего и осеннего равноденствия – Язгы һәм көзгә көн-төн тигезлегә көннәре.

Дни зимнего и летнего солнцестояния – Кышкы һәм жәйгә Кояш торгынлыгы көннәре.

Дракон – Аждаһа. Күк сферасының төньяк полюсы тирәсендә урнашкан йолдызлык. Борынгы Вавилонда (Бабилда) бу йолдызлыкның атамасы «Күк камыты» мәгънәсенә тартым. Ә грек мифологиясендә ул Гесперидаларның алтын алмаларына каравыл торган аждаһа исеменә нисбәт ителә. Бу аждаһаны Геракл үтергән имеш.

Йолдызлык Кече Жидегәнне өч яклап урап ала һәм Зур Жидегәннән Цефейга кадәр сузыла. Йолдызлыкта урнашкан *Этамин* һәм *Рас-табан* йолдызларын атап күрсәтергә мөмкин.

Европа – Европа. Юпитер планетасының Галилео Галилей (1564-1642) ачкан иярченнәреннән иң кечкенәсе. Диаметры 3100 км. Бу иярченне каплаган боз астында океан булырга мөмкин дип фараз ителә.

Египетский календарь – Мисыр календаре. Борынгы Мисырда бер үк вакытта берничә төрле календарь системалары яшәп килгән.

Ай календаре дини календарь буларак файдаланылган. Мондый календарьда ай 29 яки 30 көннән торган, ә Иске Ай күрәнми башлаган беренче көнне ай башы итеп санаганнар. Бу календарьда 12 ай, ә кайчагында 13 ай булган. Өстәмә үнөченче айны керту мәсьәләсен *Сириус* йолдызының (аларда – *Сопдет*) кайчан калкуына карап хәл иткәннәр. 13 айдан торган ел «Олы ел» дип аталган.

Гражданнар календаре исә Кояш хәрәкәтенә нигезләнгән була. Уламинистратив һәм хужалык эшләрендә кулланылган, чөнки Ай календарена өстәлә торган көннәренң кайчан кертелүе алдан билгеле булмаганга, теге яки бу вакыйганың датасын алдан тәгаенләп кую да мөмкин булмаган. Гражданнар календарендагы ел 30ар көнлек 12 айдан һәм өстәмә биш көннән торган (аларны соңыннан гректар *эпагоменнар* дип атаганнар). Гражданнар елы тропик елдан чирек тәүлеккә кыскарак булган, шуңа күрә күктә елдан-елга кабатлана торган күрәнешләр 4 ел эчендә бер тәүлеккә күчеп барганнар. Эллинизм дәверендә Мисыр календаре шушы үзенчәлегә аркасында *күчмә* дигән исемне алган.

Единорог – Сыңармөгез. Киек Каз Юлында урнашкан экваториаль йолдызлык, 146 йолдызны үз эченә ала.

Бу йолдызлыкны 1612 елда Планциус (1552-1622) тәкъдим иткән, Ян Гевелий (1611-87) каталогына 1690 елда ғына теркәлгән, ягъни аны чагыштырмача яңа йолдызлык дип әйтергә мөмкин.

Животный календарь – Хайваннар календаре. Елларны хайван исемнәре белән исәпләү системасы. Монголлар һәм төрки халыктар безнең эрага кадәр үк файдаланган календарь. Борынгы төрки халыктарда еллар 12 жанвар исеме белән: 1 – тычкан, 2 – сыер, 3 – барс, 4 – куян, 5 – аждаһа, 6 – елан, 7 – елкы, 8 – куй, 9 – маймыл, 10 – тавык, 11 – эт, 12 – дуңгыз исемнәре белән аталган.

Нәкый Исәнбәттә ел исемнәре түбәндәгечә бирелгән: Тычкан, Сыер, Барыс, Куян, Ләү, Елан, Елкы, Куй, Мичин, Тавык, Эт, Дуңгыз. Хайван календаре керәшеннәр арасында да XIX гасыр азакларына кадәр кулланылып килгән. Аларда ел исемнәре түбәндәгечә булган: Тыч-

кан, Сыер, Барс, Куян, Кәлтә, Жылан, Жылкы, Куй, Керпе, Тавык, Эт һәм Дунгыз. Гадәттә хайван исемнәренә бсы йорт хайваннары, бсы кыргый хайваннар булуына игътибар итик.

Мондый исәп тарихи документларда да кулланылып килгән. Мәсәлән, Туктамыш ханның Литва кенәзе Ягайлога юллагын ярлыгында дата «тавык елы, 795 һижрәнә рәжәб ае 8нче көн» дип күрсәтелгән. Бу исә 1393 елның 20нче маена туры килә.

Унике еллык хайван календарен татарлар XX гасыр башларында да файдаланганнар эле. Фольклорчы Риф Мөхәммәтжанов 1970 елгы экспедициясе вакытында Башкортстандагы Шаран районы Алпай авылында эле мондый календарьны онытып бетермәгән картларны очрата.

Закон всемирного тяготения – Бөтендөнъя тартылу законы. Бу законны атаклы инглиз галиме Исаак Ньютон (1643 – 1727) игълан итә. Бөтендөнъя тартылу законы түбәндәгечә яңгырый: «Барлык жисемнәр дә модуле аларның массалары тапкырчыгышына туры пропорциональ һәм алар арасындагы ераклык квадратына кире пропорциональ булган көч белән бер-берсенә тартылалар».*

Латинча *gravitas* – авырлык сүзеннән, *гравитация* – всемирное тяготение. Татарча чыганаclarда *Жир тартымы* дигән сүз очрый.

Закон Хаббла – Хаббл законы. Галактикаларның ераклашу тизлегенә галактикаларга кадәр ераклыкка пропорциональ рәвештә арта баруы турындагы кагыйдә: күпчелек галактикаларның спектрында сызыклар кызылга тайпылган, һәм галактика бездән ераграк булган саен бу тайпылыш та зуррак. *Кызылга тайпылыш* закончалыгын 1929 елда америка астроном Эдвин Пауелл Хаббл (1889-1953) ача: *Галактиканың нур буенча тизлеге аңа кадәр ераклыкның Хаббл константасы белән тапкырчыгышына тигез*. Хаббл константасы исә $50 \text{ км}/(\text{с.Мпк}) - 100 \text{ км}/(\text{с.Мпк})$ чикләрендә булырга тиеш.

Кыскасы, Метагалактика *стационар түгел*, бәлки *астационар* (тотрыксыз) булып чыга. Димәк, без киңәя баручы Метагалактикада яшибез, ләкин шунысын аңларга кирәк: *галактикалар таралышып киткән һиндидер үзәк юк*.

«Олуг шартлау» гипотезасы әлегә киңәюне көчле шартлау нәтижәсе дип карый.

Хаббл константасына нигезләнеп, без Метагалактика киңәя башлап күпме вакыт узганын да чамалый алабыз. Ул 20-13 млрд еллар тирәсе дип исәпләнә.

Затмения – Тотылышлар, тотылулар. Күк яктырткычларының икенче бер жисем күлгәсенә керүе аркасында килеп чыга торган астрономик күренеш. Хәер, бу очракта «күренеш» дигән сүз бик үк урынлы да түгел.

Кояш тотылу – Жирнең Айдан хасил булган күлгәгә элэгүе.

Ай тотылу – Айның, орбита буенча хәрәкәт итеп, Жир күлгәсенә керүе.

Жирдә елына гадәттә ике тапкыр Кояш тотылу һәм ике тапкыр Ай тотылу күзәтелә. 1982 елда жиде тотылу булды – дүрт тапкыр Кояш өлешчә тотылды һәм өч тапкыр Айның тулы тотылуы күзәтелде. Бу – бер елга мөмкин булган иң күп тотылулар саны, үзенә күрә рекорд.

*Звезда – Йолдыз. Гарәпчә – *нәжәм* һәм *кәүкәб*, фарсыча – *ахтар*, борынгы грек телендә – *астра*, латинчада – *стелла*. Борынгы төркиячә – *йулдуз/йултуз*. Төрөк телендә дә бу сүз шулай диярлек яңгырый. Татар теле диалектында – йондыз. Себер татарлары атылган йолдызны *акма йолдыз* дип атыйлар.

Төнге күк йөзенә сибелгән бихисап йолдызлар, үзләренә серле жемелдәүләре, каяндыр атылып төшүләре, кайчагында койрыклы булып күренүләре, кайберләренә (сәйяр йолдызлар – планеталар) көннән-көнгә күчеп йөрүләре белән кеше аңына көчле йогынты ясаганнар. Алар кешеләргә төнлә вакытны чамаларга ярдәм иткәннәр, дингез сәяхәтләрендә юл күрсәтүче маяк булганнар. Шуңа күрә борынгы мәжүси ышанулар арасында, Кояшка, Айга, утка һ.б.ларга табыну белән беррәттән, йолдызларга табыну да шактый зур урын тоткан (*сабиуннар*).

Йолдыз сүзе татарда ир-ат һәм хатын-кыз исеме булып йөри. Синонимнары – *Эсфирә* (*борынгы ирани*), *Ситарә* (*фарсы*). Соңгысы «астра» сүзе белән аваздаш. Ихтимал, нимесчә *штерн* (йолдыз) сүзе дә шул тамырдан булып.

Биш чатлы йолдыз Исламның биш багана-сын (таянычын) символаштыра һәм күп кенә мөселман илләре байрагында без ай урагы белән янәшә биш чатлы йолдыз сурәтен күрәбез.

(Дәвам бар)

ЮКА КОРЫЛМА-ГРУНТ СИСТЕМАСЫНЫҢ КҮТӘРӘ АЛУЧАНЛЫГЫН ХИСАПЛАГАНДА ШУЫШУЧАНЛЫК ҺӘМ ДЕГРАДАЦИЯНЕ ИСӘПКӘ АЛУ

Рәшит Каюмов, Фәрит Шакиржанов

РӘШИТ АБДУЛХАК улы КАЮМОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының материаллар каршылыгы кафедрасы мөдире, ТРның атказанган фән эшлеклесе, РФнең югары һөнәри белем бирү өлкәсендәге мактаулы хезмәткәре. 150дән артык фәнни хезмәтләре, шул исәптән 4 монография, берничә патент һәм авторлык таныклыгы бар.

ФӘРИТ РӘШИТ улы ШАКИРЖАНОВ – механика магистры, 2008нче елда Казан дәүләт университетының механика-математика факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының материаллар каршылыгы кафедрасы аспиранты.

Каюмов Р.А., Шакиржанов Ф.Р. Учет ползучести и деградации грунта при определении несущей способности системы тонкостенная конструкция-грунт.

Предлагается методика расчета несущей способности системы "тонкостенная конструкция-грунт" с учетом деформаций ползучести и деградации прочностных характеристик грунта в процессе его выемки из котлована.

Элегрәк төзелгән корылма янында яңаларын төзөгәндә яки реконструкция үткәргәндә казу эшләре алып бару корылма тирәсендәге грунтның үзлекләре үзгәрүенә китерә. Мәсәлән шуышу деформацияләре булу нәтижәсендә, грунтның механик сыйфатламалары (бөртекләр элгешү коэффициенты C һәм эчке ышкылу почмагы φ) шактый үзгәрергә мөмкин. Шунлыктан, корылма белән грунтның күтәрә алуچанлыгын хисаплаганда, элеге сыйфатламаларның вакытка бәйләү рәвештә үзгәрүен исәпкә кертү мөһим мәсьәлә булып тора [1].

Бу хезмәттә грунтның чик халәтен билгеләгәндә шушы үзенчәлек исәпкә алына. Ныклык Кулон-Мор критерие буенча билгеләнә, ә аны билгеләү өчен чик тигезләнеш халәтенә статика һәм кинематика теоремалары кулланыла. Шулар нәтижәсендә тышкы басым куелган һәм шпунт дивары белән уратып алынган өлкәдән грунтны казып алганда "юка корылма-грунт" системасының күтәрә алу чиге билгеләнә.

Төп тигезләмәләр

Элеге мәсьәләне чишкәндә грунтның гомуми деформацияләре $\{\epsilon\}$ эластик $\{\epsilon^e\}$ һәм шуышу $\{\epsilon^c\}$ деформацияләренә бүлүп карала (биредә һәм соңрак векторча тамгалар кулланыла). Шуңа нигезләнеп, түбәндәге фаразлар һәм тигезләмәләр жәлеп ителә.

1. $\{\sigma\}$ көчәнешләре белән эластик деформацияләр сызыкча бәйләнештә тора:

$$\{\sigma\} = [D]\{\epsilon^e\} = [D](\{\epsilon\} - \{\epsilon^c\}), \quad (1)$$

биредә $[D]$ – эластиклык матрицасы.

2. Грунтның шуышуы материал ныгая бару теориясе буенча исәпкә алына [2]:

$$\{\dot{\epsilon}^c\} = \frac{\sigma_i^n}{1 + B\epsilon_i^c} [H]\{\sigma\}, \quad (2)$$

биредә $\{\dot{\epsilon}^c\} = \{\dot{\epsilon}_{11}^c, \dot{\epsilon}_{22}^c, \dots\}^T$, $\{\sigma\} = \{\sigma_{11}, \sigma_{22}, \dots\}^T$ – шуышу деформациясе тизлегенә тензоры һәм көчәнеш тензоры векторлары; символ өстендәге нокта t вакыты буенча дифференциаллауны аңлата, "T" индексы – транспонирлау операторы; σ_i – көчәнеш интенсивлыгы; B – ныгаю параме-

тры; ε_i^c – шуышу деформациясе интенсивлыгы; $[H]$ – үзлелек коэффициентлары матрицасы.

3. Грунтның күтәрә алу сәләтен югалтуы Кулон-Мор критерие буенча билгеләнә:

$$\tau_n = C - \sigma_n \operatorname{tg} \varphi, \quad (3)$$

биредә τ_n – орынма көчәнеш, C – элэгешү коэффициенты, φ – эчке ышкылу почмагы, σ_n – нормаль көчәнеш.

Друккер-Прагерга [3] нигезләнеп, бу шартны

$$F = \alpha J_1 + \sqrt{J_2} - K = 0 \quad (4)$$

рәвешендә якынча язып була. Монда J_1 , J_2 – көчәнеш тензорының инвариантлары:

$$J_1 = \sigma_x + \sigma_y + \sigma_z;$$

$$J_2 = \frac{1}{6}[(\sigma_x - \sigma_y)^2 + (\sigma_y - \sigma_z)^2 + (\sigma_z - \sigma_x)^2] + \tau_{xy}^2 + \tau_{yz}^2 + \tau_{zx}^2;$$

α һәм K – грунтның бөртекләре элэгешүгә һәм эчке ышкылуға бәйле даимиләр. Алар C , φ зурлыкларына бәйле була:

$$\alpha = \frac{2 \sin \varphi}{\sqrt{3}(3 - \sin \varphi)}, \quad K = \frac{6 C \cos \varphi}{\sqrt{3}(3 - \sin \varphi)}.$$

(4)-не куллану нәтижәсендә (3) белән бирелгән күпкырлы өслек шома өслеккә әверелә.

4. Грунтның ныклык үзлекләре (эчке ышкылу һәм бөртекләр элэгешү) вакыт узуга карап үзгәрә. Мәсәлән, күләмчә көчәнеш куелган грунтны (балчыкны) тикшерү тәҗрибәләре күрсәткәнчә [5], сиксән тәүлектән соң аның эчке ышкылу почмагы φ 16%-ка, э элэгешү коэффициенты C 6%-ка кимегән. Бу күренеш грунтта барган шуышу деформациясенә бәйле була һәм деградация дип атала. Деградацияне шуышу деформациясе ε_i^c -гә бәйләп аппроксимацияләү өчен түбәндәге функцияләр кертик:

$$\varphi = \varphi_0 \frac{1 + \varphi_1 \varepsilon_i^c}{1 + \varphi_2 \varepsilon_i^c}, \quad C = C_0 \frac{1 + C_1 \varepsilon_i^c}{1 + C_2 \varepsilon_i^c}. \quad (5)$$

Биредә φ_0 , φ_1 , φ_2 , C_0 , C_1 , C_2 , коэффициентлары ныклык сыйфатламаларының вакытка бәйле үзгәрүен исәпкә алалар. Алар [5]-тә бирелгән тәҗрибә нәтижәләрен математик эшкәртеп табылдылар.

5. Ихтимал күчешләр принцибының вариацияле тигезләмәсен

$$\iiint_{\Omega} \{\sigma\}^T \{\delta \varepsilon\} d\Omega = \iiint_{\Omega} \{q\}^T \{\delta u\} d\Omega + \iint_S \{P\}^T \{\delta u\} dS \quad (6)$$

рәвешендә язып.

Биредә Ω – жисем биләгән күләм, S – аның

өслеге, $\{q\}$ һәм $\{P\}$ – күләмчә һәм өслекчә көчләр векторлары.

Конструкциянең деформацияләре вакытка бәйле үзгәрүен исәпкә алу өчен Эйлер ысулын кулланып. Моңың өчен (1) һәм (6) тигезләмәләрен үсемтәләр аша язып, (2)-(5) тигезләмәләрен куллансак, (6)-дан

$$\begin{aligned} & \iiint_{\Omega} \{\Delta \varepsilon^{(k+1)}\}^T [D] \{\delta \varepsilon\} d\Omega = \\ & = \iiint_{\Omega} \{q^{(k+1)}\}^T \{\delta u\} d\Omega + \iint_S \{P^{(k+1)}\}^T \{\delta u\} + \\ & + \iiint_{\Omega} \frac{\sigma_i^n \Delta t}{1 + C_c \varepsilon_i^c} \{\sigma^{(k+1)}\}^T [H] [D] \{\delta \varepsilon\} d\Omega \end{aligned} \quad (7)$$

тигезләмәсә килеп чыга. Биредә k – вакыт буенча үсемтә адымы саны.

6. Юка корыма-грунт системасы кабул итә алган иң зур q . йөкләмен табу өчен чик тигезләнеш теориясен кулланып. Өлгә мәсьәләне эластик сыйфатламаларны вариацияләү ысулы [7-9] белән чишкәндә, катлаулы математик аппарат кулланып да чик йөкләмнән аскы һәм өске чикләрен табарга мөмкин.

Агучанлык өслеге тигезләмәсен

$$f(\{\sigma\}) = 1 \quad (8)$$

рәвешендә язганда, Мизесның максимум принцибынан пластик агучанлык тигезләмәсә килеп чыга [6]:

$$d\{\varepsilon^p\} = d\mu \frac{\partial f(\{\sigma\})}{\partial \{\sigma\}}. \quad (9)$$

Монда $d\mu$ – агучанлык өслеге нормаленә коллинеар вектор.

Чик халәт мәсьәләсен чишү өчен (7)-не матрицалар аша язып:

$$(\{\sigma\} - \{s\})^T [A] (\{\sigma\} - \{s\}) = 1. \quad (10)$$

Монда

$$[A] = \frac{1}{k_f} \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{12} & 0 & 0 & 0 \\ a_{12} & a_{11} & a_{12} & 0 & 0 & 0 \\ a_{12} & a_{12} & a_{11} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & a_{44} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & a_{44} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & a_{44} \end{pmatrix};$$

$$s = \{s_1 \ s_1 \ s_1 \ 0 \ 0 \ 0\}^T$$

– көчәнешләр фәзасындагы эллипсоид үзегенә координатлары аша билгеләнә торган вектор,

$$k_f = \frac{a_{11}(8a_{12}\sigma_n\sigma_p + a_{11}(3\sigma_n^2 - 2\sigma_n\sigma_p + 3\sigma_p^2))}{4(a_{11} + 2a_{12})};$$

$$s_1 = \frac{a_{11}(-\sigma_{\bar{n}} + \sigma_p)}{2(a_{11} + 2a_{12})};$$

$$a_{11} = 1, a_{12} = -0.5, a_{44} = 3;$$

σ_p һәм σ_c – сузуга һәм кысуға ныклык чикләре.

Агучанлык өслеген (3) рәвешендә алсак, мондый формула килеп чыга:

$$\{\sigma_+\} = \frac{[A]^{-1}}{\sqrt{\{\xi\}^T [A]^{-1} \{\xi\}}} \{\xi\} + \{s\}. \quad (11)$$

Биредә $\{\xi\} = \{\epsilon\}/\theta$ – пластик деформацияләр тизлегендә векторы; θ – йөкләм параметры; $\{\sigma_+\}$ – (10) тигезләмәсен канәгатьләндерүче көчәнешләр векторы.

Чик йөкләмнән аскы чиген билгеләүдән башлыйк. Чик йөкләм теориясе буенча күтәрә алу чыгышлыгының аскы чиге теоремасын $\int_{\Omega} \{\sigma_-\}^T \{\xi_+\} d\Omega \leq \int_{\Omega} \{q_+\}^T \{\dot{u}_+\} d\Omega + \int_S \{P_+\}^T \{\dot{u}_+\} dS$ рәвешендә язып була. Биредә $\{\sigma_-\}$ – статик ихтимал көчәнешләр кыры; $\{q_+\}$, $\{P_+\}$ – күләмчә һәм өслекчә чик йөкләм компонентлары; $\{\dot{u}_+\}$, $\{\xi_+\}$ – ихтимал тизлек белән пластик деформацияләреннән кинематик ихтимал тизлегендә.

Тигезләнеш тигезләмәсен оператор аша күрсәтик:

$$L(\{\sigma\}) = \{q^*\} \quad (12)$$

һәм йөкләмне $\{Q^*\} = \{Q_c\} + \{Q_o\}\theta$ рәвешендә языйк. Биредә $\{Q_c\}$ – даими йөкләм (мәсәлән, чагыштырма авырлык), $\{Q_o\}$ – нормаланган тышкы йөкләм.

Мәсьәләне ныклыгы даими материал очрагына китерү өчен $\{\tau_0\} = \frac{\{\sigma\} - \{s\}}{\theta}$ тамгасын кертсәк, (12) тигезләмәсен түбәндәгечә язып була:

$$L(\{\tau_0\}) = \frac{\{q_c\}}{\theta} + \{q_o\} - \frac{L(\{s\})}{\theta}. \quad (13)$$

Көчәнешләр агучанлык өслегеннән читкә чыкмаска тиеш булса да, аларның кайбер нокталарда бу өслек өстенә чыгуын рөхсәт итеп була. Шуңа таянып, чик йөкләм коэффициенты өчен мондый формула языла:

$$\theta_- \cdot \max_x \sqrt{f(\{\tau_0\})} = 1. \quad (14)$$

Шулай итеп, чик йөкләм коэффициентының аскы чиге θ_- сызыкча булмаган (11), (13), (14) тигезләмәләрен күчешләргә карата чишүгә

кайтып кала. Аларны гади итерацияләр ысулы белән чишү уңайлы.

Әмма, $[A]$ матрицасы үзгәчәлекле булу сәбәпле, (11)-дәге $[A]^{-1}$ матрицасын табып булмый. Шунлыктан, бу хезмәттә йөкләмнән аскы чиген тапканда, чик йөкләм өслегендә урнашкан өслекне сайлап, әлегә матрицада $a_{12} = -0.45$ дип алдык.

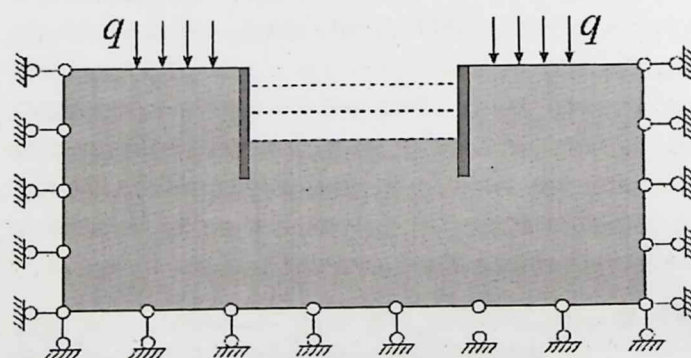
[7-9]-да күрсәтелгәнчә, аскы чикне хисаплау нәтижәләрен өскә θ_+ чик коэффициентын табу өчен кулланып була. Кинематик теорема буенча, ул пластик деформацияләрдә башкарылган W эшен тышкы көчләр башкарган U эшенә бүлеп табыла:

$$\theta_+ = \frac{W}{U} = \frac{\int_{\Omega} \{\sigma_+\}^T \{\dot{\epsilon}^+\} d\Omega - \int_{\Omega} \{q_c\}^T \{u^+\} d\Omega}{\int_S \{q_0\}^T \{\dot{u}^+\} dS}. \quad (15)$$

Мондагы $\{\sigma_+\}$ (11) буенча билгеләнә.

Хисаплау мәсьәләсе

Хисаплау объекты итеп тимербетон дивар белән әйләндереп алынган өлкә эченнән [10] катламлап грунт казып алу мәсьәләсе каралды. Корылманың үлчәмнәре 15x15x5 м, дивары 0,3x6x5 м зурлыгында (1 рәс.). Грунтның һәм диварның үз авырлыгыннан тыш, объектка сулда һәм уңда урнашкан биналар тудырган тигез таралган q йөкләмә дә тәэсир итә.

1 рәс.

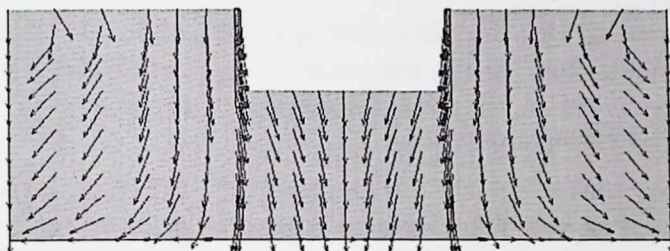
Бу объектның көчәнеш-деформация халәтен хисаплау өчен төп элементлар ысулы кулланылды, ә төп элемент итеп өчүлчәмле сигез чатлы изопараметрик элемент алынды.

Хисаплау берничә этапта алып барылды. Башта объектка грунт һәм диварның үзавырлыгы белән якындагы биналар йөкләмә куелды. Тотрыклы җавап табылгач, грунтны катламлап казып алу исәпкә алынды. Бу очракта шуышучанлык һәм деградация дә исәпкә алынып, һәр

вакыт интервалында чик йөкләм коэффициенты хисапланды.

Төрле тирәнлектә казу, төрлечә зурлыктагы төп элементларга бүлү вариантларын хисаплап, тәкъдим ителгән ысулның үзенчәлекләре анализланды, чик йөкләмне билгеләү өчен кирәкле төп элементлар һәм итерацияләр саннары билгеләнде. Аларның санын икеләтә арттырганда көчәнеш-деформацияләр һәм θ_- , θ_+ кыйммәтләре 1%-тан артык үзгәрмәсә, табылган җавап канәгатьләндерерлек дип кабул ителде. Элементлар санын һәм интерполяция параметрларын сайлау буенча кайбер тәкъдимнәр [7-9]-да бирелгән.

Хисаплауның кайбер нәтиҗәләре 2 һәм 3 рәс. китерелә. 2 рәс. грунтны казуның соңгы этабындагы күчешләр кыры күрсәтелгән.

2 рәс.

Чик тигезләнеш халәте төрле тирәнлектә чокыр казу вариантлары өчен билгеләнде. Аның нәтиҗәләре 3 рәс. бирелә. Анда абсцисса буенча вакыт (тәүлекләрдә), ә ордината буенча чик йөкләм коэффициенты запасы исәпкә алынды. h_1 ,

$h_2, \dots, h_5$ сызыклары төрле тирәнлектә казыганда запас коэффициенты үзгәрүен күрсәтәләр.

3 рәс.

Нәтиҗәләр

Хисаплап табылган җавапларны анализлап, түбәндәге нәтиҗәләр ясап була:

1. Чокыр казый башлаганда көчәнеш-деформацияләр аз үзгәргәнчә күрә, деградация кечкенә була. Казуны давам итү грунтның күтәрә алучанлыгын гына түгел, вакыт узу белән чик йөкләмнең дә кимүенә китерә (10 көн саен 5%-ка).

2. Алдан ук көтелгәнчә, грунтны казып алган саен аның шуышучанлыгы объекттагы көчәнешләренә шактый үзгәрүенә һәм күчешләренә күпкә артуына китерә.

3. Корылма күтәрә алу сәләтен югалткан вакытта грунт-юка конструкция системасының күчешләр кыры җитди үзгәрергә мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

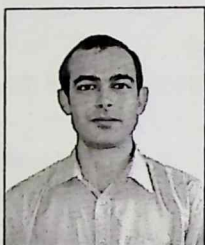
1. Ухов С.Б., Семенов В.В., Знаменский В.В. и др. Механика грунтов, основания и фундаменты. Учебное пособие. – М.: АСВ, 2005. – 528 с.
2. Работнов Ю.Н. Сопротивление материалов. – Москва: Физматгиз., 1962. – 456 с.
3. Drucker D.C., Prager W. Soil mechanics and plastic analysis or limit design, Q. Appl. Math., 10, 157-165 (1952).
4. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. – М.: Мир, 1975. – 541 с.
5. Мирсаяпов И.Т., Королева И.В. Физико-механические свойства глинистых грунтов в условиях пространственного напряженного состояния/ Известия КазГАСУ. – Казань: КГАСУ, №1(13), 2010. – С. 170-175.
6. Терегулов И.Г., Каюмов Р.А., Сибгатуллин Э.С. Расчет конструкции по теории предельного равновесия. – Казань: Фэн, 2003. – 180 с.
7. Каюмов Р.А. Метод вариации упругих характеристик в задаче о предельной нагрузке // Журнал ПМТФ. – 1990. – № 3. – С. 134-139.
8. Каюмов Р.А. Об одном методе двусторонней оценки предельной нагрузки // Проблемы прочности. – 1992. – № 1. – С. 51-55.
9. Каюмов Р.А. Об оценке несущей способности конструкции при произвольных условиях текучести // Журнал ПМТФ. – 1993. – № 1. – С. 115-120.
10. Каюмов Р.А., Шакирзянов Р.А., Шакирзянов Ф.Р. Исследование взаимодействия железобетонной тонкостенной конструкции с грунтовым массивом в условиях ползучести// Проблемы нелинейной механики деформируемого твердого тела: Труды Второй международной конференции. – Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. – С. 198-200.
11. Образцов И.Ф., Савельев Л.М., Хазанов Х.С. Метод конечных элементов в задачах строительной механики летательных аппаратов. – М.: Высш. шк., 1985. – 392 с.

САБАК УРУ МАШИНАСЫ

Ринат Абдрахманов, Марат Кәлимуллин

РИНАТ КАДЫР улы **АБДРАХМАНОВ** – техник фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт авыл хужалыгы университеты Механикалаштыру һәм техник сервис институтының “Оештыру һәм машинага хезмәт күрсәтү технологиясе” кафедрасы мөдире, Татарстан Республикасы атказанган механизаторы. 80нән артык мәкалә, шул исәптән 3 патент һәм бер монография авторы. Татарстанның венчур фонды үткәрә торган “50 иң шәп фикер” конкурсында “Иң шәп уйлап табу” номинациясендә жиңүче.

МАРАТ НӘЖИП улы **КӘЛИМУЛЛИН** – техник фәннәре кандидаты, Казан дәүләт авыл хужалыгы университеты Механикалаштыру һәм техник сервис институтының “Оештыру һәм машиналарга хезмәт күрсәтү технологиясе” кафедрасы өлкән укытучысы. 20дән артык мәкалә, шул исәптән 1 патент авторы.

Абрахманов Р.К., Калимуллин М.Н. Ротационный ботвоизмельчитель.

Приводятся результаты испытания агрегата для уборки и измельчения ботвы корнеклубнеплодов.

Урып-жыю алдыннан үсемлекләрнең үсеш процессында сабакны урып ташлау тамыразык һәм бүлбетамырларны жыю эшен жиңеләйтә, бүлбене яхшырак өлгертә, гөмбә һәм вирус авыруларын тарату мөмкинлеген киметә, тамыразык һәм бүлбетамырларның механик зарарлануын түбәнәйтә, озак саклана торган продукция югалуын киметә.

Сабак уруның төрле ысуллары бар: пар, ялкын, электр белән яндыру һ.б., ләкин механик һәм химик ысуллар кебек дөньяда аеруча киң таралган ысулларга караганда алар шактый сирәк кулланыла.

Сабак уру-жыю агрегатларын камилләштерү мөмкинлекләре, башлыча, энергия сыйдырышын түбәнәйтүгә бәйле, башкача әйткәндә, кулай эшләү шартларын һәм рациональ төзү параметрларын табуга бәйле.

Безнең илдә сабак уру өчен ротацион ваклагыч-чапкыч КИР-1,5 һәм сабак ваклый торган БД тибындагы төрле машиналар, ә Европа илләрендә RSK-2000, KS-3000, Sebeco, Structural жайланмалары кулланыла.

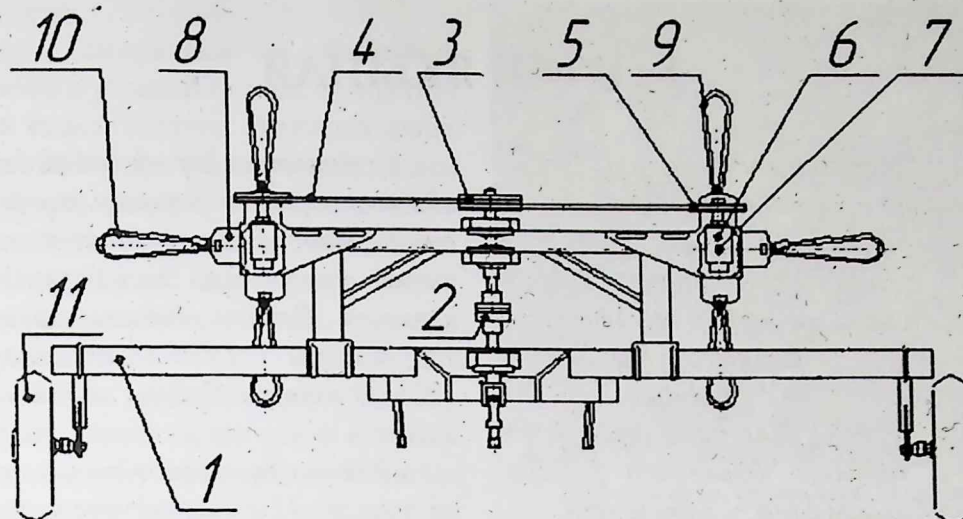
Илдә күпсанлы сабак уру машиналары чыгарылса да, алар арасында безнең агроталәпләргә жайлашкан механизмнар юк

диярлек. Булганнары да күп энергия сарыф итэләр, бәяләре бик кыйммәт һәм технологик операцияне жиренә житкереп башкармыйлар.

Шуларны искә алып, без тамыразык һәм бүлбетамыр сабакларын ваклый торган дүртрәтле ротацион корыч арканлы агрегат тәкъдим иттек (патент №2361399). Иңчә рәсемдә шул агрегатның төзелеш схемасы бирелә.

Сабак ваклый торган агрегатта (1 рәс.) трактор япмасына утыртылган кыса (1) бар. Кысага подшипниклар белән вал (2) урнаштырылган. Вал ике юллы әйдәүче шкив (3) белән ныгытып беркетелгән, шул шкив каеш ярдәмендә йөртелүче шкив (5) белән тоташтырылган, шкив (5) редукторның керә торган валына ныгытып утыртылган. Бертөрле төзелешле редукторлар вал (2) күчәренә карата симметрик урнаштырылган. Редукторның чыгару валына вертикаль вал (7) тоташтырылган. Бу валга тәлинкә сыман ротор (8) ныгытып утыртылган. Роторга болт һәм кечкенә камытлар ярдәмендә кисә торган бөгелүчән элементлар (9) ныгытып беркетелгән. Шулай ук кысага биеклеп буенча көйләнә торган терәк тәгәрмәчләр беркетелгән. Алар ярдәмендә сабак кисү биеклеген үзгәртеп була.

Шундый бөгелүчән эш коралы тамыра-

1 рәс. Дүртрәтле ротацион корыч арканлы тамыразык һәм бұлбетамыр сабакларын ваклый торган агрегатның төзелеш схемасы

зык һәм бұлбетамыр сабакларын агротехник таләпләренә туры килерлек итеп сыйфатлы уру һәм ваклау мөмкинлөгән бирә.

Корыч арканлы сабак ваклау агрегатының эксперименталь үрнәге МТЗ-80 тракторына тагылды. Эш кораллары тракторның көч күчәргеч валы ярдәмендә хәрәкәتكә китерелә.

Агрегатның ничек эшләвен тикшерү Казан дәүләт авыл хужалыгы университетының тәҗрибә кырында үткәрелде. Тикшерүләр нигезендә түбәндәге нәтиҗәләр ясап була.

1. Ротацион эш кораллы сабак ваклау жайланмалары төзелешен анализлау һәм бу тармакта булган машиналарны тикшерү яңа агрегатның хезмәт житештерүчәнлегенә югарырак булуын, сабакның сыйфатлырак урылуын, бәрәңгә үстерүнең энергия сыйдырышы түбәнәюен күрсәтте. Кышларга жыенган колорадо коңгызын сабак ваклау агрегаты ярдәмендә юк итү аеруча мөһим мәсьәлә.

2. Үткәрелгән теоретик тикшеренүләр

нәтиҗәсендә эш элементларының формасы тигезләмәләре чыгарылды. Шуңа тигезләмәләргә агрегат параметрларын нигезләүдә һәм корыч арканлы сабак ваклау жайланмасының эш шартларын билгеләүдә кулланырга мөмкин. Энергия күрсәткечләрен исәпләү методикасы да чишелде.

3. Тикшеренүләр нәтиҗәсендә эш коралының рациональ геометрик параметрлары ачыкланды: корыч арканлы эш коралының озынлыгы 700 мм, диаметры 8 мм, тәлинкә сыман ротордагы таж яфрагчыклары саны – дүрт.

4. Кырда тикшеренүләр нәтиҗәсендә түбәндәге параметрлар билгеләнде: сабак уру биеклеге – 60-70 мм, ваклау озынлыгы – 1-5 мм, агрегат 4,3 м/с тизлек белән хәрәкәт иткәндә һәм сабак ваклау жайланмасының әйләнү ешлыгы 1500 мин⁻¹ булу сабак уру тулылыгын 97%ка тәэмин итә.

5. Бер сабак ваклау агрегатының бәясе 87 мең сумга якын. Агрегат биргән еллык экономия 280 мең сумга җитә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Абдрахманов Р.К. Патент РФ №2361399 на изобретение. Способ уничтожения колорадского жука с измельчением ботвы картофеля и устройство для его реализации /Р.К. Абдрахманов, М.Н. Калимуллин, А.Р. Валиев, А.Х. Зимагулов. – № 2007134542; Заявлено 17.09.2007; Опубл. 20.07.2009, Бюл. № 20. – 10 с.

2. Калимуллин М.Н. Разработка и обоснование параметров ротационного ботвоизмельчителя корнеклубнеплодов /М.Н. Калимуллин, Р.К. Абдрахманов, Р.М. Сафин // Перспективы развития агропромышленного комплекса России: Сб. материалов Всероссийской научно-практической конференции – М.: ФГОУ ВПО МГАУ, 2008. – С. 57-63.

Соңғы елларда башка еш кына бер уй килә:
сугыш кырларында югалып калмасаң, безнең
әтиләр кем булып, ничек яшәрләр иде?

Минем эти – Нарбеков Ибраһим – хәзерге Мордва Республикасының Алтар авылында чабата үрөп дөнья күргән Зариф гаиләсендә 1911 елның 1нче декабрендә туа. Зарифның беренче хатыны иртә үлә, ул биш бала белән кала. Аларны икенче хатыны Фәрхениса үстерә, үзенең бер генә баласы була – минем эти.

Зариф бабай хэрэф танымый, э Фэрхениса
эби укымышлы була.

Башлангыч мәктәпне тәмамлагач, әти туган авылында төрле эштә йөри, Мәскәүгә дә барып кайта, анда эфир казучы булып эшли, рабфакта укый. Аннан соң Ульяновск шәһәрәндәге Татар педагогия техникумы каршындагы педагогик курсларны тәмамлай, ул вакыттагы Куйбышев краеның Байтуган районы мәгариф бүлегенә эшкә җибәрелә, Бозбаш авылы мәктәбендә укыта башлай. Шунда әнкәй белән танышалар.

Әнкәй – Хәлиуллина Һажәр – элекке Самара губернасының Камышлы авылында 1911 елның 28нче мартында туа. Әтисе Мортаза, унөч яше тулгач, Тымытыкка барып мәдрәсәдә укый, мөәзин таныклығы ала. Камышлыга кайтып ятим үскән Маһижһиһанга өйләнә. Мулларлар нәселеннән булса да, Маһижһиһан укый-яза белми, тәрбияләгән туганнары ятим кызга болай да ярар дигәннәрдер, күрәсең. Мортаза бабай белән Маһижһиһан әбинең ун-бер баласы туа. Жиденчесе – әнкәй.

Әнкәй җәдидееллык мәктәпне тәмамлаганда Камышлыда Татар авыл хуҗалыгы техникумы ачыла. Әнкәйләрне сыйныфлары белән техникумның беренче курсына күчәрәләр. Дүртенче курска җиткәч, әнкәй укуын ташларга, эшли башларга мәҗбүр була. Башта – Камышлыда колхоз клубы мәдире, аннан соң – Бозбашта мәктәп укытучысы. Монда ул әти белән очраша, алар гаилә корып җибәрәләр, Ульяновск педагогия техникумында читтән торып укый башлыйлар.

Бу вакытта Зариф бабай белән Фәрхениса әби нык картаеп баралар, шуңа күрәдер инде, син бердәнбер караучыбыз дип, әтине үзләре янына чакыралар. Әти белән әнкәй Алтарга китәләр. Баиша андагы мәктәптә укыталар, аннары – 1936-38 елларда Инят авылы, 1938-39 елларда Озёрка авылы мәктәпләрендә эшлиләр.

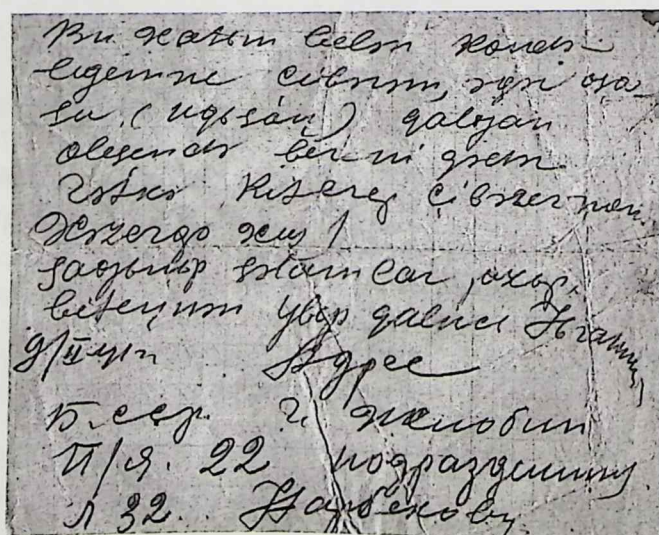
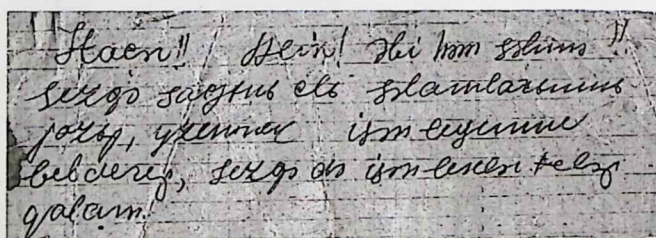
1939 елның көзендә этине армия сафларына алалар. 41 елны кайтырга тиеш була, тик сугыш башланып китә.

Этинең әнкәйгә латин хәрефләре белән язган берникадәр хаты сакланган. 1941 елның 9нчы февралендә язылган хатта мондый юллар бар: «Бу хатым белән көндәлегемне әҗибәрәм, әгәр ошаса, калган өлешен дә берникадәр рәткә китереп әҗибәрермен». (Дәвамы юк, әтидән килгән соңгы хат 41 елның 30нчы мае белән билгеләнгән).

Көндәлекнең бу өлеше әнкәй кулы белән
кириллицага күчерелгән.

Сугуйш алдындагы вакыйгаларны гади солдат шулай анлаган, шулай кичергән...

Альберт Нарбеков

1940 ел. 9 июнь

«Большевик» лагереннан — Бобруйск шәһәрәннән поездга утырып киттек. 11ндә Полоцк шәһәренә килеп төштөк. Ашыгып кына ашаган булдык та, поход белән көнбатышка таба, иске Польша жиреннән киттек. Иске Польша жирен марш белән үттек. Көнбатыш чиккә життек һәм Литва чиген үтеп, Литва жиреннән марш белән киттек. Юлда, билгеле, кыенлыктар булды.

Менә бүген 18нче июнь. Кечкенә генә бер урманда ял итәбез. Поход белән үткән юлыбыз 300 км булды инде. Бу урыныбыздан тагын кая баруыбыз билгеле түгел.

Шуннан соң тагын 100 км юл йөрөп, 10 көнләп булды инде, бер нарат урманьында торабыз. Аста, өстә шинель, баш астында да шинель.

Бүген 1/VII-40 ел. Исәнлегем начар. Йөрәк һәм баш авырта. Төне буге йоклый алмадым.

10 июль. Наман шул урманда торабыз. Хәзер без урнашкан урман лагерь төсен алды. Көннәр берсе артыннан берсе үтә генә бирә. Әнвәрдән* хат алмаганга бер ай булды инде. Бик эч поша. Нинди хәлдә торалардыр. Исәннәрме, юкмы? Белмим. Берничә хатыма инде каршы җавап юк.

10 июльдә Полоцк шәһәрен ташлап киттек. 50-60 км лар китеп бер урманда кунарга туктадык. Граница ерак түгел. Һәрвакыт ату тавышлары ишетелерме дип тыңлап барабыз. Кая, нәрсәгә барганыбызны белмибез. Ләкин атыш тавышлары ишетелми. Урманда учаклар ягып, шул учаклар тирәсенә тезелешеп утырдык. Алда нәрсәләр көткәнне белмибез. Һәркем алдагы турында үзенчә уйлый иде. Бер ялгызым төрле уйларга чумып утыра торгач, йокы җиңгән булса кирәк, учакка арка биреп ятып йокыга киткәнмен.

Берәр сәгать чамасы йоклагач, уянып китсәм, шинелемнең аркасы яна башлаганын сизәм. Утын тиз генә сүндереп, иптәшләр белән янган шинель өчен кайгыра башладык. Шулай итеп походның беренче төнөндә үк шинельне яндырдым. Суыкны сүгә-сүгә бу төнне йокысыз үткәргәргә туры килде.

Алдагы төннәрдә дә шулай йокызыз үткәрүләр күп булачагын күңел алдан ук сизә иде. (Ялгышылмады да).

Иртән торгач та тиз генә кузгалып китәргә

1940 ел, май ае. Сулдан уңга: Постников, Цагоев, Громов, Нарбеков.

ашыкмадык. Чөнки озын походка — сугышка китәргә кирәк булганга, бөтен нәрсәне рәткә китерергә кирәк иде.

Барлык сугышчыларга да противогазлар бирелде. Шулай итеп, хәзерлек эшләрен тәмамлап, сәгать 11ләрдә бу урманны ташлап походка чыгып киттек.

Менә шул көннән инде чын поход башланды. Бүген төшке ашны да юлда 3 минутта ашадык. 3 минутта ашап өлгереп буламы соң. (Була).

Иске Польша белән безнең ике арадагы чикне үттек. Безнең чик сакчыларынан башка беркем дә юк.

Монда крестьяннар аерым хужалыктарда яшәгәнгә, җирләр ызыннар белән бүленгәннәр. 12 июльнең киче. Без 3 сәгәتكә ялга туктадык. Шул урында кичке ашны ашарга кирәк булса да, нигәдер ашамадык.

Эт кебек арган булуга карамастан, төн караңгысында алга атладык.

Кичке ялга кадәр тагы 30-35 км араны үткән идек инде. Полковник Кузьмин белән комиссар Друнинов, төн тынлыгын бозып, ат аягы тавышларын чыгарып алга уздылар.

Бу вакытта кызылармеецлар артык талчыккан иделәр. аякларның авыртуына һич чыдар хәл юк. Кызылармеецлар арасынан арып, туктап калучыларның саны арта башлады.

Ләкин алга барудан башка юл юк иде. Шуңа күрә, бөтен көчне куеп, алга омтылырга кирәк иде.

Мин дә барлык көчне куеп алга таба барам. Шул вакыт минем отделениедә физик яктан йомшак булган Юлдашев дигән үзбәк

* Шагыйрь Әнвәр Давыдов, әнкәйнең энесе. — А.Н.

егете арый башлады. Төрле юллар белән алга таба баруны дәвам итәргә кирәк иде. Мылтыгын һәм кайбер башка эйберләрен алып, иптәшләренә күтәрттем. Менә бервакыт хәлдән таеп егылды һәм сулыш та алмый ята башлады. Инде мин аптырашта калдым.

Авызына салкын су бөркегәч берәз хәл алды. Старшина белән икәүләп бу егетне житәкләп, көч-хәл белән генә ротаны куып життек. (Чөнки артка калгач куып житү бик авыр була иде).

Егетне 2 тәгәрмәчле арбага тотындырып берәз алып килдек һәм шуннан соң 10 минутлык ялга туктадык.

Төн бик салкын.

Бар да артык арыган булганга күрә, шунда ук хырылдап йоклый да башладылар. Нигәдер бу юлы 10 минутлык ялны 30 минутка суздылар.

Шуннан соң тагы 40-50 метрлар киткәч тагы туктадык. Полковник безгә бөтенләй чишенергә команда бирде. (Штаннарны салырга).

Без бик аптырашта калдык. Кешеләр бер минутка нишләргә дә белми тынып калдылар. Хәтта сулыш алган кеше дә юк диярлек иде.

Шундый салкын таң алдында арып, хәлдән тайган килеш, «нигә бөтенләй чишенергә» дигән фикер борчый иде.

Команда, әлбәттә, бер сүзсез үтәлергә тиеш. Меңләгән кешеләр яшен тизлегә белән бары берьюлы чишенделәр.

Чишенеп, бөтен эйберләренә түбәгә куйдык һәм шинель чабуларын жыйнарга приказ булгач кына, алда елга барлыгы, аны кичү кирәклегә беленде.

Билгә кадәр житкән салкын су эченә меңләгән кеше берьюлы кереп киттек.

Һичбер тавыш юк. Тик ара-тирә генә уңгарак, сулгарак дигән команда тавышлары гына тынлыкны боза иде. Кичеп беттек. Тиз-тиз киенеп, һәрберебез үз отделениесен барлый башладык.

Минем әлегә Юлдашевым юк.

Табарга! дигән приказ бирелде. Есть, табарга! дип кабатладым да киредән йөгереп елгага кереп киттем. Озак эзләдем, ләкин таба алмадым. Елганы киредән кичәргә торганда, старшина Поляков теге егетне житәкләп килгәнә беленде.

Шуннан соң тезелеп тагы 20 км лар алга атладык.

Без һаман алга, иске Польша җире белән ба-

рабыз. Таң атты. Яктыртты. Без һаман барабыз. Һәр 50 м юл киткән саен 10 минутлык ял була. Кызылармеецлар хәлдән таеп арганнар, шулай да алга барырга кирәк. Монның өстенә тагы шулкадәр йокы килүе дә йөдәтә иде. Кайберәүләрнең барып торган килеш күзләре йомылган.

Түземсезлек белән көтелгән ялга сәгать 11ләрдә тукталдык. Бу 6 сәгать дәвам итте. Кичке ашны иртәнге сәгать 11дә ашап, йокларга яттык.

Бер тәүлек эчендә 70-80 км юл үтелгәнгә күрә, туктаган урыныбызны үлем тынлыгы басты.

Гәскәрне тиз һәм туры юл белән алып килгәнә өчен полковник дивизиядән благодар-ность алды. Бу 13 июль иде.

Тагын алга таба хәрәкәт итеп, кичкә кадәр бертуктаусыз алга бардык.

Алда нәрсә буласы ачык билгеле булмаса да, көрәш көтелә иде.

Кич булу белән 3 сәгатьлек ялга туктадык. Тагын алга таба!

Хәлдән таеп егылып калучыларның саны артканнан арта бара.

Кызылармеецлар төрле юллар белән үзләренең арганлыкларын таратырга тырышалар.

Шулай итеп һәр тәүлектә 60-70 км лар үтә-үтә Литва чигенә 4-5 км лар гына калгач бер урынга туктадык. Ләкин ял итү турында уйларга да мөмкин түгел иде. Бу урынның жир өсте аерым күтәрелмәләрдән тора. Шунда без оборона принимать иттек. Монда безгә гражданныр сугышы елында казылган окоплардан файдаланырга туры килде.

Оборона урыннан 300-400 м лар тылда ял итәргә туктадык. Ләкин сәгать саен боевой приказ көтелә.

Бер сәгать чамасы ял иткәч, бу урыннан икенче урынга күчәргә приказ булды.

Бу урында жирле халык — литвалылар. Алар безнең килүгә бик яхшы карамыйлар иде (чөнки алар Верховный Советтан үзләрен Литва дәүләтенә күчерүне сораганнар).

Монда танк, машина һәм гаскәрнең исәп-хисабы да юк иде.

Бөтен жирләргә телефон чыбыклары үткәрелгән. Барлык нәрсә яшен тизлегә белән эшләнә. Походта барган килеш комсомол, партия җыелышларын үткәрәбез.

Туктап торырга бер минут вакыт юк. Димәк, көрәш якин.

Шул килеш тагы 10 км китеп, кич караңгыда бер урында туктадык.

Учаclarга ягарга, кычкырып сөйләшергә һич кенә рөхсәт ителми.

Литва чигенә 2-3 км гына. Төн үтте. «Йокы» бик сак булды.

Күпләр, билгеле, йоклый алмады. Һәркем үзенчә уйлана иде.

Иртән торгач 90шар боевой патрон, патронташ һәм граната сумкалары алдык.

Минут саен сугыш кырына чыгуны көтә башладык. Барыбыз да артык әйберләргә ташладык. Төрлөбез төрлечә фикер йөрөтәбез. («Безнекеләр сугышалар икән, границаны күчкәннәр икән» һ.б.). Ләкин граница шул кадәр якин булуга карамастан, ату тавышлары һаман ишетелми иде. Кызылармеецларның йөзләрендә сугыш чукмарлары капитализмга каршы ачу кайный, эченнән нәфрәт белдерә.

Тирә-яктагы машина һәм самолет тавышлары гына урмандагы тынлыкны бозалар. Сәгатә 11ләрдә, безнең гаскәрләр Литва чиген үткәннәр, Литва дәүләте каршылык күрсәтмәгән, дигән яңа хәбәр алдык.

Барлык кызылармеецлар хатлар язарга утырдылар.

Ләкин хатлар тиз житәрме, каршы җавап хаты алып булырмы, анысы билгесез. Урман тын. Тик ара-тирә генә «Напиши куда-нибудь» дип җырлаган тавышлар гына ишетелә.

Көндөзгә сәгатә 1ләрдә «Сугышсыз гына алга барырга», – дигән приказ алдык.

1941 ел, февраль ае

Шуннан тагын поход башланды.

Минут саен дошман очрау куркынычы булганга, сугышсыз сүзенә тыныч кына карарга мөмкин түгел иде. Шуңа күрә бик сак хәрәкәт итү кирәк.

Менә Литва чиге. Безнең по-

граничниклардан башка кем дә юк. Ләкин әле Литваның да пограничниклары чиктән алынмаган.

Литва кешеләренең безгә карашлары төрле урында төрлечә булды. Хезмәт ияләре каршыладылар, әлбәттә.

Шулай итеп, һичбер каршылыксыз алга киттек. Литва – авыл хужалыгы иле. Монда крестьяннар Столыпин реформасы нигезендә урнашканнар. Өйләр бик матур эшләнгән. Көнбатыш Европада табигать бик матур. Җир өсте урмандала булып, һәр җирдә грунт юллары эшләнгән.

Шул килеш тәүлеккә 50-60-70 эр км юл үтеп, 700-800 км юл үтеп, бер урында туктап ял итеп төнне үткәрдек.

Кич безнең 3нче батальонга боевое задание белән китәргә боерык булды. Ашыгыч рәвештә җыелып, төнгә каршы юлга чыктык. Икенче көнне 80 км юл китеп, төштән соң Потботский дигән шәһәргә 6 км житмиçә бер урында кунарга туктадык. Иртә белән шул шәһәргә кердек. Шәһәр кечкенә генә булса да, бик матур итеп төзелгән. Иртәнгә тынлыкны бозып, җырлашып шәһәрне үтеп киттек һәм станциядә туктадык. Анда берәз ял итеп, станциядән 2 км ераклыктагы бер урманга барып урнаштык. Берәз ял иткән булып, кич белән шул шәһәр станциясенә эшкә киттек.

Монда ашау мәсьәләсе бик уңайсыз булды. 3 көн икмәк булмады. Аш та оннан бутанган камырсыман бер нәрсә иде.

Гомумән, поход вакытында көнгә 1-2 мәртәбәдән артык ашау булмады.

Шулай да барлык авырлыкларны җиңеп, алга баруны давам итәргә тырыштык. Шул шәһәр урманьында 2-3 көн торып, үзөбезнең 705 стрелковый полк урнашкан урынга киттек. Бер тәүлек эчендә ялсыз 80-90 км үтеп кечкенә генә местечко янына, урман эченә урнашкан полкка кушылдык.

Менә шул урынны лагерьга әйләндерем, чыбыклардан салашлар ясап, икенче поход башланганчы шунда тордык.

Һәр көнне занятиеләр булып, төннәргә һәрвакыт «в полном боевом» үткәрә идек.

Көндәлекнең бу өлешен һәр көнне язарга мөмкинлек булмады. Шуңа күрә кыскарак яздым. Монда күргәннәргә барсын да язу өчен шактый вакыт кирәк, ә безнең вакыт санаулы.

Ибраһим Нарбеков.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында

Быелның 5-21нче апрелдә КДАТУ-да архитектура һәм төзелеш проблемалары буенча 63нче фәнни конференция булып үтте. Элекке-

ләрәннән аермалы буларак, ул югарырак дәрәжәдә – Бөтенроссия конференциясе буларак үткәрелде: аның эшендә Мәскәү, Санкт-Петербург, Хабаровск, Түбән Новгород һ.б. шәһәрләрдән килгән галимнәр катнашты. Әлбәттә инде, Казанның төрле югары уку йортларыннан килгән галимнәр һәм фән эшлеклеләре, төзелеш оешмалары галимнәре һәм гамәли хезмәткәрләре, КДАТУның үзеннән күпсанлы галимнәр, фәнни хезмәткәрләр һәм студентлар да катнашты. Конференция ачылуга барлык докладларның эчтәлеген, аларда куелган проблемаларны яктырткан күләмле тезислар жыентыгы басылып чыгу да бик күркәм күренеш һәм нәтижә булды.

Пленар утырышларда сөйләнгән докладлар – ТРның төзелеш министры урынбасары Алмаз Әхмәтшинның «ТРның төзелеш тармагы проблемалары һәм киләчәге»; Мәскәү галиме, «Нанотехнология» фәнни үзәге директоры Евгений Королевның «Төзелештә нанотехнология кулланышлары һәм киләчәге»; КДАТУ доценты Фәрит Жамалиевның «Корыч-бетон төзелмәләренең статик һәм циклик йөкләмгә хисаплау проблемасы» – тыңлаучыларда зур кызыксыну уяттылар.

Татар телендә бара торган «Югары уку йортларында фәннәргә татарча уку» секциясе дә шушы конференция кысаларында 16нчы тапкыр эшләде. Быел ул КДАТУда татарча укуының 20 еллыгына багышланды. Гадәттәгечә, әлеге секциядә югары белемле төзүчеләргә татар телендә эзерләү; шуның фәнни, методик һәм оештыру нигезләре; татарча уку тәҗрибәсе; терминология мәсьәләләре, дәрәслек һәм уку кулланмаларын язу һәм бастыру мәсьәләләре белән бергә, татар галимнәренә эш алып барган өлкәләрендә фәнни казанышлары, аларны гамәлгә кертү нәтиҗәләре турындагы кызыклы докладлар була. Утырышта КДАТУның татар

телендә укучы студентлары да катнашты.

Профессор Рәшит Шакиржанов «Телне һәм милләтне үстерүнең мөһим юнәлеше» дигән чыгышында түбәндәгеләргә тукталды: «Узган гасыр ахырында – татар халкының яңарышы башланган елларда – Татарстандагы техник югары уку йортлары арасында беренче булып КДАТУның төзелеш факультетында күп фәннәр татар телендә укытыла башлады. Шуңа елларда ук билгеләнгәнчә, КДАТУда ТРның ике дәүләт телен дә һөнәр өлкәсендә кулланып алырлык югары белемле төзүче инженерлар эзерләү – укуының мөһим максаты дип танылды.

Кызганыч, әмма соңгы вакытта милли мәктәп үсеше һәм татар теленә яңарышы шактый акрынлайды. Моның төп сәбәпләре – илебездә халык мәнфәгатьләрен исәпкә алмау, дәрәслек милли сәясәт алып барылмау. Шулай да без бу вазгыять озаң бармас, ул вакытлы күренеш дип саныбыз. Мәгарифне һәм телне үстерү – кешелек дөньясын үстерүгә илтә торган үзәк юл. Ә дөньяның үсеше татар халкы кебек тырыш, яшәү дәрәслек сакланган халыклар үсешеннән башка бара алмый».

Доцент Фидәил Минниханов «Милләтара дуслыкка илтә торган юл» дигән чыгышында милләтара мәсьәләләргә хәл итү кирәклеген, аларны чишүдә Татарстан тәҗрибәсе турында сөйләде: «Бүген Татарстанда 115тән артык милләт вәкиле яши. Милләтара дуслыкны ныгытуда Татарстан Халыклары Ассамблеясе зур эшләр башкара. Күрелгән чаралар Татарстанда милли мөнәсәбәтләргә ныгыта һәм башка төбәкләргә үрнәк булып тора».

Профессор Заһирә Камалова «Төзү материаллары» фәне буенча яңа дәрәслек язылуы турында баян итте, аның эчтәлеген һәм гомуми принципнары турында сөйләде.

Аспирант Фәрит Шакиржанов «Шпунт дивары белән грунттан торган системаны хисапланда шуышучанлык һәм деградация процессларын исәпкә алу» мәсьәләсен тикшерде.

Татар төркемендә укучы өченче курс студенты Ришат Шәрипов «Катнаш төзелешле корылманың хисаплау схемасын катлауландыра барып хисаплау» мәсьәләсенә тукталды.

Барлык чыгышлар да зур кызыксыну уятты. Аеруча кызыклы чыгышлар «Фән һәм тел» журналында бастыруга тәкъдим ителде.

Рәшит Шакиржанов.

КДАТУның фәнни конференциясендә

Казанский государственный архитектурно-строительный университет

ПРОГРАММА

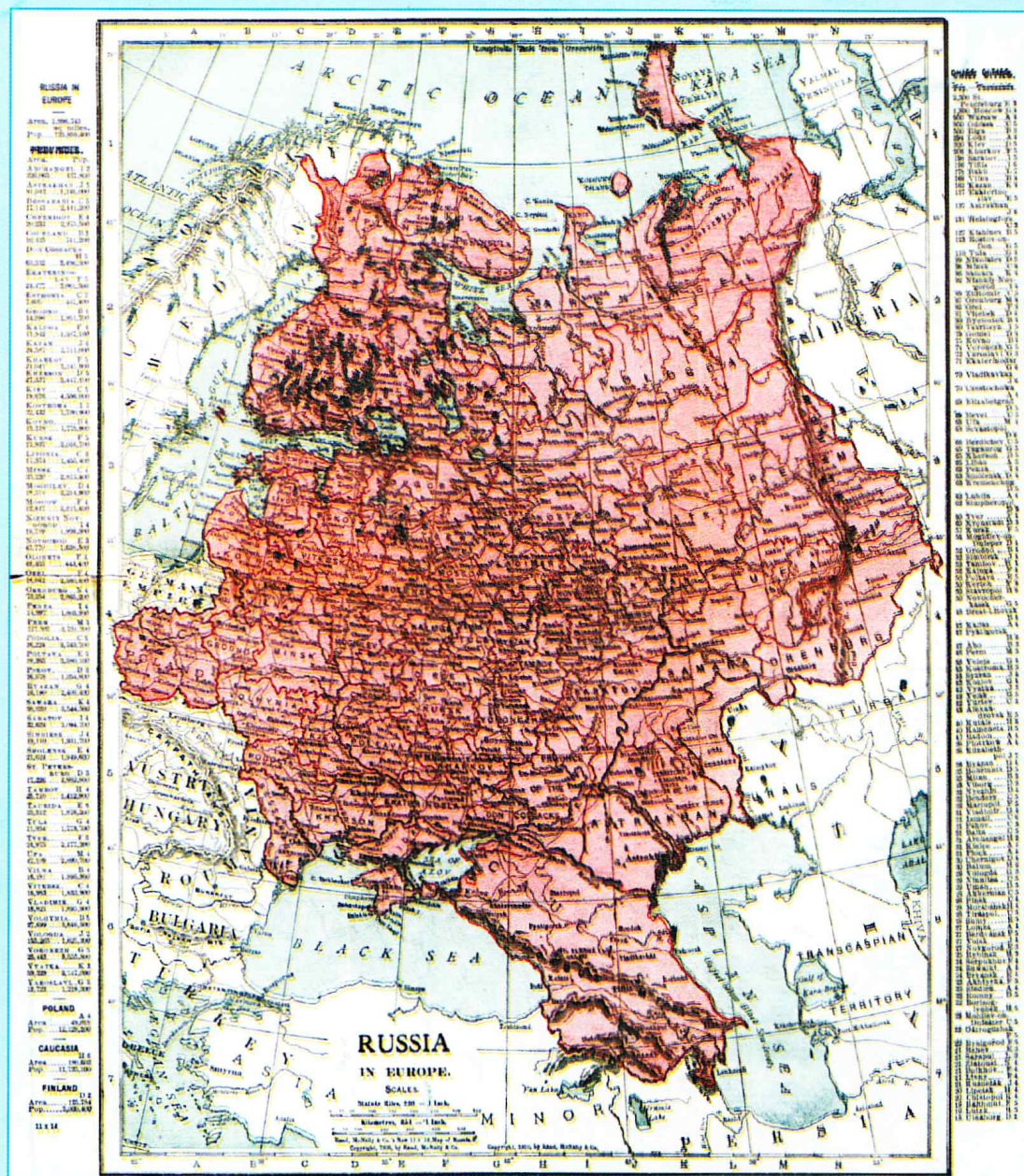
Приветствие и открытие конференции
 Доклады
 Казанский архитектурно-строительный университет
 Р.А. Шакиров
 Р.А. Шакиров
 Р.А. Шакиров

Визитная карточка Физико-математического факультета
 Р.А. Шакиров
 Р.А. Шакиров
 Р.А. Шакиров

КОНФЕРЕНЦИЯ ЗАКРЫТА

КДАТУ - ТАТАРЧА УКУТУСЫН 29 ЕЛЫМЫНА БАЙЫШТАВА
 Татарстан Республикасы, Казань, 190000

Россия Европада (М. Круминг картасы)

Америка Кушма штатларында XIX гасыр урталарында басылган һәм Конгресс китапханәсендә сакланучы бу иске картада бер кызыклы күренеш ачыла. Русиядә «Карское море» атамасы белән йөргән диңгез «Kara Sea», ягъни «Кара диңгез» дип бирелгән. Димәк, бу диңгезнең атамасы дөньяга татар теленә бәйләнештә мәгълүм булган. Аның янындагы «Белое море» дигәне дә татарча атамага мәгънәви яктан бәйләнештә тугандыр ахрысы.

XVII гасырда Голландиядә басылган картада Төньяк Боз океанының Яңа Җир утравыннан көнчыгыш өлкәсә «Татар диңгезе» дип аталган (к. Фән һәм тел, 2004, №4).

«Карское море»ның электә «Кара диңгез» дип аталуы очраклы хәл түгел. VI-XIV гасырларда ук бу яклар төркиләр сүздә итеп йөри торган төбәк булган. Алтын Урда дәверендә бу «Кара диңгез» буе илен «Йури» дип, анда илтә торган юлны «Йури юлы» дип атаганнар. Йури исеме XIV гасыр татар кабер ташларында «Йуари» тәхәллүсә рәвешендә сакланып калган. Бүгенге көндә «Иске Җөри» дигән татар авылының исеме дә шул тарихка бәйле.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы